

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt vores arbejde – Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskernes Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

HISTORIE

Curt Sørensen

Den syndikalistiske ideologi i
den danske arbejderbevægelse
ca. 1910–21

Troels Fink

Det danske gesandtskab i
Washington 1940–42

F. H. Kjølsen

Hvorledes capitain Nordens be-
skrivelser fra Ægypten nåede
Danmark

Anmeldelser og litteraturnyt

JYSKE SAMLINGER · NY RÆKKE VIII, 3 · 1969

HISTORIE

Jyske Samlinger

udsendes i reglen to gange om året. Abonnement tegnes ved indmeldelse i Jysk Selskab for Historie. Kontingent kr. 30.--.

Indmeldelse ved henvendelse til

Jysk Selskab for Historie,
Vester Allé 12,
Århus C.

Selskabet udgiver også selvstændige skrifter, som tilbydes medlemmerne til særpriser.

Manuskripter til HISTORIE og bøger til anmeldelse sendes til redaktøren

overarkivar, mag. art. Vagn Dybdahl,
Erhvervsarkivet,
Vester Allé 12,
Århus C.

*Bogladepris for Ny række,
VIII. bind, hæfte 3: 27,00 kr.*

DEN SYNDIKALISTISKE IDEOLOGI I DEN DANSKE ARBEJDERBEVÆGELSE CA. 1910–21

Af Curt Sørensen

Med udgangspunkt i de pjecer, der sammen med bladet »Solidaritét« blev udgivet af Fagoppositionens Sammenslutning efter 1910, beskriver lektor, cand. scient. pol. Curt Sørensen syndikalismen som ideologi. Bevægelsens målsætning og kampmidler belyses, ligesom forholdet til kommunismen behandles til 1921, da syndikalismens organisatoriske sammensmeltning med kommunismen bragte afslutningen på den periode, hvor arbejder-syndikalismen i Danmark spillede en rolle som selvstændig bevægelse.

Syndikalismen

I det, der er blevet kaldt »studenteroprøret« (undertiden også mere generelt »ungdomsoprøret«), har unægtelig mange tendenser og synspunkter gjort sig gældende. Det eneste fælles element er måske en almindelig uvilje mod »the Establishment«, mod myndigheder og autoriteter. De mest radikaliserede af studenterne synes endvidere at opfatte »studenteroprøret« som led i en generel revolutionær bevægelse: Man laver revolution i samfundet ved at lave revolution på sin arbejdsplads¹. Dette er toner, man har hørt før. Det er nemlig ret beset grundtemaet i anarkismens og (ikke mindst) syndikalismens klassiske program, der her dukker frem som ideologi for den moderne studenterrevolte. Studenterradikalismens teoretiske fædre er måske ikke så meget Karl Marx, Lenin, Trotzky eller Mao Tse-Tung, men snarere Bakunin, Malatesta og Pelloutier. Hvor marxismen nemlig traditionelt over for anarkister og syndikalister har hævdet den *politiske* kamps betydning og ment, at revolutionens spydspids skulle rettes direkte mod statsapparatet, har anarkister og især syndikalister²

1. Se f. eks. Friedrich Mager & Ulrich Spinnarke: *Was wollen die Studenten?*, Frankfurt a. M. 1967, p. 30, Cohn-Bendit: *Venstreradikalismen. Studenteroprørets Baggrund og Strategi*, pp. 311–12, Kbh. 1968 og Bergmann, Dutsche & Rabehl: *Rebellion der Studenten oder Die neue Opposition*, Hamburg 1968.

2. Det vil føre for vidt her at komme nærmere ind på de, i øvrigt betragtelige, forskelle, der er mellem anarkismen og syndikalismen og mellem forskellige anarkistiske retninger indbyrdes. Hvad anarkismen angår kan for en orienterende oversigt anbefales: James Joll: *The Anarchists*, London 1964 og George Woodcock: *Anarchism*, London 1963.

netop hævdet, at revolutionen skulle begynde »ude i samfundet« – »på arbejdspladserne«. Således kan det ske, at ideer, som man forlængst havde afskrevet som døde, dukker frem igen som påtrængende aktuelle. Men også bortset fra dette aktuelle perspektiv vil en analyse af syndikalismens ideologi kunne være af betydelig idéhistorisk og politisk-teoretisk interesse.

I det følgende vil jeg give en præsentation af den klassiske syndikalismes »ideologi«, eller rettere sagt: den syndikalistiske ideologi i den danske arbejderbevægelse ca. 1910–21.

Syndikalismen er dels en »ideologi«³, dels en social og politisk bevægelse⁴. Man plejer at henvise til Frankrig som syndikalismens hjemland, men der er på ingen måder tale om et rent fransk fænomen. I nogle årtier spillede denne militante fagbevægelse en ikke ubetydelig rolle i arbejderbevægelserne i en lang række lande.

Selve ordet »syndicat« betyder »fagforening«, hvorfor »syndicalisme« på fransk da også betyder fagforeningsbevægelse slet og ret. Om den revolutionære eller halvrevolutionære fagbevægelse, som vi har i tankerne, når vi taler om »syndikalisme«, bruger franskmændene betegnelsen »syndicalisme révolutionnaire«. Denne revolutionære syndikalisme kan måske generelt ses som en reaktion dels mod industrialismens tendens til store bureaukratiserede magtstrukturer og disciplinering af arbejderne, dels som en reaktion mod det moderne centraliserede statsapparat, og endelig som en protest mod de socialdemokratiske partiers tiltagende reformistiske orientering samt den voksende bureaukratisering inden for den politiske og faglige arbejderbevægelse. Til disse generelle faktorer kommer så selvfølgelig de specifikke faktorer i hvert enkelt land, hvor der voksede en syndikalistisk bevægelse frem.

Den franske syndikalisme, hvis førende teoretiker var den tidligt afdøde Fernand Pelloutier⁵, fik for alvor sit gennembrud i 1902, da de såkaldte »Bourses du Travail« og fagforeningerne smeltede sammen til én bevægelse. Teoretisk kunne man bl. a. bygge på Proudhons tanker om små selvstyrende produktionsenheder i et stærkt decentraliseret samfund. Ligeledes kunne man også hos Proudhon finde den teoretiske begrundelse for den stærke aversion mod statsmagten. Men også fra marxismen kunne

3. Om begrebet »ideologi«: se p. 283 ff anførte betragtninger.

4. Den følgende indledende oversigt har kunnet støtte sig til Val R. Lorwins artikel om syndikalismen i *International Encyclopedia of the Social Sciences*, vol. 15, pp. 447–451.

5. Og ikke som ofte antaget Georges Sorel. Kfr. G. D. H. Cole: *A History of Socialist Thought*, vol. III, part I, pp. 336–338 og pp. 382–87 samt Val R. Lorwin anførte artikel pp. 448–49.

man hente elementer til en teoridannelse, f. eks. forestillingen om klassekampen samt den materialistiske historieopfattelse. I endnu højere grad end marxisterne understregede syndikalisterne de økonomiske faktoreres fundamentale karakter og de politiske faktoreres underordnede betydning. Fra den franske revolutionære tradition hentede de franske syndikalister endvidere forestillingen om den revolutionære volds betydning. Fra Auguste Blanqui og hans tilhængere fik de forestillingen om den lille militante elites afgørende rolle i revolutionen. Et karakteristisk træk ved den franske syndikalisme var den afvisende holdning til de politiske partier, således som dette bl. a. kom til udtryk i det berømte Amiens Charter fra 1906.

I *Italien* var syndikalisterne mere fleksible i dette spørgsmål. Syndikalismen vandt i øvrigt genklang i den italienske fagbevægelse, og de berømte fabriksbesættelser i 1920 er nok snarere i overensstemmelse med en syndikalistisk tankegang end med gængs kommunistisk strategi og taktik. I *Spanien* smeltede syndikalismen sammen med den noget ældre anarkisme til en anarko-syndikalistisk bevægelse. Spanien var nok det land, hvor syndikalismen kom til at stå stærkest, og den spillede her en betydelig rolle endnu i mellemkrigsårene, da syndikalismen ellers de fleste andre steder havde mistet enhver selvstændig betydning. Fra Frankrig, Italien, Spanien og Portugal spredtes syndikalismen på et ret tidligt tidspunkt til en række *latinamerikanske* lande.

En særlig variant af syndikalismen opstod i de angelsaksiske lande. I årene før den første verdenskrig var der således i *USA* en lille, men yderst militant syndikalistisk præget fagbevægelse, den såkaldte »Industrial Workers of the World« (IWW)⁷, og i *England* var der i de mange arbejdsuroligheder i det første ti-år af indeværende århundrede et ikke ubetydeligt syndikalistisk indslag⁸. Hvor meget den angelsaksiske syndikalisme har været inspireret fra den franske er svært at sige, men man må

6. Val R. Lorwin antyder her en vis forskel mellem de syndikalistiske fagforingsfolk og de intellektuelle tilhængere af bevægelsen. »The unionists often seemed to urge direct action for action's own sake. But they did not urge violence for its own sake, as did the intellectuals«. Val R. Lorwin *anførte artikel* p. 449.

7. En god fremstilling af IWW's historie er Poul F. Brissenden: *The I. W. W. A Study of American Syndicalism*, New York 1957 (1919).

8. Syndikalistiske tanker vandt ikke mindst indpas i de i 90'erne dannede »new unions«. En af de fremtrædende skikkelser i den engelske syndikalisme var den også i Danmark kendte Tom Mann (se referat af et offentligt møde med Tom Mann i København – *Solidaritet*, d. 21. 9. 1912). Se i øvrigt om den engelske syndikalisme G. D. H. Cole: *A History of Socialist Thought*, vol. III, Part I, 1960, pp. 222–248.

ikke overse, at der i de angelsaksiske lande er en vis tradition for en særdeles radikal »Trade Unionism«. Meget i den engelske Chartisme peger således frem mod den senere engelsk-amerikanske variant af syndikalismen, ligesom Robert Owen's planer om »A General Union of the Productive Classes« uvilkaarligt leder tanken hen på de senere tanker i den amerikanske IWW om »One Big Union«.

Af andre lande i Europa kunne *Holland* omkring århundredskiftet opvise en ret stærk syndikalistisk strømning inden for sin fagbevægelse. Derimod var der i *Tyskland* med dens veldisciplinerede fagbevægelse åbenbart ikke rigtig grobund for de syndikalistiske ideer. I *Rusland* var der i den første fase af revolutionen visse syndikalistiske tendenser, men med det kommunistiske partis stigende centralisering og monopolisering af magten blev sådanne tendenser efterhånden skubbet mere og mere i baggrunden for til sidst at forsvinde helt ⁹.

I Skandinavien var *Norge* nok det land, hvor de syndikalistiske ideer vandt stærkest indpas. Martin Tranmæl havde under et ophold i USA stiftet bekendtskab med IWW, og ved sin hjemkomst var han hovedmanden ved oprettelsen af »Fagoppositionen af 1911«. Der var dog også mange andre elementer, som indgik i venstrefløjen i det norske arbejderparti og fagbevægelsen, og det er endvidere næppe helt rigtigt at karakterisere Martin Tranmæl som renlivet syndikalist ¹⁰. I *Sverige* dannede, efter storstrejken i 1909, en række utilfredse oppositionsfolk fra fagbevægelsen den selvstændige organisation SAC. Sveriges Arbetares Centralorganisation. En organisation, som i øvrigt eksisterer den dag i dag.

I *Danmark* har den klassiske syndikalisme kun i en kortere periode formået at vinde fodfæste og manifestere sig som selvstændig social bevægelse. I årene 1910–21 eksisterede der inden for den danske fagbevægelse en oppositionsfløj, der kaldte sig »Fagoppositionens Sammenslutning«. Denne »Fagoppositionens Sammenslutning« fungerede imidlertid

9. Det sidste afgørende opgør med den syndikalistisk prægede retning inden for Sovjetunionens kommunistiske parti fandt sted på den 10. Partikongres i marts 1921. Det der vedtagne forbud mod fraktionsvirksomhed var vel i første omgang rettet mod netop den »arbejderopposition«, der anført af Schljapnikov og Alexandra Kollontaj havde gjort sig gældende under diskussionerne i 1920/21 om fagforeningernes rolle i sovjetsamfundet. Se E. H. Carr: *The Bolshevik Revolution 1917–23*, vol. I, London 1964, pp. 198–207 og vol. II, London 1963, pp. 223–227.

10. Se Halvdan Koht (red.): *Det Norske Arbeiderpartis Historie*, Bnd. II, Oslo 1939, pp. 72–111.

»Fagoppositionen af 1911« vandt i 1920 flertal på den norske faglige landsorganisations kongres, og den udgjorde også en del af den venstrefløj, som i 1918 sejrede på Arbeiderpartiets landskongres. Se Jakob Friis & T. Hegna (red.): *Arbeidernes Leksikon*, Bnd. II, Oslo 1933, pp. 782–84.

ikke blot som et oppositionselement i fagforeningerne, den var også samlingssted for ideer og synspunkter, som udmærket, sammenlignet med lignende foretelser i udlandet, tåler betegnelsen »syndikalisme«¹¹.

Syndikalismen i Danmark

»Fagoppositionens Sammenslutning« blev dannet den 22. september 1910¹². Den ledende kraft var her jord- og betonarbejderen Christian Christensen, og det var ham, der skrev bevægelsens program og dens love. Christian Christensen, som vel i dag er mest kendt for sine erindringsbøger: »En rabarberdreng vokser op« (1961) og »Bondekold og rabarberdreng« (1962), skal efter sigende have været en af den danske arbejderbevægelses største agitatoriske talenter¹³. Han gjorde sig gældende allerede i det gamle »Socialistiske Ungdomsforbund«, og i 1908 udgav han et blad, »Socialistisk Arbejderblad«, hvori han gav udtryk for en række af de synspunkter, som man senere møder igen i Fagoppositionens blad »Solidaritet«. Politisk følte han sig vist nok som elev af Gerson Trier og Nicolai Petersen, og han betragtede sig tydeligvis som marxistisk socialist¹⁴. Det synes i øvrigt at være karakteristisk for den danske syndikalisme, at den præsenterer sig selv som værende socialistisk og marxi-

11. Ernst Christiansen hævder (*Danske Smede*, København 1948, p. 77 og *Smede før og nu*, København 1963, p. 64), at den tilslutning, som *Fagoppositionen* fik, ikke kan tages som udtryk for en tilsvarende opslutning om de syndikalistiske ideer. En antagelse som Tage Kaarsted synes at tilslutte sig (*Påsketiden 1920*, Århus 1968, p. 389, note 2). Dette er vel ikke nogen urimelig antagelse, men på den anden side er det vel heller ikke noget særsyn, at et partis eller en bevægelses tilhængere ikke alle som én slutter op om samtlige programpunkter og principudtalelser. *Hvor* omfattende tilslutningen til de syndikalistiske ideer i realiteten har været kan man naturligvis ikke sige noget som helst om. Derimod kan man, efter min mening, med rimelighed sige, at de mere generelle ideer og synspunkter, der blev fremført i »Solidaritet« kan betegnes som syndikalistiske. Den danske syndikalisme havde naturligvis et vist nationalt »særpræg« – men det havde den franske vel også?
12. Den hjemlige syndikalismes glansperiode er årene 1910–21. Der har både før og efter denne periode af og til været svage syndikalistiske tendenser i den danske fagbevægelse. De vil dog ikke blive behandlet her. I *Verdens Gang* nr. 6–7, 1962, pp. 194–198, har Carl Heinrich Petersen givet en udmærket, men kortfattet, redegørelse for syndikalismen i Danmark under den 1. verdenskrig.
13. Christian Christensen døde i 1960. Af andre fremtrædende navne i bevægelsen kan bl. a. nævnes: maskinarbejderne Lauritz Hansen og Poul Gissemann, murer Jens Storgaard, Albert Jensen (der fungerede som en slags udenrigsredaktør ved »Solidaritet«), og Carl Iversen, skibssmed Andreas Fritznér, H. P. Willumsen og murer Chr. Rassow.
14. I en artikel i *Solidaritet* den 25. 4. 1914 opfordrer Christian Christensen således

stisk. Den distancering fra marxismen, som kendetegner syndikalismen i en række andre lande, møder vi ikke i synderlig grad i den danske syndikalisme. Dette er dog på den anden side ikke noget enestående. Det ret stærke marxistiske islæt er også karakteristisk for f. eks. den amerikanske og den norske syndikalisme, hvorimod den svenske syndikalisme nok var mere anarkistisk orienteret.

Fagoppositionen fik især tilslutning i København, men opnåede dog også at etablere en lang række afdelinger i provinsen¹⁵. Inden for en række fag opnåede man, efter alt at dømme, en indflydelse, der gik langt ud over, hvad man skulle forvente efter antallet af regulære medlemmer¹⁶.

Efterhånden gjorde Fagoppositionen sig åbenbart så stærkt gældende, at arbejderbevægelsens faglige og politiske ledelse måtte gå til modoffensiv. I 1913 blev der således på socialdemokratiets kongres vedtaget en resolution, der fastslog, at medlemmer af syndikalistiske organisationer ikke tillige kunne være medlemmer af socialdemokratiet, og at syndikalismen i det hele taget burde modarbejdes med alle til rådighed stående midler¹⁷. Derefter vedtog De samvirkende Fagforbunds generalforsamling så en resolution, som udtalte tilslutning til den på partikongressen vedtagne resolution, idet man samtidig føjede til: »... at Fagorganisationerne under Hensyn til de eksisterende Forhold i en overskuelig Fremtid ligesom hidtil bør søge Arbejdsforholdene ordnede ved Indgåelse af Overenskomster med Arbejdsgiverne«¹⁸.

DsF benyttede altså her tillige lejligheden til at bekræfte sin tilslutning til hele det fagretlige system, det system, som Fagoppositionen netop havde rettet skytset mod. Krigen mellem syndikalisterne og »moderationen«

arbejderne til at læse Marx selv og ikke nøjes med at stifte bekendtskab med ham på anden hånd: »Lad være med at læse Karl Marx' smaa Eftersnakkere, men læs Marx selv, og I vil faa Klarhed og Overblik over Socialismen«. Og i 1921 skriver han i en redegørelse for bevægelsens udvikling: »I Sommeren 1910 stod vi, der tilsluttede os Karl Marx' Lære, den materialistiske Historieopfattelse og Læren om Klassekampen – den revolutionære Socialisme – atter hjemløse«. (*Solidaritet* den 10. 5. 1921). Se også *Solidaritets* kommentar (den 14. 10. 1916) til Gerson Triers udmeldelse af Socialdemokratiet.

15. Ifølge en oversigt i *Solidaritet* den 18. 9. 1915, p. 4, skulle der f. eks. på dette tidspunkt have været afdelinger og klubber i bl. a. Ålborg, Århus, Esbjerg, Helsingør, Horsens, Køge, Næstved og Odense.
16. Ifølge Christian Christensen var medlemstallet i 1914 »nogle faa hundrede«, medens det i 1918 var steget til ca. 3000. (*Solidaritet* den 11. 5. 1921, p. 3).
17. Oluf Bertolt, Ernst Christiansen & Poul Hansen: *En Bygning vi Rejser*, Kbhvn. 1954, Bnd. I, p. 344.
18. *Under Samvirkets Flag*, Kbhvn. 1948, p. 133. *De Samvirkende Fagforbund 1898–1948*.

(som det hed i den tids sprog) førtes også inden for de enkelte forbund, og ikke mindst interessant er her udviklingen inden for smedeforbundet. Fagoppositionen gjorde sig her især gældende i København i den store afdeling I¹⁹, samt i Afdeling V (skibssmedene). Allerede i 1912 kom oppositionen en overgang til magten i Afdeling I, men på en stærkt besøgt generalforsamling lykkedes det »moderationen« at få syndikalisterne sat fra ledelsen igen²⁰. Men dermed var oppositionen langt fra kuet. På forbundskongressen i juli 1914 var der igen lagt op til et opgør, og der blev her vedtaget en resolution vendt mod den syndikalistiske aktivitet inden for forbundet. Denne resolution blev dernæst – i øvrigt efter krav fra oppositionen – sendt til endelig bekræftelse ved en urafstemning, hvor den vedtoges med 1150 stemmer mod 650²¹. Der blev altså i første omgang tale om endnu et nederlag for oppositionen, men netop urafstemningstanken, specielt kravet om urafstemning ved overenskomstfornyelse, var sikkert det programpunkt, der mere end noget andet skulle give den syndikalistiske opposition vind i sejlene.

Spørgsmålet om urafstemning ved overenskomstfornyelser blev endeligt afgjort på den bevægede forbundskongres i juli 1917. Forud for denne kongres havde Fagoppositionen ført en ihærdig agitation for urafstemning. Ernst Christiansen taler i den forbindelse om, at oppositionen med »megen taktisk snildhed« havde koncentreret sig om urafstemningstanken²². Selv om man naturligvis ikke på forhånd kan afvise de taktiske elementer i situationen, så må man dog heller ikke overse, at der for syndikalisterne tillige i høj grad var tale om en »principsag«: I Sammenslutningens vedtægter var urafstemningen således fastlagt som »den i yderste Tilfælde bestemmende Faktor inden for Sammenslutningens Ramme«²³, og Christian Christensen erklærer et sted rent ud om Fagoppositionens Sammenslutning at »som en *demokratisk* Organisation, hvilende på Medlemernes lige Valgret, har den selvfølgelig dette [nemlig urafstemning] . . . I Modsætning hertil hviler de fleste af vore Fagorganisationer på et udemokratisk, ja i enkelte Tilfælde på et reaktionært, parlamentarisk System med indirekte Valgret endda i flere Led«²⁴. Jeg skal vende tilbage til

19. Smedeforbundets syv københavnske afdelinger havde i 1913 tilsammen 6720 medlemmer. Heraf stod de 4416 i Afdeling I. (Se I. A. Hansen: *Festskrift i Anledning af Dansk Smede- og Maskinarbejder Forbunds 25 Aars Jubilæum 1889–1913*, København 1913, pp. 380–81.)

20. Ernst Christiansen: *Danske Smede*, p. 64, København 1948.

21. *ibid.* pp. 73–74.

22. *ibid.* p. 77.

23. *Fagoppositionens Sammenslutning. Program og Vedtægter*, Kbhvn. 1917, p. 8.

24. *Solidaritet* den 20. 3. 1915.

dette spørgsmål senere, men blot her foreløbig understrege dette andet element i situationen ²⁵.

Efter en heftig debat, der strakte sig over flere dage, vedtog smedekongressen forslaget om urafstemning ved overenskomstfornyelser ²⁶. Dette resultat var et sviende nederlag for forbundsformand I. A. Hansen, som under debatten stærkt havde vendt sig mod urafstemningsprincippet. Det var efter dette afstemningsnederlag, han udtalte de senere så berømte ord: »Ja, kolleger. Jeg kender en, som for første gang i mange år, efter 22 års fagforeningsarbejde, tager sig en lille ferie nu med det samme. Denne kongres kan ikke genvælge mig. Nu går jeg. Farvel!« ²⁷ Fagoppositionens karakteristiske kommentar til denne salut var, at »nu gik Repræsentanten for Enevoldssystemet, fordi Medlemmerne fik Bestemmelseret« ²⁸.

Kongresvedtagelsen blev i øvrigt efterfølgende bekræftet ved en urafstemning blandt forbundets medlemmer. Det er i sig selv ganske interessant, at I. A. Hansen og hovedbestyrelsen søgte at få ændret kongresvedtagelsen om urafstemning – ved en urafstemning! ²⁹

1917-kongressens accept af urafstemningsproceduren ved overenskomstfornyelser var (uanset de yderst forskellige motiver, de delegerede måtte have haft til at stemme for forslaget) en afgjort sejr for Fagoppo-

25. Af referater i »Solidaritet« fremgår, at der faktisk af og til inden for F. S. har været afholdt urafstemning, men vistnok med beskeden stemmedeltagelse. Se f. eks. *Solidaritet* den 18. 5. 1918, p. 4.

26. Stemmetallene var 95 for, 68 imod. Jfr. *Protokol over Dansk Smede- og Maskinarbejderforbunds 14. Kongres*, København 1917, p. 117. Disse tal kan naturligvis ikke uden videre tages som udtryk for syndikalisternes styrke i smedeforbundet i al almindelighed, hvilket da også fremgik af kongresdebatten – se *anførte Protokol*.

27. *Protokol over Dansk Smede- og Maskinarbejderforbunds 14. Kongres*, København 1917, p. 117. Den næste dag vedtoges dog en resolution, der gav udtryk for tillid til I. A. Hansens ledelse af forbundet, og han lod sig da overtale til at fortsætte.

28. *Solidaritet* den 21. 7. 1917, p. 2.

29. Dette var naturligvis noget, som Fagoppositionen behændigt udnyttede i sin agitation: »Manden [d. v. s. I. A. Hansen] holder paa Kongressen og Repræsentantskabet som højeste Myndighed og er imod Urafstemningen som højeste Myndighed. Men da Kongressen vedtager Urafstemning, forlanger han Spørgsmaalet afgjort netop ved Urafstemning! Altsaa er han imod Urafstemning, men naar Kongressen gaar imod ham, saa forlanger han Urafstemning. Og hvad vil han saa have denne Urafstemning for? For at slaa Urafstemningen ned! En saadan Parlamentarisme er ganske vittig« (*Solidaritet* 8. 9. 1917).

Ved den omtalte afstemning fastholdt medlemmerne kongressens beslutning med 3000 stemmer mod 1900. Afstemningsdeltagelsen var dog kun på 29 %. (Ernst Christiansen *anførte værk*, p. 81).

sitionen³⁰. Året efter kunne oppositionen tilføje I. A. Hansen endnu et nederlag, idet det lykkedes den at fortrænge ham fra posten som formand for skibssmedene³¹. Også i Afdeling I erobrede Fagoppositionen nu ledelsen. I foråret 1919 var der nemlig udbrudt en ulovlig arbejdsstandsning på Københavns Flydedok, og i forbindelse med denne konflikt fandt der en veritabel magtkamp sted mellem syndikalisterne og »moderationen«, en kamp, der førte til, at den socialdemokratiske formand for Afdeling I blev udskiftet med en mand fra Fagoppositionen. Derefter støttede Afdeling I kraftigt den ulovlige strejke, hvilket igen bevirkede, at afdelingen blev indklaget for Den faste Voldgiftsret, hvor den flere gange blev idømt bod. Til sidst blev afdelingen erklæret konkurs og opløst. I stedet oprettede syndikalisterne så en helt ny og fra DsF fritstående organisation: »Københavns Metalarbejderforbund af 1919«³².

Medens syndikalisterne således i nogen grad synes at have kunnet gøre sig gældende inden for smedeforbundet, især i de københavnske afdelinger, får man nærmest det indtryk, at de stod forholdsvis svagt i arbejdsmandsforbundet, i hvert fald svagere end man umiddelbart skulle forvente, når man jævnfører med de tilsvarende bevægelser i andre lande. Dette forhold er naturligvis vanskeligt, for ikke at sige umuligt, at forklare nu 50 år efter.

Måske har Lyngsies relativt radikale politik gjort sit til, at Fagoppositionen havde vanskeligheder med at vinde solidt fodfæste i arbejdsmandsforbundet³³. Måske har også syndikalisternes optræden i jord- og betonarbejderkonflikten i 1911–12 svækket deres stilling blandt arbejdsmændene. Midt under denne konflikt havde jord- og betonarbejderne nemlig skiftet bestyrelse, således at »moderationen« i ledelsen var blevet erstattet med vaskeægte syndikalister. Arbejdsgiverne frygtede nu det værste! Men hvad skete? Sophus Agerholm giver i værket »Arbejdsgiverforeningen gennem 25 år« følgende skildring af hændelsesforløbet: »Med Forligsmanden, der havde forsøgt at mægle, maatte denne Bestyrelse selvføl-

30. Endnu 50 år efter er dette nederlag åbenbart ikke glemt. Se Johs. Kjærbøls bitre beretning i *Metal*, august 1967, pp. 15–16. I samme nr. fortæller også andre deltagere om denne ophidsende kongres.

31. Ernst Christiansen, *op. cit.* p. 86. Den af oppositionen valgte formand – Andreas Fritzner – rejste dog allerede få måneder efter til udlandet, og i stedet valgtes Johs. Kjærbøl, der var på I. A. Hansens parti, til formand for afdelingen.

32. »Københavns Metalarbejderforbund« talte på sit højeste ca. 2000 medlemmer, heraf 1300 fra den gamle Afdeling I. Forbundet blev formelt opløst i 1938. På det tidspunkt talte det kun 6 medlemmer – *ibid.* pp. 88–90.

33. I det hele taget har nck selve det forhold, at der allerede i Danmark var en stærk organisation af ufaglærte, spillet en væsentlig rolle i den forbindelse.

gelig ikke have noget at gøre. Den skulde skride til direkte Aktion – i Arbejdsgiverforeningen, hvor man var forberedt paa, at Besøget vilde faa et saare krigerisk Forløb. Og saa vilde Skæbnens Ironi og Dansk Arbejdsmandsforbunds Lykke, at de fire Syndikalister, der indfandt sig for at tolke Jord- og Betonarbejdernes Krav, var de medgørligste og ukyndigste Herrer, en Fagforening nogensinde har sendt til en Forhandling«³⁴. Skal vi tro den videre beretning, så opnåede jord- og betonarbejderne et langt dårligere resultat, end de ellers ville have kunnet få. Internt fik denne demonstration af syndikalistisk forhandlingsteknik (eller rettere mangel på samme) naturligvis til følge, at den syndikalistiske bestyrelse blev sat fra ledelsen igen.

Åbenbart var det altså med vekslende held, Fagoppositionen søgte at hævde sig inden for de forskellige forbund, og hele dette interessante »spil« mellem forbunds- og foreningsledelser og -opposition kunne nok friste til en nærmere analyse, hvis blot ikke kildematerialet var så spinkelt.

Det hævdes jo undertiden, at antallet af stater i verden med et politisk system karakteriseret ved tilstedeværelsen af en »opposition«, som er organiseret, legal og legitim, er ret begrænset. Og man har i den forbindelse ment, at netop tilstedeværelsen (eller ikke-tilstedeværelsen) af en sådan »opposition« samt hele karakteren af »spillet« mellem »regering« og »opposition« danner et velegnet udgangspunkt for analyse og karakteristik af et politisk system³⁵. Bevæger vi os ned på det subnationale plan, bliver forekomsten af et sådant oppositionsfænomen vist nok en endnu mere sjælden foreteelse. Man kan her henvise til Lipset, Trow og Coleman's undersøgelse af det amerikanske typografforbund, hvor der gennem årene har udviklet sig et regulært internt 2-parti system³⁶. Men i øvrigt er et sådant system med en opposition, der er organiseret og legal, og som betragtes som en legitim foreteelse, og som omvendt er »loyal«, vist nok ret enestående.

Fagoppositionen var en i høj grad organiseret opposition, men den blev ikke, som oppositionen i det amerikanske typografforbund, af lederne og majoriteten betragtet som nogen legitim foreteelse – tværtimod! Og omvendt kan Fagoppositionen vel heller ikke, bedømt ud fra de i datidens danske fagbevægelse »etablerede spilleregler«, karakteriseres som nogen »loyal« opposition.

34. *Arbejdsgiver Foreningen Gennem 25 Aar. 1896–1921*, København 1921, p. 303.

35. Robert Dahl (ed.): *Political Opposition in Western Democracies*, Yale Univ. Press 1966, pp. IX–XIX.

36. Lipset, Trow & Coleman: *Union Democracy. The Inside Politics of the International Typographical Union* (Illinois 1956).

Men Fagoppositionen gjorde sig ikke blot gældende ved sin aktivitet i fagbevægelsen. Mange af dens medlemmer deltog – sammen med andre kredse, f. eks. fra Socialdemokratisk Ungdomsforbund – i den »antimilitaristiske bevægelse«, som det hed den gang.

Stor opmærksomhed i samtiden vakte også de møder og demonstrationer – f. eks. arbejdsløshedsdemonstrationer³⁷ – som Fagoppositionen iværksatte. Af sådanne demonstrationer husker man vel i dag stadig »stormen på børsen« i februar 1918 samt grønttorvsmødet i november samme år.

Man udgav også et blad og drev en vis (i øvrigt beskedent) publikationsvirksomhed. I december 1911 udkom første nr. af bladet »Solidaritet«. Det udkom i en årrække som ugeblad, men blev i slutningen af november 1918 til et dagblad. Det havde på det tidspunkt – efter egne opgivelser – et oplag på 15000 mod godt 2000 i 1914³⁸.

Henimod slutningen af perioden blev spørgsmålet om syndikalisternes stilling til revolutionen i Rusland samt forholdet til nye partidannelser som »Socialistisk Arbejderparti« og senere: »Danmarks venstresocialistiske Parti« samt »Danmarks kommunistiske Parti« naturligvis mere og mere påtrængende. Der førtes i denne periode en række omfattende diskussioner, bl. a. i »Solidaritet«, og efter en række brydninger³⁹ sluttede Fagoppositionens Sammenslutning og Danmarks kommunistiske Parti sig til sidst sammen i »Danmarks kommunistiske Føderation«. Dette fandt sted i 1921 og markerer afslutningen på Fagoppositionens rolle som en selvstændig social bevægelse.

Syndikalismen som ideologi

Syndikalismen er som tidligere nævnt ikke blot en social bevægelse, men

37. I pjecen: *Socialdemokratiet og de Arbejdsløse*, København 1918, har vi et typisk eksempel på syndikalisternes argumentation i arbejdsløshedsspørgsmålet.

38. Se *Solidaritet* den 11. 5. 1921, p. 3.

39. Christian Christensens fremstilling af dette begivenhedsforløb findes i en række artikler i *Solidaritet* 10. 5.–15. 5. 1921 med fællestitlen: »En Redegørelse til Danmarks revolutionære Arbejdere for FS's Indtrædelse i Danmarks Kommunistiske Føderation«. En række personlige uoverensstemmelser spillede sikkert en ikke ringe rolle. Således kom Christian Christensen på kant med Lauritz Hansen. Antagelig som led i disse brydninger fik FS i foråret 1919 et nyt program, ligesom der i efteråret 1919 blev dannet en fra DsF fritstående fagforeningssammenslutning: »Føderalistisk Sammenslutning«. Christian Christensen billigede ikke dette skridt – der da også var i modstrid med den hidtidige organisatoriske linie: at arbejde som opposition *inden for* den bestående fagbevægelse. Se i øvrigt Christian Christensens beretning (der i høj grad har karakter af et defensorat for sammenslutningstanken).

også en ideologi. Eftersom udtrykket ideologi anvendes på mange forskellige måder i litteraturen ⁴⁰, vil det måske være hensigtsmæssigt kort at klargøre min egen brug af denne term. Ved ideologi vil jeg i almindelighed forstå dels en opfattelse af det politiske og sociale univers, dels en række værdidomme om samme. Vi har vel alle mere eller mindre bevidst dannet os et »billede« af den sociale og politiske »virkelighed«. Velsagten er vi ligefrem nødt til at foretage en sådan billeddannelse, eftersom vi ikke blot optræder som observatører, men også som aktører. Ideologierne er altså en slags »briller«, hvorigennem vi ser »virkeligheden« ⁴¹. Enhver politisk bevægelse, ja, ethvert individ, har vel en ideologi i ovenanførte forstand. En ideologi kan naturligvis være mere eller mindre eksplicit, mere eller mindre konsistent, mere eller mindre omfattende osv. Eventuelt kan ideologien antage karakter af et omfattende og fast opbygget system (som f. eks. marxismen i dens populariserede og kanoniserede udformning), men dette vil dog langtfra altid være tilfældet.

En del af et partis eller en bevægelses ideologi vil fremtræde som den »erklærede ideologi«. Det er den del af ideologien, der kommer til udtryk i blade, pjecer, bøger, taler etc. Det er også den del af ideologien, der umiddelbart er tilgængelig for forskningen ⁴². I det følgende vil udtrykket »ideologi« derfor blive brugt mere specielt blot som en sammenfattende betegnelse for en række betragtninger af mere principiel karakter fremsat i Fagoppositionens blad »Solidaritet« samt i nogle af bevægelsens pjecer.

Medens det af forskellige grunde kan være svært at give en fuldt tilfredsstillende historisk fremstilling af syndikalismen som social bevægelse i Danmark, så er det betydeligt lettere at kortlægge den »ideologi«, som bevægelsen gav udtryk for. Hvilke synspunkter af mere principiel karakter blev fremsat i bladet »Solidaritet« samt i de pjecer, som Fagoppositionens Sammenslutning udgav? Et sådant spørgsmål kan man i hvert fald med nogenlunde rimelighed forsøge at besvare på grundlag af det foreliggende materiale. Der stilles altså et begrænset spørgsmål til et begrænset materiale.

Ved sin stiftelse fremlagde Fagoppositionen følgende program: »Fag-

40. Se f. eks. oversigten og diskussionen hos Arne Naess, m. fl.: *Democracy, Ideology, and Objectivity*, Oslo 1956, pp. 141 ff.

41. Udgangspunktet for disse betragtninger har været nogle i høj grad stimulerende diskussioner med mine kolleger på Institut for Statskundskab i Århus. Se også William E. Connolly: *Political Science & Ideology*, New York, 1967, og Joseph la Palombara: »Decline of Ideology: A Dissent and an Interpretation« i *The American Political Science Review*, 1966, No. 1, pp. 5–16.

42. Spørgsmålet om, hvorvidt den erklærede ideologi kan tages som et fuldgyldigt udtryk for den totale ideologiske orientering, er naturligvis i sig selv interessant – men også uhyre vanskeligt!

oppositionens Sammenslutning er en Sammenslutning af den frisindede Opposition indenfor den faglige Arbejderbevægelse i Danmark. Den blev stiftet i København den 22. September 1910 med følgende Formaal:

1. At forbedre og udvikle de nuværende og forældede Fagforeninger til moderne lokale Industri- og Brancheforbund.
2. At udvikle den uduelige Fagkamp til industriel Kamp.
3. At bibringe Arbejderne Kendskab til og Fortrolighed med den moderne Kamptaktik: den pludselige Strejke, Obstruktion, Sabotage og solidarisk Boycotning.
4. At afskaffe det organiserede Skruebrækkeri og praktisere Solidaritetsfølelsen gennem den lokale Sympatistrejke.
5. At bekæmpe den udvidede Lock-out (Sympati Lock-outen) med den udvidede Sympatistrejke.
6. At udbrede Kendskab til den sociale Generalstrejke, igennem hvilken den arbejdende Klasse afskaffer det bestaaende Lønslaveri og erobrer Produktionsmidlerne.
7. Ved alle til Raadighed staaende Midler hensynsløst at bekæmpe det kapitalistiske Samfund til Fordel for det arbejdende Folk . . . «⁴³.

I 1917 blev der mellem pkt. 6 og pkt. 7 indføjet en ny målsætning: »At arbejde af al Kraft hen til en Adskillelse mellem de faglig-økonomiske og de politiske Organisationer«. I øvrigt undergik programmet betydelige ændringer hen imod slutningen af perioden. Således begyndte f. eks. »rådstanken« at spille en vis rolle.

I »Love og Arbejdsprogram for Fagoppositionens Sammenslutning«, 1919, hedder det således (§ 2): »Bevægelsens Formaal er at organisere Arbejderne til Erhvervelse af Kontrollen over Produktionen og endelig Overtagelse af Jorden og Produktionsmidlerne. Dette Formaal søges realiseret ved: . . . Organisering af Arbejderne paa hver enkelt Arbejdsplads, i Fabrikklubber, som vælger en Fabrikskomiteé . . . En videre Sammenslutning af Fabrikskomiteerne inden for den enkelte Industri til Arbejderraad . . . Et Samarbejde og Sammenslutning af Arbejderraadene for de enkelte Industrier i et samlet Raad for et bestemt Distrikt – Kommune – Og saa fremdeles en videre Uddybning af Samarbejdet og Samvirksomheden mellem de forskellige Industrier og mellem Arbejderorganisationerne i Byerne og paa Landet«. Det tales videre i programmet om oprettelse af soldaterråd og bevæbning af arbejderne. Man kunne naturligvis tage dette nye program som udtryk for en begyndende drejning over mod

43. Citeret efter *Solidaritet* den 14. 3. 1914.

kommunismen. Det er dog mere indviklet end som så, idet de, der var gået mest ind for det nye program, tilsyneladende er de samme personer, som senere stærkest modsatte sig Christian Christensens tilnærmelse til kommunisterne, ligesom de også allerede på dette tidspunkt (i 1919) rettede en stærk kritik mod det kommunistiske Rusland. Christian Christensen (hvis indlæg naturligvis er et partsindlæg) forklarer dette tilsyneladende paradoks ved at henvise til taktiske motiver: rådstanken var på det tidspunkt så populær på den politiske venstrefløj, at man simpelthen *måtte* fremføre den i et nyt program, ikke mindst også for at tage vinden ud af sejlene på »Socialistisk Arbejderparti«⁴⁴.

Forhandling eller direkte aktion

Indledningsvis i det oprindelige program proklameres Fagoppositionens Sammenslutning jo som en opposition inden for den danske fagbevægelse. Dette var ingenlunde en selvfølge⁴⁵. I Sverige f. eks. havde syndikalisterne, som nævnt, dannet en egen organisation uden for de eksisterende fagforeninger⁴⁶. Derimod arbejdede man i Norge, ligesom i Danmark, som en organiseret opposition inden for den reformistiske fagbevægelse.

Der tales videre i programmets første punkter om industriforbund og industriel kamp. Selve industriforbundstanken var i øvrigt ingenlunde en syndikalistisk opfindelse. Længe før syndikalisterne gjorde sig gældende herhjemme, havde man i fagbevægelsen drøftet industriforbundstanken⁴⁷, men man kan måske sige, at Fagoppositionens agitation stærkt bidrog til, at spørgsmålet blev taget op til debat igen på dette tidspunkt og på en sådan måde, at der skabtes røre omkring det.

Syndikalisternes tanker om industriforbund afveg i betydelig grad fra I. A. Hansens! De forestillede sig nemlig et helt nyt system af lokale industriforbund⁴⁸ – rundt omkring i byer og på arbejdspladser – og disse

44. »En Redegørelse til Danmarks revolutionære Arbejdere«, *Solidaritet* den 12. 5. 1921. Skal vi tro Christian Christensen, var rådstanken altså yderst populær på venstrefløjen i de dage. En egentlig rådsbevægelse, som i f. eks. Norge, fik vi dog aldrig herhjemme.

Om den norske rådsbevægelse: se Knut Langfeldt: *Det direkte Demokrati. Rådsrepublik eller Parlamentarisme?*, Oslo 1966.

45. Se diskussionen om »Fagopposition eller selvstændig syndikalistisk Bevægelse« i *Solidaritet* den 3. 2. og 17. 2. 1917.

46. I *Statsvetenskaplig Tidskrift* 1957, pp. 134–175, har Curt O. Larsson givet en fremstilling af den svenske syndikalismes videre idé- og programdebat.

47. Jfr. Mogens N. Pedersen: »Industriforbundsdebat – Nu og for 50 år siden«, i *Verdens Gang*, nr. 1, januar 1964, pp. 17–20.

48. Se pjecen *Lokale Industriforbund*, København 1916.

lokale forbund skulle så igen knyttes sammen efter føderalistiske principper⁴⁹ til nationale og internationale industriforbund. De syndikalistiske industriforbund skulle endvidere være fri for de gamle fagforbunds »oligarkiske og bureaukratiske ledelser«. Industriforbundene skulle, som det hed, »bygges på Frisind og fuld Handlefrihed for Medlemmerne. Ingen Overledelse og ingen Pengekasse der kan beslaglægges«⁵⁰. »Overledelsen« skulle blot bestå i et »Oplysnings og Meddelelsesbureau«⁵¹.

Vi kan se lidt nærmere på de tanker, der ligger bag de danske syndikalisters forestillinger om industriforbund og industriel kamp. Denne den danske syndikalismes »ideologi« har som tidligere nævnt et ret stærkt marxistisk islæt. Udgangspunktet er således den marxistiske forestilling om den økonomisk-socialle »basis« som værende »fundamental«. I endnu højere grad end de »rigtige« marxister understreger syndikalisterne, at det er »basis«, der er »fundamental«. Og denne opfattelse er måske karakteristisk ikke blot for de varianter af syndikalismen (som f. eks. den danske, den norske og den amerikanske), der generelt var stærkt påvirket af marxismen, men også for de varianter af syndikalismen som i øvrigt stod marxismen mere fjernt. I det »Manifest til Sveriges Arbetare«, som Sveriges Arbetares Centralorganisation« (SAC) udsendte ved sin stiftelseskonference i 1910, hed det således bl. a.: »Ursprungligen, så länge vederbörande höllo fast vid den materialistiska historieuppfattningen, betraktades politiken – överbyggnaden på den ekonomiska basen – såsom en underordnad sak, då däremot fackföreningerna i sin egenskap av ekonomiska kamporganisationer och de enda verkligt proletäriska organ, som kunde

49. I den socialistiske tradition betegner udtrykket »føderalisme« et decentraliseret system bygget op af små selvstyrende enheder. Størsteparten af Pariserkommunens tilhængere f. eks. var føderalister. Almindeligvis har anarkister og syndikalister hævdet et føderalistisk standpunkt over for de marxistiske socialisters mere centralistiske holdning. I Fagoppositionens pjece *Lokale Industriforbund*, København 1916, hedder det bl. a.: »Det er ... vor Overbevisning, at de lokale Industriforbund vil finde hinanden i et frit Samarbejde, hvor den obligatoriske Understøttelse ikke mere afføder et økonomisk Herredømmme over Medlemmernes Kontingent og dermed over dem selv, men i et frit Samarbejde, hvor hver lokal Organisation selv beholder sine Penge og dermed sin Selvstændighed« (p. 18).

50. *Solidaritet* den 20. 1. 1912. Gerald Brenan drager i sin *The Spanish Labyrinth* (Cambridge Univ. Press, 1960, pp. 143 ff.) en interessant sammenligning mellem de spanske syndikalistiske fagforeninger og de mere bureaukratiserede socialdemokratiske fagforeninger. I 1936, da den syndikalistiske C. N. T. talte over 1 million medlemmer, havde den f. eks. kun 1 lønnet funktionær! I mange tilfælde var den syndikalistiske fremhævelse af det antibureaukratiske måske blot en efferrationalisering og idealisering af de svage organisationsapparater, som de af andre grunde rådede over.

51. *Solidaritet* den 20. 1. 1912.

fria från borgelig beblandelse, betraktades som arbetarrörelsens kärna och ryggrad . . .«⁵². Man overtog endvidere i vid udstrækning, og ret ukritisk, hele den marxistiske klassekamp teori, og i den forbindelse ansues syndikalismen, ikke som en speciel bevægelse eller sekt, men simpelthen som den moderne form for klassekamp⁵³.

Og vi kan måske passende tage vort udgangspunkt i denne syndikalisternes opfattelse af »den moderne klassekamp«. »Klassekampens« form og indhold, siges det, er naturligvis til enhver tid bestemt af kapitalismens struktur. Og her er det nu af betydning, at den »moderne« kapitalisme på mange måder er væsentlig forskellig fra den oprindelige kapitalisme. Den gamle endnu håndværksmæssigt prægede produktion er blevet afløst af en ny, »industriel« produktion. Endvidere er kapitalismen blevet organiseret gennem aktieselskaber og truste. Og endelig har arbejdsgiverne organiseret sig i stærke arbejdsgiverorganisationer. Arbejderne står altså ikke længere over for en hel masse små isolerede enkeltkapitalister, men konfronteres tværtimod med hele den forenede industri- og finanskapital.

Dette må igen influere på formen for og indholdet af arbejderne klassekamp. Den nye situation stiller krav om andre organisationsformer og andre kampmetoder. Så længe arbejderne blot stod over for de mange små enkeltkapitalister, var deres strejkekasser også fuldt tilstrækkelige til at klare de konflikter, der måtte opstå. Man kunne jo simpelthen »tage« arbejdsgiverne én efter én⁵⁴. Helt anderledes er situationen under den moderne kapitalismes vilkår: »Om Arbejdernes faglige Organisationer samlede hele deres fælles Formue i en Dynge, var den kun en Draabe ved siden af Aktie- og Bankverdenens mægtige Hav af Kapitaler. Men derved har ogsaa de faglige Organisationers eneste Vaaben – den varslede, pengeunderstøttede, langvarige Strejke – tabt sin Værdi for Arbejderne«⁵⁵. Den tabte styrke må vindes tilbage igen, og det kan kun ske ved en ny organisationsform og en ny kampmetode: Den gamle organisation efter *fag* må erstattes med en ny *industrielt* baseret organisationstype. Og i stedet for den gamle »varslede, langvarige, pengeunderstøttede strejke« må man benytte sig af *pludselige* og *uvarslede* strejker. Men

52. Cit. efter Gunnar Gunnarson: *Arbetarrörelsens genombrottsår i dokument*, Stockholm 1965, p. 204. Jfr. også eksempelvis følgende udtalelse i *Solidaritet* (den 1. 3. 1913): »For os er den økonomiske Kamp det eneste betydningsfulde Moment i Klassekampen, i den deltager vi som Arbejdere mod Udbytte, og vi vil under ingen Omstændigheder lade et Parti, . . . være bestemmende over denne Kamp.«

53. *Solidaritet* den 14. 3. 1914, p. 2 (Agitationsnummer).

54. Det var den taktik, der herhjemme gik under navnet »omgangsskruen«, medens tyskerne mere drastisk talte om »Einzelabschlachtung«.

55. *Solidaritet* den 14. 3. 1914, p. 2 (Agitationsnummer).

også en lang række andre aktionsformer anvises: »obstruktion«, »sabotage«, »boycot« og »sympatistrejker«⁵⁶. I en længere artikelserie i »Solidaritet« uddybedes og forklaredes de enkelte programpunkter, herunder også de nævnte kampmidler og aktionsformer⁵⁷.

»Obstruktion« f. eks. vil sige, at arbejdet udføres langsomt og med »pinlig omhu«. Hvad udtrykket »sabotage« angår, så er det vist svært for en nutidig generation ikke at forbinde noget særdeles drastisk med dette udtryk. Men det bør dog anføres, at man i »Solidaritet« udtrykkeligt sondrede mellem »sabotage« og det, man kaldte »økonomisk terrorisme« (såsom afbrænding af fabriksbygninger, sprængning af broer og jernbaner etc.), idet man udtrykkeligt tog afstand fra sidstnævnte fremgangsmåder⁵⁸. »Sabotage« er altså defineret som en betydelig mindre drastisk aktionsform end »økonomisk terrorisme«, men alligevel ville »sabotagen«, hvis den blev anvendt i større målestok, nok være et kampmiddel af betydelig vægt: man fjerner en lille del fra en maskine, og den kan ikke fungere, man hælder olie i drivremme, så de løber af osv. Stor opmærksomhed og forargelse vakte det, da Martin Tranmæl i Norge i en tale (i 1912) erklærede, at »sabotage« f. eks. kunne bestå i, at strejkende mine- og anlægsarbejdere var lidt sløsedede med at rydde op efter sig, når de gik i strejke. Det kunne da hænde, at de kom til at »glemme« dynamitten i borehullerne, hvilket naturligvis i nogen grad ville besværliggøre arbejdet for de »skruebrækkere«, der rykkede ind i deres sted⁵⁹. Et andet af de »nye våben«, som Fagoppositionen anviste, var »den lokale sympatistrejke«. Den gik ud på, at arbejderne nedlagde arbejdet, *efterhånden* som de mærkede, at det arbejde, de udførte, kom til at skade *de* arbejdere, som allerede *var* i konflikt. Var der f. eks. tale om en sporvejsstrejke, ja, så måtte også elektricitetsværkernes arbejdere nedlægge arbejdet for at

56. Det er omtrent de samme kampmidler som dem, der anvises i den af Martin Tranmæl udarbejdede »Trondhjem-resolusjon« fra 1911, hvori det bl. a. hedder: »Som Kampmidler benyttes i første Række: 1. Streik, 2. Sympatistreik, 3. Boikot, 4. Obstruktion, 5. Sabotage, 6. Kooperation.« (cit. efter Halvdan Koht (red.): *Det Norske Arbejderpartis Historie*, Bnd. II, p. 79, Oslo 1939).

57. *Solidaritet* den 20. 1. 1912 ff.

58. Dette forbehold udtrykkes et sted på følgende måske dog lidt tvetydige måde: »Disse Fremgangsmaader kan naturligvis i mange Tilfælde være praktiske for Arbejderne at anvende, særlig naar det sker med Klogskab og Forsigtighed, men for alt, hvad der kan henregnes til den økonomiske Terrorismen, gælder, at det udføres for hvert enkelt Individets egen Regning og Risiko. Det kan ikke anbefales eller anerkendes af noget Blad eller af nogen Organisation, det kan heller ikke staa paa noget Program, og derfor kan det, rent organisationsmæssigt set, ikke henregnes til Arbejdernes Kampmidler.« (*Solidaritet* den 10. 12. 1912, p. 3).

59. Bjørn Gabrielsen (red.): *Martin Tranmæl Ser Tilbake*, p. 58, Oslo 1959.

standse den elektriske strøm, smede måtte nægte at reparere vognene osv. Begyndte folk at benytte andre transportmidler såsom busser og taxi, ja, så måtte også bus- og taxachauffører nedlægge arbejdet osv.⁶⁰. Det mest effektive våben var dog efter syndikalisternes mening »den udvidede sympatistrejke«. Dette våben skulle være arbejdernes modstykke til det så frygtede lock-out våben, som arbejdsgiverne rådede over⁶¹. Kri-gen måtte føres over i fjendens lejr. Arbejderne rådede faktisk over et yderst effektivt våben, hvis blot de turde og ville benytte sig af det. Når arbejdsgiverne svang deres frygtelige lock-out sværd, skulle arbejderne »svare igen« ved simpelthen at lamme hele samfundsmaskineriet: Netop de »samfundsfunktioner«, som fagbevægelsen ellers altid undtog fra konflikt, fordi de betragtedes som »livsvigtige«, måtte angribes. Der måtte rettes et dræbende slag mod samfundets nøgleindustrier og -funktioner: gas, vand, elektricitet, transportvæsen, renovationsvæsen osv.⁶².

Nye og mere slagkraftige organisationsformer og nye og mere effektive kampmetoder skulle altså gengive arbejderne den tabte kampvilje og styrke. Som det hed i programartiklen »Vi vil« i det første nr. af »Solidaritet«: »Vi vil lamme den udvidede Lock-out, Sympati-lock-outens Sultesvøbe med den udvidede Sympatistrejke. For den Retsløse gælder ingen Krigsregler. For den Sultne gælder ingen Love. Tager Udbytteerne Brødet fra vore Børn og slukker den varmende Ild i vor fattige Stue, da vil vi slukke Lysene i deres Kontorer, Teatre og Hjem, da vil vi standse Vandets og Lysets og Kraftens Strøm. Da skal disse gridske, snyltende Larver mærke, hvem de skylder hele deres Tilværelse. Da skal disse Bestyrere af Samfundsmagten faa at føle, hvis Magt det er, de bestyrer. Vi vil lære Arbejderne at kende deres vældige Magt og i Praksis at bruge den. Hvor Arbejderens Tro paa egen Styrke er slaaget ned af de sidste Aars faglige Nederlag, vil vi igennem vor uimodstaaelige industrielle Kamp-taktik hejse Troens og Haabets Fane paany«⁶³.

Denne syndikalistiske strategi lod sig naturligvis ikke forene med hele det fagretlige system, som det havde udviklet sig herhjemme siden septemberforliget og med dette som »grundlov«. Når der for den retsløse ikke gælder nogen krigsregler, og når der for den sultne ikke gælder nogen love, ja, så kan man naturligvis ikke acceptere et fagretligt system overhovedet. Fagoppositionen betragtede da også septemberforliget som »det største og mest betydningsfulde Nederlag, den danske organiserede Ar-

60. *Solidaritet* den 24. 2. 1912.

61. *Solidaritet* den 2. 3. 1912, p. 4.

62. *ibid.* p. 4.

63. Christian Christensen i *Solidaritet* den 16. 12. 1911, p. 1.

bejderklasse har lidt«⁶⁴. »Den vedtægtsmæssige Klassekamp« – »den bagbundne Klassekamp« var nemlig ensbetydende med, at enhver styrkeprøve mellem arbejdere og arbejdsgivere blev til en kamp om, hvem der kunne holde længst ud, med andre ord, hvem der havde den største økonomiske magt – og i en sådan styrkeprøve skulle arbejdsgiverne nok have visse naturlige forudsætninger for at vinde overtaget! Fagoppositionen opfattede det indbyrdes forhold mellem »klasserne« som værende udelukkende et magtforhold – og ikke et retsforhold⁶⁵. Der var ydermere tale om et magtforhold med to aspekter: forholdet til arbejdsgiverne og forholdet til det interne faglige »autokrati«. »Med Septemberforliget fik den danske organiserede Arbejderklasse lagt svære Lænker om sin Aktionsfrihed, blev berøvet dens eneste Mulighed for at bruge sin organiserede Magt og i Tilgift fik den et Lederautokrati, der allerede ved sin Fødsel kom i et umoralsk Afhængighedsforhold overfor Arbejdskøberne«⁶⁶. Brød arbejderne den mindste overenskomstbestemmelse, så havde de straks dette »lederautokrati« over sig. De faglige ledere var de første »politibetjente«, som altid meldte sig, når der var tale om en ulovlig arbejdstandsning. Med disse sidste betragtninger er vi nået til et spørgsmål, som spillede en overordentlig stor rolle i den syndikalistiske »ideologi« og agitation: kampen mod det, de så som den tiltagende bureaukratisering inden for fagbevægelsen.

Syndikalisterne og den jernhårde Oligarkilov

Det var jo omtrent på samme tid, Robert Michels fremlagde resultatet af sine studier over organisationstendenser i den tyske fagbevægelse og i det tyske socialdemokrati. I værket »Zur Soziologie des Parteiwesens in der modernen Demokratie« hævdede han, at der rundt omkring i de politiske partier og i organisationerne i realiteten altid er tale om et fåmandsvælde. Bag selv de mest demokratiske facader er der overalt et mindretal,

64. *Solidaritet* den 21. 7. 1917, p. 2.

65. Den kendte fagretslige sondring mellem interessetvister og retstvister kunne man naturligvis ikke anerkende: »Før havde alt i Klassekampen været Interessestrighed, hvad det i Realiteten er den Dag i Dag, og hvad det alle Dage maa blive. Thi bag al Retsudfoldelse ligger Interessen, hvis eneste virkelige Garanti er Magten« (*Solidaritet* den 28. 7. 1917, p. 2).

Denne udtalelse, der bringer Marx' berømte bemærkning om retten, der blot er den herskende klasses vilje ophøjet til lov, i erindring, udgør naturligvis også den teoretiske og moralske baggrund for den syndikalistiske opfordring til »direkte aktion«. Se Christian Christensen: *Forhandling eller direkte Aktion*, pjece, København 1919.

66. *ibid.* p. 2.

der regerer, og han talte i den forbindelse om en »oligarkidannelsens jernhårde lov«⁶⁷. »Die Bildung von *Oligarchien* im Schosse der mannigfaltigen Formen der Demokratie ist eine *organische*, also eine Tendenz, der *jede* Organisation, auch die sozialistische, selbst die libertäre, notwendigerweise unterliegt«⁶⁸. Der lå ikke i Michels tese nødvendigvis en for-dømmelse af eksisterende organisationer og partier, hans sigte var, for at bruge en moderne sondring, af kausalteoretisk, ikke af værditeoretisk, art⁶⁹. Robert Michels' interesse for netop den her omtalte problematik og hans konklusioner har dog nok på den anden side ikke været helt uafhængig af hans personlige politiske engagement. Det er kendt, at Robert Michels i en årrække var aktiv i det gamle tyske socialdemokrati. Det er måske mindre kendt, at han også en overgang var tilknyttet syndikalistiske kredse⁷⁰.

I den hjemlige debat har vel ingen drøftet denne problematik med så stor interesse, som netop syndikalisterne gjorde det for 50 år siden. Deres hovedanklage mod De samvirkende Fagforbund var jo netop, at denne organisation havde udviklet sig til et gigantisk bureaukratisk magtapparat, hvor de menige medlemmer kun havde ringe indflydelse: »Forneden staar den store menige Arbejderhær fordelt i de forskellige Afdelinger. Over dem staar Fagforbundets Kongresser, Hovedbestyrelser og Forretningsudvalg og over dem igen De samvirkende Fagforbunds Generalforsamling. Efter denne kommer Repræsentantskabet, derefter Hovedbestyrelse og endelig Forretningsudvalget. Oppe i denne snævre Spids er Arbejdernes Magt koncentreret, dvs. Magten over dem selv«⁷¹. I særlig grad kunne de have

67. Robert Michels: *Zur Soziologie des Parteiwesens in der modernen Demokratie*, 1911. Robert Michels anførte to kategorier af årsager til forklaring af oligarkidannelsesfænomenet: dels *psykologiske* (det store flertals passivitet, de fleste menneskers behov for og ønsker om en stærk autoritet, manglende lederegenskaber hos det store flertal, den ændring, der sker i ledernes psyke – en psykologisk metamorfose, der forvandler kamptidens idealister til magtglade forsvarere af tilkæmpede positioner, altså den proces, som Karl Mannheim kaldte »Transformation der arrivierten Schichten«) dels mere *tekniske* (organisationernes størrelse, den hurtighed i handling, der nødvendiggøres af den daglige kamp mod andre partier og grupper osv.).

68. Robert Michels *anførte værk* Kröner Ausg., Stuttgart 1925, p. 371.

69. *ibid.* p. XVIII.

70. I 1907 optrådte Robert Michels således på den Socialistiske Internationales kongres i Stuttgart som delegeret for en gruppe italienske syndikalister, og blandt hans nære venner var kendte navne inden for den mere »intellektuelle« fløj af syndikalismen: George Sorel, Hubert Lagardelle, Arturo Labriola o. a. Senere distancerede han sig dog i nogen grad fra syndikalismen (se Werner Conzes *Efterskrift til den oven anførte Kröner Ausg.* af »Zur Soziologie des Parteiwesens« pp. 379–406).

71. *Solidaritet* den 24. 2. 1912, p. 1.

fornøjelse af at konfrontere socialdemokratiets generelle politiske krav om almindelig, lige og direkte valgret med den pyramidisk opbyggede struktur *inden for* den socialdemokratisk ledede fagbevægelse ⁷².

En sådan, på ultrademokratiske præmisser baseret kritik af lederstrukturen inden for en stor interesseorganisation er naturligvis af betydelig principiel og idéhistorisk interesse. Af interesse i den forbindelse er det vel også at se, hvorledes denne – i hvert fald tildels – organisationsfjendtlige bevægelse *selv* har organiseret sig. Her har vi imidlertid ikke andet at holde os til end vedtægterne, og det vil igen sige, at vi kan sige noget om den *formelle* struktur, men intet om det der måske havde været af nok så stor interesse: den *fungerende* struktur.

De første vedtægter af 12. 1. 1912 fastslog blot, at bevægelsens øverste myndighed var den ordinære generalforsamling, som skulle afholdes fire gange årligt. Ekstraordinær generalforsamling kunne indkaldes på begæring af bestyrelsen, en af klubberne eller af 10 medlemmer. Foruden generalforsamlingerne kunne der afholdes medlemsmøder og agitationsmøder uden besluttende myndighed. Generalforsamlingen valgte en bestyrelse, som forestod sammenslutningens administration og bragte generalforsamlingens beslutninger til udførelse. Derudover havde man organiseret sig i en række klubber. En klub kunne oprettes i enhver branche, hvor der var mindst 5 medlemmer af FS. Disse klubber havde så igen hver deres bestyrelse ⁷³. I alt dette er der jo ikke noget særligt opsigtsvækkende. Mere interessante er derimod de senere vedtægter.

I FS's love fra 1917 konstateredes det for det første, at Fagoppositionen nu havde udviklet sig til en *landsorganisation* med afdelinger over hele landet. Landsorganisationens opgave var, som det hed, »At bringe *Samarbejde* i Stand mellem de bestaaende Afdelinger . . . (og) . . . At være en *fælles Oplysningsfaktor* og et samlende *Centralled* for den syndikalistiske Bevægelse i Danmark« ⁷⁴. De centrale organers opgaver var altså begrænsede til varetagelse af samarbejde, koordination og agitation.

Der er i de her omtalte vedtægter fra 1917 også et interessant afsnit om urafstemning: »Sammenslutningens indre Liv hviler paa Føderalismens Princip, hvorfor enhver Afdeling er suveræn i alle *lokale* Spørgs-

72. »Mere Magt for de faa Repræsentanter, der gennem en mangedoblet indirekte Valgret er valgt ind paa de repræsentative Pladser, og ingen Magt hos det menige Fagfolk, det er den Parlamentarisme, der er gældende indenfor vor egen Bevægelse. Et magtesløst Folk og mægtige, repræsentative Fyrster! Og disse Fyrster raaber ude paa Valgtribunerne: »Leve den lige, direkte, almindelige Valgret« (. *ibid.*).

73. *Fagoppositionens Sammenslutnings Love, Kbhvn. 1912.*

74. *Fagoppositionens Sammenslutning. Program og Love, Kbhvn. 1917.*

maal, medens *almindelig Urafstemning* blandt alle Sammenslutningens Medlemmer er højeste Myndighed i alle *fælles Anliggender*«. Man bemærker sig for det første sondringen mellem »lokale« spørgsmål og »fælles« anliggender, men i øvrigt er det naturligvis knæsættelsen af urafstemning som den højeste myndighed, der er interessant. Det hedder herom videre i vedtægterne: »Urafstemning er saaledes den i yderste Tilfælde bestemmende Faktor indenfor Sammenslutningens Ramme. Kun den kan give og ophæve Love samt ændre Sammenslutningens Formaal«⁷⁵.

Der var for det første tale om, hvad man kunne kalde et internt »obligatorisk referendum«: Alle de på landsmødet drøftede forslag *skulle* sendes til urafstemning. Ligeledes skulle valg af sammenslutningens funktionærer ske ved urafstemning⁷⁶. Endvidere var der en slags internt fakultativt referendum: Enhver afdeling kunne kræve et fælles spørgsmål afgjort ved urafstemning.

Øvrige elementer i strukturen var landsmødet og landsmødesekretariatet. Landsmødet skulle afholdes hvert år. Afdelingerne sendte repræsentanter til landsmødet i forhold til deres medlemstal. På landsmødet diskuteredes bevægelsens politik samt organisatoriske forhold, men alle forslag skulle som sagt ud til endelig bekræftelse eller forkastelse ved urafstemning blandt medlemmerne. Sekretariatet valgtes årligt og direkte ved urafstemning. Dets funktioner var imidlertid begrænset til opgaver af rent administrativ, koordinerende og agitationsmæssig art⁷⁷.

Der var, som man vil se, i Fagoppositions »ideologi«, i dens agitation samt i dens formelle struktur tale om en stærk fremhævelse af betydningen af de menige medlemmers direkte og aktive inddragelse i beslutningsprocesserne. I denne tendens gjorde der sig dog undertiden – som i andre syndikalistiske bevægelser⁷⁸ – et »fremmedelement« gældende: dyrkelsen af den lille, aktive, bevidste revolutionære elite. »Erfaringen fra alle de tidligere Kampe viser, at det er de smaa begejstrede Minoriteter, der ved deres raske og resolute Optræden sætter Liv og Begejstring i de store, tunge Arbejdermasser ...«⁷⁹. Side om side med troen på massernes spontane selvvirksomhed, det demokratiske initiativ fra neden, finder vi denne elite-opfattelse. Det er svært at se, hvorledes disse to elementer skulle kunne forenes i samme »ideologi«, men denne inkonsekvens er dog som sagt ikke særegen for den danske variant af syndikalismen.

75. *ibid.*

76. *ibid.*

77. *ibid.*

78. Jfr. Val R. Lorwin, *anførte artikel*, p. 448.

79. *Solidaritet* den 9. 3. 1912 p. 3.

Den revolutionære målsætning

Man kunne måske få det indtryk, at syndikalismen herhjemme så at sige udelukkende var en militant oppositionsfløj inden for den eksisterende fagbevægelse. En fagforeningsopposition som godt nok agiterede for en mere »radikal« politik, men hvis videre politiske målsætning dog ikke overskred det givne »systems« rammer⁸⁰. Dette er dog ikke hele sandheden, ja, en sådan antagelse er direkte forkert, hvis vi henholder os til Fagoppositionens *erklærede* målsætning. Fagoppositionens Sammenslutning proklamerede sig allerede fra starten som en *revolutionær* bevægelse⁸¹. Målet var en fundamental ændring af hele samfundsstrukturen: »Syndikalismen er revolutionær, dvs. den stræber efter at omvælte Arbejdsforholdene fuldstændigt ved at afskaffe Kapitalismen og overføre Produktionsmidlerne til Producenterne selv«⁸². Fagoppositionen betragtede sig altså som en revolutionær bevægelse med et socialistisk sigte⁸³, og man lagde i den forbindelse stor vægt på at fremhæve, at syndikalismen var en form for socialisme, ja, endda socialismen i dens moderne skikkelse

80. Man var selv opmærksom på dette: »Syndikalismens praktiske Fremtræden paa den sociale Kamps Arena har i de skandinaviske Lande med Nødvendighed formet sig saaledes, at Almenheden mere har faaet Øje paa dens øjeblikkelige og taktiske Side som Fagforeningsbevægelse end dens revolutionære og socialistiske Side, som en af Producenterne samfundsomdannende social Bevægelse«. (*Solidaritets* den 18. 9. 1915, p. 3.).

81. Det kunne måske her være af interesse at sammenligne syndikalisternes opfattelse med nogle nyere opfattelser af begrebet »revolution«. Ifølge Julius Gold & W. L. Kolb (ed.): *Dictionary of the Social Sciences*, 1964, p. 602 benyttes termen »revolution« af de fleste moderne forfattere til at betegne: »sudden, radical changes which take place both in political and social conditions, that is when an »established« government (as well as a social and legal order) is suddenly, sometimes violently, replaced by a new one«. En anden definition lyder: »A comparatively sudden, rapid, and violent change of the obsolete official law of the group, or of the institutions and systems of values which it represents . . .«. Og for at afgrænse fra begreber som »statskup« o. l. kræves yderligere: »the direct or indirect participation of a considerable part of the membership of the group«. (P. A. Sorokin: *Society, Culture and Personality*, 1947, pp. 481–82). Man fremhæver altså det pludselige, det gennemgribende (radikale eller fundamentale) samt, tildels, voldselementet. Dertil kommer for Sorokins vedkommende den direkte eller indirekte deltagelse af en betragtelig del af befolkningsmassen. Føjer man yderligere hertil den vægt, som syndikalisterne lagde på de »økonomiske« kampmidler samt deres afgjort positive vurdering af revolutionen og visionen om det internationale fællesskab af »frie producenter«, har vi stort set indkredset det syndikalistiske revolutionsbegreb.

82. *Solidaritets* den 18. 9. 1915, p. 3. Se endvidere programmets punkter 6 og 7 (*oven cit.* p. 285) samt *Solidaritets* den 16. 3. 1912, p. 4.

83. »Syndikalismen er Socialismen i Arbejdsklæder« (*Solidaritets* den 21. 3. 1914, p. 3).

slet og ret! »At Syndikalismen vil Fællesejendom, giver den Ret til Betegnelsen Socialisme. At den vil dette gennem Arbejdernes Erobring af Samfundsmagten, sætter den i den mest moderne Socialismes Ramme«⁸⁴.

Men man stræbte ikke efter nogen *stats*-overtagelse af produktionsmidlerne. Syndikalismen, også den danske, var i udpræget grad statsfjendtlig. »Staten og Socialismen er to Modsætninger, som aldrig kan forenes«, siger Christian Christensen et sted⁸⁵. Ikke staten, men producenterne selv skulle eje og drive produktionsmidlerne. Og her kommer industriforbundene ind i billedet igen. Syndikalisternes industriforbund har nemlig en *dobbelt* opgave: De er i det bestående samfund arbejdernes moderne organisationsform, deres kamporganer. Men i den industrielle organisationsform har man *tillige* skelettet til fremtidens samfund. Denne tanke kommer måske klarest til udtryk i en formulering, som vi finder i præamblen til den amerikanske syndikalistorganisation IWW's love, hvori det hedder: »By organizing industrially we are forming the structure of the new society within the shell of the old«⁸⁶. Den industrielle organisation vil brede sig inden for det kapitalistiske samfunds rammer, indtil den har vokset sig så stærk, at der tilbage blot står at bryde den ydre skal af regeringer, parlamenter, domstole osv.: med andre ord, hele det officielle samfunds *facade*. Tilbage vil da blive det internationale samfund af frie producenter: »Industrial Workers of the World!«⁸⁷.

Og det er vel dette billede, denne »vision«, i nok så høj grad som den så meget omtalte generalstrejke, der udgør syndikalismens egentlige »myte« (myte i Sorelsk forstand). Man har, forekommer det mig, noget ensidigt hæftet sig ved det destruktive i syndikalismen. Men syndikalismen er kun »destruktiv« set ud fra det bestående samfunds dominerende

84. Christian Christensen i *Solidaritet* den 4. 4. 1919, p. 4.

85. *Solidaritet* den 25. 4. 1914.

86. cit. efter Poul Brissenden: *The I. W. W.*, 1957, p. 352.

87. I det danske *Solidaritet* finder vi en fuldstændig tilsvarende tankegang:

»Men disse Organisationer (nemlig industriforbundene, C. S.) skal ikke blot være Kamporganisationer i den nuværende Tid. Naar Sejren er vundet over Kapitalismen, vil de komme til at fortsætte sit samfundsmæssige Liv, kun det, at de da vil ændre Karakter og gaa over fra at være Kamporganisationer til at blive Sammenslutninger af frie Producenter«. (*Solidaritet* den 18. 9. 1915).

Se også Christian Christensen: *Forhandling eller direkte Aktion*, pjece, København 1919, pp. 10–12.

På den internationale anarko-syndikalistiske kongres i Amsterdam i 1907 erklærede den franske syndikalist Amédée Dunois: »Arbejdernes fagorganisation er ikke blot en kamporganisation, den er den levende kim til fremtidens samfund, og fremtidens samfund vil blive, hvad vi gør ud af fagorganisationen«. (citeret efter James Joll: *The Anarchists*, London 1964, p. 204, min oversættelse, C. S.).

præmisser. Den revolutionære syndikalisme er et eksempel på det, man har kaldt en »principiel opposition«⁸⁸. Med syndikalismen ser vi det bemærkelsesværdige, at fagforeningerne opfattes og bruges som et revolutionært instrument. Arbejderklassens hovedvåben er, ifølge denne opfattelse, ikke »politisk aktion«, men »økonomisk aktion«. Og det vigtigste, det afgørende kampmiddel, som arbejderklassen råder over, er den revolutionære generalstrejke.

Generalstrejketanken har spillet en ganske betydelig rolle i de socialistiske og arbejderbevægelsernes historie. Allerede på den socialistiske Internationales kongres i London i 1896 var generalstrejketanken blevet fremdraget i diskussionerne som værende et velegnet middel til »arbejderklassens frigørelse«, men tanken vandt dog ikke større genklang⁸⁹. På Internationalens kongres i Paris i 1900 tørnede den tyske fagforeningsleder Carl Legien og franskmændene Aristide Briand (den senere udenrigsminister) voldsomt sammen i spørgsmålet om generalstrejken, idet Briand, støttet af franske, italienske og spanske venstrefløjelementer samt de russiske socialrevolutionære hævdede en syndikalistisk præget opfattelse af generalstrejken. Kongressen vedtog imidlertid at udskyde en nærmere behandling af problemet til senere⁹⁰.

Spørgsmålet om generalstrejkens karakter og rolle i de socialistiske bevægelsernes strategi og taktik var ikke et rent akademisk spørgsmål. Netop i disse år fandt der i Europa store strejkebevægelser sted. I 1902 iværksatte f. eks. de belgiske arbejdere en valgretsstrejke. I 1903 var der i Holland en storstrejke af politisk karakter, og også i Sverige og Italien var der i disse år omfattende strejkebevægelser⁹¹.

I det førende af den anden Internationales partier, det gamle tyske socialdemokrati, førtes der da også i disse år en omfattende debat om generalstrejken, eller »massestrejken«, som tyskerne foretrak at kalde den⁹². Var generalstrejken først og fremmest et økonomisk våben, et våben som kun kunne bringes i anvendelse for rent faglig-økonomiske krav? Eller kunne generalstrejken også anvendes for politiske formål? Og var den

88. »We shall speak of »opposition of principle« if the competitor's behavior indicates the desire for a degree of goal displacement incompatible with the constitutional requirements of a given system«. (Otto Kirchheimer: »Germany: The Vanishing Opposition« i Robert A. Dahl (ed.): *Political Oppositions in Western Democracies*, Yale Univ. Press 1966, p. 231.).

89. G. D. H. Cole: *A History of Socialist Thought*, vol. III, part I, p. 33, London 1960.

90. *ibid.*, p. 44.

91. *ibid.*, p. 16.

92. Se f. eks. Rudolf Hilferding i *Neue Zeit*, XX, 1, pp. 134 ff.

i sidstnævnte fald at betragte som et offensivt eller et defensivt våben? Således stillede man problemerne op.

I Internationalen blev generalstrejkespørgsmålet fremdraget igen på dennes kongres i Amsterdam i 1904, hvor der efter en heftig debat om spørgsmålet blev vedtaget en resolution, der anbefalede begrænsede strejkeaktioner som »et yderste middel« til at gennemføre »betydelige samfundsmæssige ændringer« eller til at værgе sig mod »reaktionære anslag« mod arbejdernes rettigheder. Bag disse, måske lidt uigennemskuelige, formuleringer skjulte der sig nok i virkeligheden lidt af en sejr for de moderate tyske fagforeningslederes synspunkter ⁹³.

Den russiske revolution i 1905 stimulerede voldsomt massestrejkedebatten, ikke mindst inden for det tyske socialdemokrati og den tyske fagbevægelse ⁹⁴.

I de sidste år før verdenskrigen opfattedes generalstrejken i stadig stigende grad, ikke mindst i franske fagforeningskredse, som det afgørende middel, der skulle standse et eventuelt krigsudbrud. I givet fald skulle påbegyndte krigshandlinger lammes ved altomfattende arbejdsnedlæggelser i de krigsførende lande. Den internationale arbejdersolidaritet skulle manifestere sig i en international generalstrejke. Generalstrejken har altså ingenlunde været en rent syndikalistisk idé, tværtimod: i en årrække spillede generalstrejketanken en overordentlig stor rolle i den anden Internationales politiske diskussioner. Ikke desto mindre er generalstrejketanken i eftertidens bevidsthed nok i særlig grad associeret med den syndikalistiske gren af arbejderbevægelsen.

Den hjemlige Fagoppositionens Sammenslutning havde som fremtrædende programpunkt (punkt 6): »At udbrede Kendskab til den sociale Generalstrejke, gennem hvilken den arbejdende Klasse afskaffer det bestaaende Lønslaveri og erobrer Produktionsmidlerne« ⁹⁵. Hvad der skal forstås ved udtrykket »den sociale Generalstrejke« defineres nærmere i en artikel i »Solidaritet«: »Det er kort og godt, at Arbejderne i et Land eller flere Lande samtidig nedlægger Arbejdet og standser al kapitalistisk Produktion og Samfundsvirksomhed« ⁹⁶.

Af særlig interesse er den stærke understregning af, at »den sociale Generalstrejke« ikke er identisk med generalstrejken i den gængse form, dvs.

93. Se ang. debatten på Amsterdam-kongressen: G. D. H. Cole: *A History of Socialist Thought*, vol. III, part I, pp. 55–57. Samt Julius Braunthal: *History of the International 1864–1914*, London 1966, pp. 295–96.

94. Et af de kendteste indlæg i denne debat er Rosa Luxemburgs pjese *Partei, Massenstreik und Gewerkschaften*, 1906.

95. Se det oven cit. (p. 285) program.

96. *Solidaritet* den 9. 3. 1912, p. 3.

generalstrejken som blot et middel til at fremtvinge lønforbedringer *inden for* det bestående samfunds rammer. Endvidere tager man kraftigt afstand fra generalstrejken anvendt som et partipolitisk instrument, i det hele taget som et middel til gennemførelse af »underordnede«, ret beset ligegyldige, »politiske« krav⁹⁷. Den syndikalistiske generalstrejke opfattes som et revolutionært våben, hvis anvendelse tilsigter en fundamental omvæltning af samfundets sociale og økonomiske struktur.

Den »generalstrejke«, som De samvirkende Fagforbund proklamerede i 1920 i forbindelse med påskekrisen, var en *politisk* betonet strejke og som sådan syndikalisterne uvedkommende, men eftersom man mente at have fået visse løfter fra DsF's ledelse⁹⁸ bl. a. om ophævelse af septemberforliget og politisk amnesti, gik man alligevel med⁹⁹ og udsendte i den forbindelse følgende proklamation, som fortjener at blive citeret i sin helhed, dels fordi den på en karakteristisk og præcis måde udtrykker syndikalisternes holdning i dette spørgsmål, og dels fordi den på udmærket måde illustrerer noget af »stemningen« i den tids »revolutionære arbejderbevægelse«:

»Opraab til alle organiserede Arbejdere! De syndikalistiske Krav. Danmarks syndikalistiske Landsorganisation, samlet til Kongres i Paasken 1920, udtaler med Henblik paa den foreliggende Kampsituation følgende: Til Danmarks organiserede Arbejderklasse! Generalstrejkens politiske Moment stiller vi os udenfor. Erfaringerne har dokumenteret, at det er os og den hele Arbejderklasse ligegyldigt hvilke politiske Partier, der indehaver Regeringsmagten i det borgerlige kapitalistiske Samfund. Vor Stilling som Lønarbejdere forrykkes ikke af politiske Konstellationer, men kun derved, at Arbejdernes økonomiske Kaar forbedres og at de stilles frit i Kampen mod den udbytende Kapital, saaledes at de i Fremtiden, naar Forholdene er dem gunstige, kan kæmpe for deres daglige økonomiske Interesser og gennem Tiden omstyrte Lønssystemet til Fordel for de faglige Organisationers Overtagelse af Produktion og Omsætning. Vi opfordrer derfor den hele kæmpende Arbejderklasse til at tilslutte sig nedenstående Krav som Betingelse for Generalstrejkens Afslutning:

1. At Septemberforliget afskaffes
2. At den foreliggende faglige Lønkamp paa Grundlag heraf løses paa en for *alle* i Generalstrejken deltagende organiserede Arbejdere tilfredsstillende Maade.

97. *ibid.*

98. Se *Solidaritet* den 30. 3. 1920 og ff.

99. Tage Kaarsted har sikkert ret i den betragtning, at syndikalisterne ville komme i en taktisk uheldig situation ved at gå imod eller blot forholde sig passive til generalstrejken. Det skyldes vistnok især Christian Christensens indsats, at man så dristigt gik med i aktionen. Se Tage Kaarsted: *Påskekrisen 1920*, Århus 1968, pp. 223–24.

3. At alle politiske Fanger løslades og at den mod Arbejderklassen fjendtlige Lov om civil Værnepligt ophæves.
4. At Generalstrejken kun kan hæves af et Flertal af de i Strejken deltagende organiserede Arbejdere.

Naar vi opstiller disse Krav, tror vi, at vi giver Generalstrejken den samlede Basis, som er en nødvendig Forudsætning for dens sejrige Gennemførelse. Arbejdere! Klassefæller! Husk, at denne vældige Kamp kun kan gennemføres til Sejr for Arbejderne derved, at I roligt og nøgtern benytter jeres Stilling som Producenter. Hold Maskinernes Hjul stille, indtil I har sejret, men afhold jer fra Gadekampe, hvor I kun bliver Ofre for de kapitalistiske Knipler og Maskingeværer. Vær ædruelige og sparsommelige. Vær trofaste og opofrende for vor Klasses samlede Interesser«¹⁰⁰.

Dette er generalstrejken opfattet som et våben for »økonomisk« – og ikke »politisk« – kamp! Ikke mindst i den franske fagbevægelse havde en sådan opfattelse vundet genklang. Netop i det første tiår af indeværende århundrede, da man selv i den socialdemokratiske arbejderbevægelse diskuterede generalstrejketanken, var det, at den franske syndikalisme foldede fanerne ud og erklærede det borgerlige samfund krig, idet den samtidig proklamerede sin uafhængighed af politiske partier¹⁰¹.

Man må her erindre sig lidt af baggrunden for denne proklamerede lige gyldighed over for »det politiske«¹⁰². Den socialistiske bevægelse i Frankrig var jo præget af en umådelig splittelse. På et vist tidspunkt var der f. eks. ikke mindre end 6 forskellige socialistiske partier! Det var også i disse år, at Frankrig gennemrystede af Dreyfus-affæren, som sikkert i vide arbejderkredse medvirkede til at befordre en dyb mistillid til »staten«, herunder først og fremmest naturligvis til hæren og bureaukratiet. Endelig havde Millerand-affæren i 1899 nok gjort sit til at befæste den almindelige mistillid til politikerne i netop disse kredse.

Nej, arbejderklassens frigørelse måtte i bogstavelig forstand være dens eget værk¹⁰³. På deres eget område – »sur le terrain de classe« – var det, at slaget skulle føres. Her søndersplittedes man ikke af politiske og andre ideer, her blev man ikke »forrådt« af nogen »politiker«. Hvad der end måtte skille på det politiske plan, så kunne man dog her på den indu-

100. *Solidaritet* den 2. 4. 1920, p. 1.

101. Hvad specielt angår den franske syndikalisme, se Val R. Lorwin: *The French Labour Movement*, Harvard Univ. Press 1966, pp. 29–46. Samt E. Dolléans: *Histoire du mouvement, ouvrier*, vol. II, 1939.

102. Dvs. »det politiske« i snævrere forstand: parlamenter, regeringer, domstole, politiske partier.

103. Formuleringen: »Arbejderklassens frigørelse må være arbejderklassens eget værk« forekommer visntok første gang i statutterne for »Den internationale Arbejderassociation« (1. Internationale).

strielle mark, hvor hovedslaget skulle stå, forenes i det store almindelige forbund af arbejdere. »Confédération Générales du Travail« (CGT). Og det mægtige våben, som man rådede over, var netop generalstrejken, den altomfattende arbejdsnedlæggelse, der skulle lamme det »borgerlige« samfunds vitale funktioner og få det til at bryde sammen ¹⁰⁴.

Så vidt den franske syndikalisme. Man finder imidlertid også i den danske syndikalisme synspunkter, der minder om de franske. Dette gælder f. eks. de centrale forestillinger om fagforeningen som en revolutionær bevægelse, der direkte må sigte mod erobringen af produktionsapparatet, forestillingen om fagbevægelsens uafhængighed af politiske partier og endelig også den opfattelse, at man i generalstrejken har det endelige, afgørende våben.

Økonomisk eller politisk kamp?

Vi har set, hvorledes også den danske syndikalisme proklamerede sig som en revolutionær, socialistisk bevægelse, hvis målsætning var »et Samfund af frie Producenter«. Og denne målsætning skulle realiseres gennem økonomisk kamp på det industrielle område. Man havde – som den franske syndikalisme – liden tiltro til politiske partier og »politisk aktion« i det hele taget. Man erklærede sig for partipolitisk neutral, dvs. *uden for og lige-gyldig* over for partierne. »Vor Bevægelse er økonomisk – og udelukkende økonomisk. Derfor kan den ikke have noget at gøre med politiske Partier og religiøse Sekter – i hvert fald ikke som Bevægelse. Syndikalismen stiller sig uden for og lige-gyldig over for Partierne, idet den hviler paa den Kendsgerning, at Tyngdepunktet i en Masse af Livets Forhold ligger ude i selve Livet paa det økonomiske Omraade, og det betyder saa uendelig lidt for Folkets Liv, hvad Partier, Parlamentter og Regeringer foretager sig« ¹⁰⁵. De arbejdere, som er klar over deres »sande interesser«, bør derfor samles i Fagoppositionen, uanset hvilke anskuelse de i øvrigt måtte have om politik, religion, filosofi osv. ¹⁰⁶. En del er måske ligefrem *anti*-parlamentariskere, dvs. de tror overhovedet ikke, det kan nytte at stemme ved valget, andre er måske parlamentariskere, idet de dog trods alt stemmer ved valgene – »men det ville være ret meningsløst at strides

104. Foruden de »særlige« faktorer, der i hvert land har gjort sig gældende med hensyn til syndikalismens opståen og udformning, kan man muligvis også pege på en række mere generelle faktorer – se de p. 274 anførte betragtninger.

105. *Solidaritet* den 29. 3. 1913, p. 3. Smlg. også *Solidaritet* den 21. 1. 1913, p. 3 og 16. 12. 1911, p. 3. Læg mærke til citatets angivelse af »det politiske«.

106. *Solidaritet* den 16. 12. 1911, p. 3.

om dette, naar man iøvrigt er enige om, at Fagforeningsbevægelsen bør være den vigtigste Faktor i Arbejdernes Kamp«¹⁰⁷. Også følgende udtalelser er såre karakteristiske: »Vor Stilling til Parlamentarismen er som alle syndikalistiske Bevægelser Verden over: Vi er neutrale. Det vedkommer ikke Syndikalismen, om en Arbejder er Kristen eller Muhamedaner eller om han i politisk Henseende stemmer paa dette eller hint Parti eller han slet ikke stemmer«¹⁰⁸. Det er også ud fra dette synspunkt, man afviser de socialdemokratiske beskyldninger om, at man splitter arbejderbevægelsen: »Det er ikke Syndikalisterne, men Socialdemokraterne, som bringer Splittelse ind i Fagforeningerne, thi al den indre Strid, som finder Sted inden for disse, stammer fra, at Fagforeningerne er kædet sammen med politiske Partier, og at de anvendes for partipolitiske Formaal«¹⁰⁹.

Lejlighedsvis møder man endog det synspunkt, at det trods alt er at foretrække, at arbejderne afgiver deres stemmer. Ganske vist kan Fagoppositionen qua organisation naturligvis ikke anbefale arbejderne at stemme på dette eller hint parti, men det ville nu ikke være helt dårligt, om arbejdernes stemmer kom til at hænge som et Damoklessværd over partipolitikernes hoveder: »vi vil ikke, at noget politisk Parti skal herske over Arbejderne eller deres økonomiske Kamp, men vi vil, at Arbejderne skal herske over de politiske Partier, ogsaa Socialdemokratiet . . . Og det opnaas ikke ved, at vi tilraader Arbejderne ikke at stemme! Nej, det naas kun ved stadig at lade Arbejdermassen og dens økonomiske Bevægelse staa fri og uafhængig i dette Spørgsmaal, saaledes at Massernes Stemmer hænger som et truende Sværd over de politiske Partiers Hoveder«¹¹⁰.

Af den principielle grundholdning til politiske partier i almindelighed fulgte også som en logisk konsekvens syndikalisternes holdning til Socialdemokratiet i særdeleshed. Men dertil kom jo det bitre modsætningsforhold, der opstod ved syndikalisternes oppositionsvirksomhed i den socialdemokratiske ledede fagbevægelse. Endvidere var syndikalisterne på linie med venstrefløjen i Socialdemokratiet – først og fremmest kredse i det socialdemokratiske ungdomsforbund – i dens kritik af det, man opfattede som Socialdemokratiets »borgfredspolitik«, dets fremadskridende integration i det »borgerlige samfund« osv.¹¹¹. Det var de samme angrebs-

107. *ibid.*

108. *Solidaritet* den 1. 3. 1913, p. 1.

109. *Solidaritet* den 29. 8. 1920.

110. *Solidaritet* den 1. 3. 1913, p. 1.

111. Smlgn. eksempelvis kritikken i *Solidaritet* den 7. 10. 1916, 14. 10. 1916, 23. 2. 1918 og Ernst Christiansen og Johs. Erwig: *Striden i Socialdemokratiet*, pjece, København 1919.

punkter, man fandt: »förræderiet i 1914«, »borgfreden«, »kongemiddagene«, »ministersocialismen«, de tyske flertalssocialisters alliance med rigsværnet og nedkæmpelsen af spartakisterne osv. I det hele taget synes begivenheder i udenlandsk arbejderbevægelse at have spillet en stadig større rolle i den hjemlige argumentation.

Over for Socialdemokratiets argumentation: at det gjaldt om lidt efter lidt af erobre magtpositionerne i det eksisterende samfund, herunder også ministerposter, fremholdt syndikalisterne, at det ikke var Socialdemokratiet, der var i færd med at erobre det borgerlige samfund, men omvendt dette der var i færd med at erobre Socialdemokratiet ¹¹². I en kommentar til »natkongressens« accept af socialdemokratisk regeringsdannelse i 1916 skrev Christian Christensen således: »Ingen vilde tro, at Millerand vilde sende Soldater mod de strejkende Arbejdere, ingen vilde tro, at det internationale Socialdemokrati blev nationalt, ingen vilde tro, at dette antimilitariske Fredsparti vilde bevilge Militær- og Krigsbevillinger! Nuvel, nu ved alle dette, og alle skal engang komme til at vide, at et socialdemokratisk Ministerium som Kapitalismens Forvalter skal blive lige saa borgerlig . . . som alle tidligere Regeringer« ¹¹³.

Af særlig interesse er den stilling, som syndikalisterne indtog til de nye partidannelser – »Socialistisk Arbejderparti«, »Det uafhængige Socialdemokrati« og »Danmarks venstresocialistiske Parti« ¹¹⁴. Allerede ved Socialdemokratiets accept af regeringsdeltagelse i 1916 forelå jo en mulighed for en partisprængning og dannelsen af et nyt parti til venstre for Socialdemokratiet ¹¹⁵. I den situation fastslog »Solidaritet« Fagoppositionens principielle stilling til en eventuel ny partidannelse: »Om vore Medlemmer som Personer vil støtte en politisk Fløj eller Dannelsen af et eventuelt nyt Socialdemokrati, er deres *private* Sag, som ikke vedkommer vor Bevægelse. Men som Bevægelse er vort Standpunkt *absolut*. Vi mænger os ikke med nogen som helst politisk Fraktion. Vi repræsenterer i vore

112. Se f. eks. *Solidaritet* den 23. 2. 1918, p. 2.

113. *Solidaritet* den 7. 10. 1916, p. 1.

114. »*Socialistisk Arbejderparti*« blev på initiativ af bl. a. Marie Nielsen, Thøger Thøgersen og Chr. Rassow dannet i april 1918. Samtidig oprettedes »*Det uafhængige Socialdemokrati*«. I 1919 brød det socialdemokratiske ungdomsforbund (*SUF*) med moderpartiet, og en del af udbyderne anført af Ernst Christiansen, Sigvald Hellberg og Johs. Erwig forenedes med »*Socialistisk Arbejderparti*« i »*Danmarks venstresocialistiske Parti*« (Nov. 1919). Dette parti tilsluttede sig i 1920 de 21 teser og antog i overensstemmelse hermed navnet »*Danmarks kommunistiske Parti*«.

115. I Sverige skete sprængningen før Socialdemokratiet i 1917 indtrådte i regeringen Edén. Ved sprængningen mistede partiet bl. a. sit ungdomsforbund og 17 rigsdagsmedlemmer.

Ideer, Principper og Bevægelse, Arbejdernes rene økonomiske Klasse-interesser og Kampen for disse, og møder her enhver Indblanding af andre Motiver og andre Interesser (Partiinteresser) med den skarpeste Modstand«¹¹⁶.

For så vidt var bevægelsens stilling defineret klart nok, men ikke desto mindre skulle netop forholdet til de nye partidannelser og ikke mindst naturligvis, til revolutionen i Rusland og kommunisterne fremkalde eller afsløre¹¹⁷ vidtgående uoverensstemmelser inden for bevægelsen, uoverensstemmelser, som til sidst skulle føre til bevægelsens sprængning og FS's officielle sammenslutning med Danmarks kommunistiske Parti.

Da der så i 1918 rent faktisk opstod to nye partier på den hjemlige venstrefløj: »Det uafhængige Socialdemokrati« og »Socialistisk Arbejderparti«, måtte Fagoppositionen igen gøre sig situationen klar. Medens man stillede sig særdeles afvisende over for »Det uafhængige Socialdemokrati«¹¹⁸, må holdningen over for »Socialistisk Arbejderparti« nærmest karakteriseres som positivt afventende¹¹⁹. Af principielle indvendinger fremførte man mod »Det uafhængige Socialdemokrati« først og fremmest, at det ret beset arbejdede på grundlag af et socialdemokratisk program. Og vendt mod »Socialistisk Arbejderparti« hævdede man det synspunkt, at medens dette parti (som havde erklæret sin tilslutning til Zimmerwaldvenstre) tilstræbte en erobring af den politiske magt, så ville syndikalisterne »afskaffe regeringsmagten og hele statssystemet«¹²⁰. Endvidere gik syndikalisterne ind for de føderalistiske principper, hvor »Socialistisk Arbejderparti« på

116. *Solidaritet* den 7. 10. 1916.

117. Sandsynligvis – og det kommer også lejlighedsvis til udtryk i *Solidaritet* – har FS's medlemsskare hele tiden været en højt broget flok, hvor anarkistisk orienterede medlemmer (se f. eks. Albert Jensens bekendelse til Bakunin i *Solidaritet* den 26. 3. 1919, p. 1) levede side om side med mere marxistisk orienterede medlemmer (som f. eks. Gerson Trier-eleven Christian Christensen).

118. Se *Solidaritet* den 13. 4. 1918, p. 3.

119. »... det nye Parti er en Kendsgerning, og i sine Principudtalelser repræsenterer det baade i Maal og Midler en Tilmærkelse til og Anerkendelse af Syndikalismen, som vi tager til Indtægt for denne. Set paa de personlig bærende Kræfter som Murer Rassow, Th. Thøgersen og Lærerinde Frk. Marie Nielsen er det jo Personligheder, vi som Arbejdere og Syndikalister alle agter som ærlige og retskafne revolutionære Mennesker«. (*Solidaritet* den 13. 4. 1918, p. 3). Senere blev tonen noget køligere – bl. a. måske fordi »Socialistisk Arbejderparti« vistnok gjorde et indhug i FS's medlemsskare (se f. eks. *Solidaritet* den 29. 6. 1918, p. 3).

120. *Solidaritet* den 29. 6. 1918, p. 3.

Sådanne principielle indvendinger forhindrede dog ikke, at man lejlighedsvis – f. eks. ved Grønttorvsmødet i november 1918 – samarbejdede rent praktisk om afholdelse af møder, demonstrationer o. l.

linie med Zimmerwaldbevægelsen i øvrigt var centralistisk orienteret ¹²¹.

I de følgende år var syndikalisternes holdning til de nye partier og i særdeleshed til kommunisterne og den russiske revolution mildest talt ambivalent og skiftende. Medens man f. eks. straks med begejstring havde hilst den russiske revolution velkommen ¹²², fremkom der senere, især i løbet af året 1919, stærkt kritiske artikler om den russiske revolution og de danske kommunister ¹²³.

Man vil næppe nogensinde til fulde få kortlagt det udviklede begivenhedsforløb på den hjemlige politiske venstrefløj (herunder også Fagoppositionen) i disse år. Ideologiske, personlige og økonomiske faktorer medvirkede til at fremkalde åbenbart ret alvorlige brydninger. Brydninger som også, og i høj grad, kom til udtryk blandt syndikalisterne. Den syndikalistiske bevægelse spaltedes mere og mere i en fløj, der med Christian Christensen i spidsen orienterede sig i retning af det kommunistiske Rusland og kommunismen, og på den anden side en fløj (bl. a. under ledelse af Albert Jensen, Jens Storgaard og Lauritz Hansen) der modsatte sig denne orientering.

I den sidstnævnte fløj var der øjensynlig personer med nærmest anarkistiske standpunkter ¹²⁴, og det spørgsmål melder sig, om ikke de har

-
121. Zimmerwaldbevægelsen var dog særdeles heterogen, og selv den af Lenin anførte venstrefløj, der først for alvor gjorde sig gældende på den efterfølgende konference i Kienthal i 1916, var langtfra så centralistisk orienteret, som de senere kommunistiske partier blev det efter antagelsen af de 21 teser og 20'ernes fremadskridende »bolschewisering« af disse partier. Se i øvrigt om Zimmerwaldbevægelsens udvikling G. D. H. Cole: *A History of Socialist Thought*, vol. IV, part I, London 1961, pp. 27–62. Samt Julius Braunthal: *History of the International 1914–43*, London 1967, pp. 36 ff.
122. Se f. eks. *Solidaritet* den 5. 1., 12. 1. og 19. 1. 1918. I 1920 skriver Christian Christensen på 3-årsdagen for oktoberrevolutionen: »Det er Bolschevikkernes uvisnelige Fortjeneste, at de ikke ... veg tilbage for at paatage sig den overvældende strenge Opgave at føre den sociale Revolution videre, fra kaotisk Forvirring og Svaghed, frem mod socialistisk Orden, Fasthed og Styrke« (*Solidaritet* den 7. 11. 1920, p. 2).
123. Se f. eks. Albert Jensens artikler: »Hvordan er Stillingen i Rusland?« (*Solidaritet* den 13. 7. 1918, p. 3) og »Lenins Diktaturprogram« (*Solidaritet* den 27. 7. 1918, p. 3). De synspunkter, som Albert Jensen (og Jens Storgaard) repræsenterede, kom til at dominere bladet i den periode, hvor Christian Christensen sad i fængsel. Han siger selv herom: »Jeg har aldrig under mit Fængselsophold tilbragt saa bedrøvelige Timer, som dem jeg siden tilbragte med at læse *Solidaritets* ledende Artikler for Aaret 1919« (*Solidaritet* den 12. 5. 1921). Samtidig med at kritikken mod det kommunistiske Rusland og kommunisterne tog til i løbet af året 1919, fik FS et nyt program, og den fra DsF fritstående fagforenings sammenslutning: »Føderalistisk Sammenslutning« blev dannet – begge dele vistnok mod den fængslede Christian Christensens vilje.
124. Dette gjaldt som sagt i udpræget grad en mand som Albert Jensen. Se f. eks. *Solidaritet* den 26. 3. 1919, p. 1.

været med i Fagoppositionen hele tiden og altså levet der side om side med den marxistisk påvirkede Christian Christensen.

Selv om vi måske aldrig vil kunne fremdrage alle de »motiver« og »årsager«, der førte til den endelige spaltning og den sejrende fløjs sammensmeltning med kommunisterne, så kan vi dog i hvert fald studere nogle af de argumenter, der blev fremført i debatten. Ikke mindst interessant vil man måske finde Christian Christensens argumentation for, at syndikalismen og kommunismen i virkeligheden er to udtryk for samme grundanskuelse.

Syndikalisme og kommunisme

Fra september 1920 og frem til oprettelsen af »Danmarks kommunistiske Føderation« i 1921 førtes der i »Solidaritet« en længere diskussion om syndikalisme kontra kommunisme¹²⁵. Diskussionen indledtes med en redegørelse af Marie Nielsen. Marie Nielsen, som havde deltaget i den tredje Internationales 2. kongres, fik adgang til i »Solidaritet« at aflægge beretning om denne kongres' forløb og beslutninger samt herunder for de berømte 21 teser. I den efterfølgende diskussion hævdede den anarko-syndikalistiske fløj det klassiske synspunkt om fagbevægelsens fuldstændige adskillelse fra politiske partier, det føderalistiske princips overlegenhed over for det centralistiske princip, den økonomiske kamps afgørende betydning i forhold til den politiske aktion samt sidst, men ikke mindst, en almindelig antipati mod enhver form for central ledelse¹²⁶.

Christian Christensen fremførte sine synspunkter i en lang serie artikler, der senere blev samlet og udgivet som pjece¹²⁷. Han sammenholder her syndikalismen og kommunismen og stiller spørgsmålet om ligheder og forskelle. Der er for det første grundopfattelserne. Hvorledes forholder det sig her? Ja, kommunismen bygger jo på den materialistiske historieopfattelse og klassekampsteorien. Men ret beset er det samme tilfældet for syndikalismens vedkommende. For godt nok har der i den syndikalistiske bevægelse indsneget sig visse »anarkistiske elementer« og dermed en vis portion »borgerlig ideologi«, som har fremhævet idealistiske og moralske motiver som de væsentligste, men det er dog kun blevet til spredte tilløb og »Det er ubestridelig Sandhed, at Syndikalismen, saaledes som

125. Se *Solidaritet* den 21. 9. 1920 og ff.

126. Jfr. f. eks. følgende, for denne retning typiske, udtalelse: »Det centralistiske System forudsætter en Ledelse med fuldkommen Magt og Myndighed til at diktere sin Vilje, og en disciplineret Hob, uden Mening, uden Vilje, uden Føling med og Forstaaelse af den Kamp eller den Opgave, den bruges til«. (Jens Storgaard i *Solidaritet* den 2. 11. 1920, p. 2.).

127. Christian Christensen: *Moskva og Syndikalismen*, pjece, København 1921.

den fremtræder i Arbejderes Kamp mod Kapitalismen, ubetinget hviler paa Kommunismens Grundopfattelse: den materialistiske Historieopfattelse«¹²⁸. Hvad klassekampsteorien angår, så fremgår det dog med al tydelighed, at syndikalismen er en »ren interessebevægelse«, som netop fremhæver den »økonomiske undertrykkelse« som den vigtigste årsag til arbejdernes fortrykte sociale stilling, og at økonomisk emancipation er den afgørende betingelse for kulturel og politisk frigørelse.

Så vidt grundopfattelserne. Christian Christensen argumenterer dernæst for den opfattelse, at også målsætningerne må betragtes som værende identiske. Kommunismens målsætning er nemlig, ifølge CC, følgende: »Afskaffelse af Privatejendomsretten over Jord og Produktivkræfter. Indførelse af almindelig Fællesejendom til de samme Kilder for Menneskesamfundets Eksistens, Ødelæggelse af Staten som Institution og Princip«¹²⁹. Tilsvarende er det syndikalisternes mål, at »Arbejderne i Industrierne og paa Landet direkte skal overtage Virksomheden og Kontrollen over Arbejdet«¹³⁰. Der er naturligvis, som CC også selv er opmærksom på og understreger, her tale om en særdeles generel og vag formulering. Det er nødvendigt nærmere at præcisere, på hvilken måde og under hvilke former overtagelsen af produktionsmidlerne skal finde sted, og hvorledes disse skal forvaltes efter samfundsoprettelsen. Syndikalismen giver ikke her noget entydigt svar. Der er, fremhæver CC, forskellige strømninger inden for syndikalismen. I den forbindelse distancerer han sig fra de anarko-syndikalistiske retninger med deres stærke individualistiske præg og fremholder den amerikanske syndikalistorganisation »*IWW*« som sit forbillede. *IWW* – unionen af alverdens industriarbejdere – udgør netop det fremtidige kommunistiske samfunds struktur. »Under Opbyggelsen af dette praktiske Kæmpeværk faar den enkelte Celle – den lokale Industrisammenslutning – den størst mulige Selvbestemmelsesret, men denne maa i intet Tilfælde krænke den industrielle eller internationale Solidaritet . . . Dette Værks moralske Kit er ikke Kapitalismens og Anarkismens dybt adspaltende Raab paa individuel Frihed, men Fællesskabets livgivende Solidaritet«¹³¹. Kommunismen og *IWW*-syndikalismen har

128. *ibid.* p. 5.

129. *ibid.* p. 6. Lenin erklærer i *Staten og Revolutionen*: »Vi opstiller som vort endelige Maal Statens Afskaffelse, dvs. Afskaffelse af al organiseret og systematisk Tvang, al Magtanvendelse over for Mennesker overhovedet«. (V. I. Lenin: *Staten og Revolutionen*, Udvalgte Værker, Bnd. 8, p. 89, København 1948). Se også E. H. Carr: »Lenin's Theory of the State« i *The Bolshevik Revolution 1917–23*, vol. I, pp. 233–249, London 1964.

130. *ibid.* p. 8.

131. *ibid.* p. 10.

altså fælles målsætning. At Christian Christensen kan komme til denne konklusion er vel ikke mærkeligt, når man tager hans definitioner i betragtning. Det er dog tvivlsomt, om kommunismen og syndikalismen – selv når vi holder os til den teoretiske målsætning – er helt på linie, når det gælder spørgsmål som arbejdernes selvforvaltning af de samfunds-ejede industrier samt graden af decentralisering, men at der, teoretisk-principielt, er et vist slægtskab, kan vel ikke benægtes.

Efter således at have diskuteret grundopfattelser og målsætning går Christian Christensen over til at diskutere kommunismen og syndikalismen betragtet som sociale og politiske bevægelser. Indledningsvis fastslår han her, at såvel syndikalismen som kommunismen er født til verden i »dyb skuffelse« over »det som var«. Og det, han tænker på her, er først og fremmest udviklingen i de socialdemokratiske partier samt den anden Internationales sammenbrud i 1914. Han hævder videre, at syndikalismen i årene før og under 1. verdenskrig spillede en vigtig rolle som en militant venstreopposition til socialdemokraterne og den reformistiske fagbevægelse. På den anden side var den syndikalistiske bevægelse altid karakteriseret ved »ideologisk fattigdom«¹³². Endvidere var syndikalismen aldrig homogen, hverken som bevægelse eller som ideologi¹³³. Helt anderledes med kommunismen. Den har netop den teoretisk veludviklede ideologi og den homogenitet, som syndikalismen mangler. Og sidst, men ikke mindst: »Den russiske sociale Revolution er en Kendsgerning«. Dette sidste har måske været temmelig afgørende for Christian Christensen: »Kun paa Baggrund af den store politiske sociale Verdensrevolution bliver der Fornuft og Plan i Syndikalismen og den Opgave, den tillægger Arbejdernes økonomiske Organisationer«¹³⁴. Har Christian Christensen med disse betragtninger givet os en nøgle til forståelse af, hvorfor syndikalismen rundt omkring i verden de fleste steder i løbet af de følgende år tabte terræn til kommunismen?

Til sidst kommer Christian Christensen ind på nogle af de mere specielle indvendinger, som hans modstandere i FS havde fremført mod kommunismen. Man havde f. eks. foreholdt ham, at syndikalismen var en økonomisk bevægelse, medens kommunismen var en politisk bevægelse. I sin videre argumentation *sprænger* Christian Christensen nu den gamle snævre syndikalistiske opfattelse af »politik« som værende parlamentarisme, partipolitik osv. Han definerer nu »politisk kamp« som »enhver organiseret Magtanvendelse fra Arbejderklassens Side mod Overklas-

132. *ibid.* p. 5 og 8.

133. *ibid.* p. 15.

134. *Solidaritet* den 12. 5. 1921.

sen«¹³⁵. Med denne nye definition som udgangspunkt bliver det en enkel sag for ham at påvise, at syndikalismens kamp netop er en *politisk* kamp. Det er i virkeligheden uholdbart, siger han, at opstille et skarpt skel mellem »økonomisk kamp« og »politisk kamp«. Den økonomiske kamp, betragtet som et led i den politiske kamp i videste forstand, er på ingen måder den eneste brugbare aktionsform: »Alle Former for Aktion, anvendt af Arbejderne mod den samlede Overklasse – det borgerlige Samfund – er *politisk Kamp*, hvad enten Aktionen udøves paa Arbejdspladsen eller paa Gaden. Og Formen og Fremgangsmaaden kan ikke paa Forhaand knæsættes i Principper«¹³⁶. Det nærliggende modargument: at selv om man accepterer disse generelle betragtninger, så må dog netop syndikalismen fastholde det standpunkt, at enhver aktion må forblive en social-politisk og ikke en parti-politisk aktion, kan heller ikke overbevise ham. Tværtimod: For at massernes aktioner kan få nogen virkning, må de, siger han, organiseres: »Massernes tusinde Hjerner maa blive een Hjerne. Massernes tusinde Arme maa blive een Arm«¹³⁷. Enhver organisation, som aktionerer politisk, er de facto (hvad man så end måtte finde på at kalde den) et »parti«. Et »politisk parti« er for CC simpelthen en organisation, der kæmper for og anvender politisk magt. Konklusionen bliver da heller ikke svær at drage: »... at enhver socialpolitisk Aktion i Praksis bliver en partipolitisk Aktion!«¹³⁸. Christian Christensen fremlægger her i 1921 en partiteori, der i hvert fald har visse ligheder med Lenins teori om partiets rolle. Dermed være ikke sagt, at der nødvendigvis er en direkte forbindelse.

Også holdningen til parlamentarismen tages op til diskussion¹³⁹. Christian Christensen konstaterer her med beklagelse, at den tredje Internationale på sin anden kongres havde inddraget parlamentarismen »som Led i Agitationen«. Og selv om Moskva-teserne havde knæsatt princippet om partiorganisationens kontrol med dets parlamentsmedlemmer¹⁴⁰, og selv om de foreskrev, at parlamentet kun skulle bruges som en slags talerstol for revolutionær agitation, så var realiteten dog den, at de deputerede nemt

135. Christian Christensen: *Moskva og Syndikalismen*, København 1921, p. 21.

136. *ibid.* p. 23.

137. *ibid.* p. 23.

138. *ibid.* p. 24.

139. »Parlamentarisme« må her forstås i en langt videre betydning end normalt, når man taler om parlamentarisme i betydningen en statsskik, hvorefter regeringerne skal være accepteret af flertal i parlamentet.

140. Den 11. af de 21 betingelser forpligtede de kommunistiske partier til parlamentarisk arbejde, men foreskrev samtidig den strengeste kontrol fra partiorganisationens side over parlamentsmedlemmerne. Se Julius Braunthal: *History of the International 1914–43*, p. 541.

kom til at tage afgørende hensyn til deres vælgere. I den forbindelse var det heller ikke uden betydning, at disse vælgere erfaringsmæssigt stemte ikke så meget ud fra principielle, ideologiske bevæggrunde som ud fra ønsket om at indvælge repræsentanter, der kunne virke for en praktisk reformpolitik. Man kunne ikke med rimelighed antage, at det lod sig gøre så at sige fra den ene dag til den anden at ændre massernes »kortsynede Interesse-Ideologi«. En sådan forventning stod da også i modstrid med hele kommunismens grundteori¹⁴¹. Christian Christensen må derfor fastholde sin kritik af Internationalens linie i dette spørgsmål, men tilføjer dog: »Man kan ikke – naar man vil være retfærdig – se bort fra, at Partiet [nemlig kommunisterne] selv i sin Parlamentarisme stiller sig paa Revolutionens Grund og fornægter Reformen«¹⁴². Ikke desto mindre er det tydeligt, at netop den kommunistiske holdning til parlamentarismen har været vanskelig for ham at acceptere.

Endelig kunne Christian Christensen naturligvis heller ikke undgå at komme ind på en diskussion af det centrale spørgsmål om »proletariatets diktatur«. Proletariatets diktatur er for ham »kort og godt Arbejderklassens Undertrykkelse af den borgerlige Klasse og Udryddelse af det kapitalistiske Samfundssystem«¹⁴³. Alle erfaringer viser, siger han, at borgerskabet med alle midler vil forsvare stillingen som »Udbyttere af vort Arbejde«. Revolutionerne ude i verden har demonstreret, hvorledes »Overklassen« overalt har anvendt den »grusomste Voldsmagt« mod »vore revolutionære Brødre«¹⁴⁴. På denne baggrund må den fremførte kritik af voldsanvendelsen karakteriseres som direkte uansvarlig: »De der pynter sig med Betegnelsen revolutionære, og som endnu vil imødegaa de kapitalistiske Bajonetter og Maskingeværer med rosenrøde Fremstillinger af det socialistiske Eden, de bør danne sig en Menighed, i alle Tilfælde bør de forsvinde af de revolutionære Kamporganisationer og uska-

141. Christian Christensen: *Moskva og Syndikalismen*, København 1921, p. 26.

142. *ibid.* p. 27. Jfr. også følgende bemærkninger (*Solidaritets* den 13. 5. 1921, p. 3.): »Den største og forøvrigt den eneste Anke af Betydning, der kunde fremføres mod dette Parti, dvs. Danmarks kommunistiske Parti, var, at det holdt paa parlamentarisk Aktion, omend kun som Tribune for revolutionær Agitation. Men det indeholdt for os Grundbetingelsen for et Samarbejde, nemlig at det ville det samme store Maal som FS: Den sociale Revolution«.

143. *ibid.* p. 29.

144. Umiddelbart efter afslutningen af borgerkrigen i Finland henrettede »de hvide« 8–9000 tilfangetagne »røde«. Dertil kommer de ca. 12000 fanger, der omkom i løbet af sommeren og efteråret 1918 som følge af underernæring og sygdom. De »røde« havde under krigen henrettet godt 1600 »hvide« (Kristen Wahlbäck: *Från Mannerheim til Kekkonen*, Stockholm 1967, pp. 36–37). Også revolutionsforsøgene i Tyskland havde kostet blod. Christian Christensens drastiske udtalelser må naturligvis ses på baggrund af disse begivenheder.

deliggøres i deres Agitation blandt Arbejderne, som de indirekte Redskaber for den brutale Kapitalistklasse de er«¹⁴⁵.

Tilbage står spørgsmålet om, hvorvidt »proletariatets diktatur« i givet fald skulle kunne bringes i anvendelse mod en del af arbejderklassen samt om, hvorvidt det burde være et partidiktatur. Til det første lyder CC's strenge svar, at ligesom man under en strejke bør fordømme og bekæmpe strejkebrydere, således må man også i en revolutionær situation fordømme og vende sig mod dem, der bryder solidariteten og bringer revolutionen i fare. Han kommer desværre ikke ind på det ikke helt uinteressante spørgsmål om, *hvem* der i givet fald har ret til at afgøre, *at* revolutionen er i fare, og hvilke grupper det er, der bringer den i fare.

I spørgsmålet om, hvorvidt »proletariatets diktatur« kan accepteres som et partidiktatur, forfølger han to argumentationslinier: en teoretisk betonet og en praktisk betonet. Hans »teoretiske« argument går ud på, at således som han har defineret et »parti«, følger det logisk, at enhver organiseret magtanvendelse nødvendigvis er ensbetydende med magtudøvelse af et parti. Spørgsmålet ét kontra flere partier diskuterer han slet ikke. Dette hænger måske sammen med, at hans næste argument er en henvisning til »praksis«, den »faktiske udvikling«: »Hele den Storm af Indignation, der er rejst mod Ruslands kommunistiske Parti for dets Partidiktatur, gennemskues bedst ved de enkle Kendsgerninger, at intet andet Parti magtede eller har stillet Krav om Overtagelsen af Diktaturet, lige saa lidt som Ruslands svage og den Gang borgerlige Fagorganisationer havde noget som helst Krav paa at overtage Forvaltningen af Proletariatets Diktatur«¹⁴⁶.

Man kan vel næppe, efter en gennemlæsning af »Moskva og Syndikalismen«, hævde, at Christian Christensen nærmest blev kommunist ved en

145. Christian Christensen: *Moskva og Syndikalismen*, Kbh. 1921, p. 36.

146. *ibid.* p. 31. Det er interessant at sammenligne denne CC's bedømmelse af situationen i Rusland med Ernst Christiansens omtrent samtidige skildring (Ernst Christiansen: *I Bolschewikernes Rusland. Indtryk fra en Studierejse*, pjece, København 1919), der foruden en ret begejstret tilslutning til det nye styre dog også giver udtryk for visse reservationer: »En berettiget Indvending mod den russiske Arbejderforfatning er den meget indirekte Valgret« (p. 7) og »Mere betænkeligt er det, at man afskærer de forskellige Retninger indenfor Arbejderklassen fra at komme til Orde. Det kan nemlig blive et Ly for en opvoksende Korruption blandt Arbejderførerne selv, der lige saa lidt som andre Mennesker kan taale i Længden ikke at være underkastet Muligheden for en Kritik af deres Virksomhed«. (pp. 8–9).

Ved siden af en sådan kritik, der bringer Rosa Luxemburgs berømte kritiske analyse af den russiske revolution i erindring (Rosa Luxemburg: *Die Russische Revolution* herausgeg. von Paul Levi, Hamburg 1922), virker Christian Christensens forbehold unægtelig noget spagfærdige.

fejltagelse, at han så at sige ikke vidste, hvad kommunisme egentlig var for noget¹⁴⁷. Han kunne naturligvis lige så lidt som nogen anden på den tid til fulde gennemskue hele den komplekse situation i Rusland samt forudse den senere udvikling, men man kan vel sige så meget, at han i sin pjece dokumenterer et ganske godt kendskab til kommunistisk ideologi, og de her gængse argumenter var ham åbenbart ikke fremmed. Hvorom alting er, så har CC altså i 1921 åbent erklæret sig for den materialistiske historieopfattelse, klassekampsteorien, den kommunistiske utopi, proletarietets diktatur og partiets overherredømme. Tilbage af reservationer stod så blot hans skepsis med hensyn til parlamentet som en »revolutionær talerstol«. Man kunne forvente, at han også ville have ytret sig kritisk over for den kommunistiske centralisme. Dette er dog ikke tilfældet¹⁴⁸.

Det er, som om konturerne træder skarpere frem ved denne af Christian Christensen anstillede sammenligning mellem syndikalisme og kommunisme. Syndikalismens særpræg kommer åbenbart bedre frem ved sammenligning med en for en senere tid mere velkendt ideologi (selvom det ganske givet ikke har været CC's hensigt at understrege netop *forskellene*). Den gamle syndikalistleder får egentlig ganske godt afdækket svaghederne i den syndikalistiske ideologi og bevægelse. Det gælder f. eks. den klassiske syndikalismes alt for snævre opfattelse af »det politiske«. Syndikalisterne ville »lave revolution« ved at begynde ude i samfundet – på arbejdspladserne. Men *de* revolutioner og revolutionsforsøg af venstreorienteret observans, som faktisk *har* fundet sted i det 20'ende århundrede (som f. eks. den russiske revolution 1917–21, det tyske revolutionsforsøg 1918–19 og den kinesiske revolution 1926/27–49) har i udpræget grad haft karakter af en kamp om det centrale statsapparat, og omvendt har en begyndende desorganisation af dette (herunder ikke mindst af hæren) åbenbart været af afgørende betydning for disse revolutioners videre forløb. Endnu har verden ikke oplevet en succesrig revolution efter den syndikalistiske recept, hvilket dog, set ud fra syndikalismens eget værdigrundlag, må betragtes som en svaghed. En anden svaghed, Christian

147. I sin »En Redegørelse til Danmarks Revolutionære Arbejdere« erklærer han udtrykkeligt, at han »teoretisk altid har tilhørt Kommunismen: Læren om den revolutionære Klassekamp, og altid har været Bolsjevik og Syndikalist« (*Solidaritet* den 14. 5. 1921). Det bør dog afgjort understreges, at Christian Christensen på dette tidspunkt også har været politisk-taktisk interesseret i – som det kommer til udtryk både i ovennævnte redegørelse og i hans pjece – at fremhæve lighederne mellem syndikalismen og kommunismen og neddæmpe forskellene. Sammenslutningen med kommunisterne skulle jo forsvares og om muligt gøres knap så opsigtsvækkende.

148. Se Christian Christensen: *Moskva og Syndikalismen*, København 1921, p. 34.

Christensen slår ned på, er den manglende ideologiske enhed og det relativt ringe teoretiske niveau. Man kan ganske vist have forskellig mening om, hvorvidt dette sidste skal betragtes som en svaghed, men måske rører han dog her ved et af de punkter, hvor syndikalismen følte underlegen i forhold til kommunismen.

Syndikalismens organisatoriske sammensmeltning med kommunismen i 1921 markerede som tidligere nævnt afslutningen på den periode, hvor den klassiske arbejder-syndikalisme spillede en rolle som selvstændig politisk bevægelse og ideologi i Danmark. Man kan undre sig over, at syndikalismen, der efter alt at dømme havde voldt de socialdemokratiske ledere i parti og fagbevægelse så stort et besvær, således uden større brydninger lod sig absorbere af kommunismen¹⁴⁹. Der er her ikke tale om et isoleret dansk fænomen¹⁵⁰ – de fleste steder i Europa ser vi en lignende udvikling. Måske har Christian Christensen fat i en del af forklaringen, når han fremdrager faktorer som kommunisternes bedre organisation og den mere veludviklede og konsistente ideologi. Sidst, men ikke mindst, bør man måske erindre sig den russiske revolutions umådelige tiltrækningskraft på den tid og i de kredse. Når selv socialdemokrater kunne føle denne kraft¹⁵¹, er det ikke til at undre sig over, at politiske bevægelser, der

149. Jfr. dog de højst besynderlige tildragelser i det kommunistiske parti i begyndelsen af 20-erne – en overgang (1922–23) var der ligefrem 2 kommunistiske partier. Se den morsomme skildring hos Ernst Christiansen: *Men det gik anderledes*, København 1960, pp. 125–142. Samt Karl V. Jensen: *Udviklingen i den revolutionære Bevægelse i Danmark. Et Kampskrift om Kendsgerninger som taler*, København 1922, og Johs. Erwig, Marie Nielsen og Sigvald Hellberg: *Kommunister kontra Syndikalister*, København 1922, der begge er partsindlæg. Det er dog næppe rimeligt at give de tidligere syndikalister hele skylden for disse rivninger.

150. Det er vistnok en udbredt opfattelse, at det var påskekrisen i 1920 og de efterfølgende ulovlige – og tabte – strejker, der bragte syndikalismen til fald her i landet. (Jfr. Oluf Bertolt, Ernst Christiansen og Poul Hansen: *En Bygning vi Rejser*, Bnd. II, pp. 55–56, København 1954 og Tage Kaarsted: *Påskekrisen 1920*, pp. 312–13, Århus 1968). Dette forekommer dog usandsynligt, eftersom syndikalismens tilbagegang er et generelt fænomen, som gør sig gældende næsten overalt i Europa. Allerede i 1919 havde der, som tidligere nævnt, været stærke brydninger i syndikalisternes rækker herhjemme. Ikke mindst har uenighed om holdningen til det kommunistiske Rusland og kommunisterne nok spillet en rolle. Noget andet er, at den begyndende desorganisation kan være blevet fremskyndet og accelereret i forbindelse med begivenhederne omkring og i tilknytning til tabte strejker, der fulgte i påskekrisisens kølvand.

151. Kendt er F. J. Borgbjergs begejstrede udtalelse i anledning af den kommunistiske oktoberrevolution: »... Vi socialister genoplever ved synet af den russiske revolution Socialdemokratiets gyldne barndom, vi forstår, hvad der bruser i blodet på de 170 millioner, der gennem Lenins og Trotskys taler stifter bekendtskab med Marx' og Engels' friske ungdomstanker«. »... selv om vi erkender, at bolsjevikernes taktik er tids- og stedsbestemt som al taktik og

stod langt til venstre for Socialdemokratiet, ligefrem måtte føle det revolutionære Rusland som en uhyre magnet, der trak dem til sig.

Syndikalismen siger måske ikke en eftertid så meget ved de teorier og de forslag til konkrete foranstaltninger, den har at fremlægge. Derimod kan den måske stadig være af interesse ved den holdning, den er udtryk for, og de problemer, den udspringer af. Eller som Val R. Lorwin udtrykker det: »Syndicalism claims our attention less as a constructive political and economic doctrine than as a trenchant ethical criticism of institutions and as a libertarian way of facing authority«¹⁵².

Man kan, med en lille omskrivning af Marx, hævde, at, når ideologier gribes og accepteres af grupper i befolkningen, så vil de pågældende ideologier gennem disse befolkningsgrupper forvandles til »materiel magt«, dvs. indgå som væsentlige faktorer i den politiske proces. De, der for blot nogle få år siden fejede ideologierne til side og erklærede dem for døde, handlede nok noget overilet. Selv de mest pragmatisk orienterede partier og retninger har dog brug for at orientere sig i det politiske og sociale univers. Vi går i så henseende alle med »briller« – ideologiske briller¹⁵³.

Den klassiske arbejder-syndikalisme er nok de fleste steder gået til grunde. Men man vil, for nu at holde sig til Danmark, i Kommunisternes, Socialistisk Folkepartis og Venstresocialisternes faglige programmer og synspunkter kunne finde meget, der slående minder om de synspunkter, der i sin tid blev fremført af Fagoppositionens Sammenslutning. Ligeledes vil man sikkert ofte i visse af vore fagforeninger kunne registrere vage »syndikalistiske« holdninger og forestillinger.

Ikke mindst interessant er det »syndikalistiske« grundtema i nutidens studenterradikalisme i og uden for Danmark (i øvrigt nok mest uden for). »In den Industriebetriebe bilden sich die ersten autonomen Basisgruppen, die – locker koordiniert mit den anderen Gruppen nach dem Prinzip der gegenseitigen Hilfe – die auf der Strasse und in den Aufklärungsveranstaltungen gelernten antiautoritären Methoden in die Betriebe hineintra-

ikke passer overalt, så har vi inderst inde en sjæl, der fri for ravnekrogsfordom skælver af begejstring for alt, hvad der er virkelig revolutionært i verden«, cit. efter Oluf Bertolt, Ernst Christiansen og Poul Hansen: *En Bygning vi Rejser*, Bnd. II, p. 14, København 1954.

Knut Langfeldt skriver i sin interessante analyse *Moskva-tesene i norsk politikk* (Oslo, 1961, p. 97) om Arbejderpartiets accept af de 21 teser: »Flertallets innstilling til tesene blev bragt i land på en bølge af socialt hat mot kapitalismen, skuffelse over den 2. Internationales svik, begejstring for den russiske revolusjon og dens ledere«.

152. *International Encyclopedia of the Social Sciences*, vol. 15, p. 451. Hermed være også angivet mine egne værdipræmisser i denne sag (C. S.).

153. Jfr. diskussionen p. 284.

gen, die autoritären Zwänge der Hierarchie der Betriebsstruktur zu bekämpfen versuchen«¹⁵⁴.

Med disse sidste samt de indledende bemærkninger være naturligvis ikke postuleret nogen *identitet* mellem den klassiske arbejder-syndikalisme og den moderne studenterradikalisme. Men den fælles ideologiske grundsubstans er iøjnefaldende.

154. Rudi Dutschke: »*Die geschichtlichen Bedingungen für den internationalen Emanzipationskampf*« i Bergmann, Dutsche, Lefevre & Rabehl: *Rebellion der Studenten oder Die neue Opposition*, Hamburg 1968, p. 90.

DET DANSKE GESANDTSKAB I WASHINGTON 1940–42

Af *Troels Fink*

*I omarbejdet form bringes her generalkonsul, professor, dr. phil.
Troels Finks opposition mod dr. phil. Finn Løkkegaards disputats.*

Da den anden verdenskrig var slut, og Danmark igen var blevet herre i sit eget hus, var besættelsestiden billedlig talt at ligne ved et stort bjergmassiv, der hylledes i en tæt tåge, hvoraf enkelte tinder ragede op. En af disse tinder var Grønland, en anden var det danske gesandtskab i Washington; de andre tinder skal her lades uomtalte. I den opgående friheds sol tegnede bjergmassivet sig i rosa skær. Siden er solen steget højere, tågerne er lettet, strukturerne i bjergmassivet afdækkes. Lidt efter lidt kommer besættelsestiden til at ligge i videnskabens skarpe lys. Om end lyset aldrig vil nå ned i de sidste afgrunde, og fjerne dale længe vil være uopdagede og måske ikke mere vil kunne nås, så er strukturerne ved historikernes arbejde nu ved at klarlægges.

Dr. Finn Løkkegaard færdes hjemmevant i dette landskab. Han viser os vej og forklarer, hvorledes forbindelseslinierne har været, og han beskriver de personer, der har bevæget sig her i krigens år, han går ind på, hvordan de har disponeret og argumenteret.

Forfatteren er sådan set gået på en historisk opdagelsesrejse. Med omhu har han samlet en uendelighed af oplysninger, og han har det privilegium, som den første opdagelsesrejsende i et ukendt område naturligt har, at kunne bringe meget nyt og give et væld af oplysninger, som hidtil har været offentligheden temmelig ukendt. Afhandlingen er grundlæggende, og den flid, den indsigt i mange komplicerede sammenhænge og den forskerenergi, der her er lagt for dagen, må finde uindskrænket anerkendelse. For et øjeblik endnu at blive i billedet med det store landskab, der nu klarere tegner sig for vort blik, må det tilføjes, at forfatteren på færd gennem de vilde og farefulde egne følges af en skygge. Det er bogens hovedperson, Henrik Kauffmann. Ham kan forfatteren på intet tidspunkt komme fri af, ja, der har været en risiko for, at det kunne gå som i H. C. Andersens eventyr, at skyggen er ved at tage magten fra sin herre. Det er ikke sådan, at forfatteren forholder sig ukritisk over for Kauffmann;

der er mange reservationer og forbehold, også ganske hårde anklager; men man må alligevel sige, at forfatteren anskuer problemerne ud fra Kauffmanns position.

Ejendommeligt er det imidlertid med dette in mente, at forfatteren ikke giver en sammenfattende vurdering af Henrik Kauffmann. En kort omtale af hans barndom, hans slægts traditioner og hans karriere havde været på sin plads og ligeledes en almindelig karakteristik af hans personligheds særpræg. Der er ingen tvivl om, at han var en ærgerrig mand, og gudskelov for ærgerrigheden i et samfund, hvordan skulle vi ellers finde politiske ledere. Hans motiver var utvivlsomt idealistiske; men han var hård, når han søgte at nå sine mål.

Med stor interesse kan man følge forfatterens udredninger af Kauffmanns dobbeltpolitik, af den danske regerings dobbeltpolitik og af den amerikanske regerings dobbeltpolitik, dertil kommer så den tyske chargé d'affaires dobbeltpolitik; ja, i realiteten spillede alle dobbeltspil, og det er lykkedes særdeles godt at få dette frem. Det skal villigt medgives, at situationen ofte krævede suspension af gængse normer. På den anden side er det karakteristisk, at alle mere eller mindre forsøgte at finde et retsgrundlag for deres handlinger, eller i al fald en retslig argumentation for at forklare eller bortforklare eller legitimere afvigelserne fra de almindeligt gældende regler. Det gælder ikke mindst hovedpersonen Henrik Kauffmann; det ser man klart ved at betragte de begreber, som forfatteren lægger til grund for udredningerne. Der er to hovedbegreber: *suverænitetsfiktionen* og begrebet »*negotiorum gestio*« eller på dansk princippet om uanmodet forretningsførelse. Disse to begreber tjener legaliseringen af Kauffmanns handlinger. Det tredje grundbegreb »Good-will-politikken« er der her set bort fra. Det indbefatter de lidt ubestemte ideelle motiver, som var ledende for Kauffmann og hans nærmeste medarbejder, P. Bang-Jensen.

En nærmere analyse af hovedbegreberne havde i høj grad været på sin plads og en prøvelse af deres bæredygtighed ligeså. Tilsyneladende accepterer forfatteren *negotiorum-gestio*-tankegangen i den Kauffmannske form. Kauffmann udvikler første gang argumentationen om uanmodet forretningsførelse i et telegram til danske gesandter i neutrale lande, den 20. april 1940, hvor han siger: »Vi, der er de eneste anerkendte frie repræsentanter for danske interesser, må under omstændighederne handle efter princippet om uanmodet forretningsførelse. Ved at foretage henvendelser til eller anerkende henvendelser fra Danmark forringer vi vort juridiske grundlag« (s. 39). Sådan skriver Kauffmann, og forfatteren kommenterer: »Princippet hører egentlig hjemme i obligationsretten; men Kauffmann overfører det altså til folkeretten og påstår, at han må handle efter det.

Og med »må« mente han »er forpligtet til« «; men så citerer forfatteren af et telegram fra Kauffmann et par dage senere: »De danske repræsentationer, som stadig er i stand til at handle frit, er forpligtet til at påtage sig – på basis af negotiorum-gestio-princippet – at beskytte både den danske regerings og private danskes interesser uden for det tysk-domine-rede område på bedst mulig måde,« og derefter fortsætter han for egen regning: »Negotiorum-gestio-princippet og princippet om uanmodet for-retningsførelse er det samme. Det vidtgående krav, som vist aldrig før har været gjort gældende folkeretligt, gælder de repræsentanter, som stadig er i stand til at handle frit«.

Der er imidlertid en betydningsfuld forskel på de to citater, kun i det første tilfælde afvises en forbindelse med regeringen i København, i det andet tilfælde er der tale om det ganske selvfølgerlige og i nødretten motiverede, at repræsentanter uden for det besatte område skal varetage private danskes og den danske regerings interesser. Det springende punkt er her kontakten til København, dvs. ønsket om en politisk frigørelse fra regeringen som uafhængig gesandt. Selv stiller forfatteren s. 39 spørgsmålet i denne form: »Er det muligt at legalisere en optræden som uafhængig gesandt?« Men det besvares ikke. Man kan imidlertid mere konkret spørge: 1) kan man som uafhængig gesandt sådan uden videre overføre negotiorum gestio-begrebet fra obligationsretten til folkeretten, og 2) hvor omfattende er negotiorum gestio-begrebet, og ganske specielt 3) kan det indeholde et politisk mandat. Hvad det første angår, burde forfatteren have rådført sig med folkeretskyndige om emnet. Nu er anmelderen ikke folkeretskyndig, og han skal derfor afholde sig fra en uforgribelig udtalelse – men så meget kan vel siges, at begrebet ikke er blevet anerkendt i folkeretlig forstand. Det findes ikke omtalt f. eks. hos Alf Ross, men da der her skal diskuteres ud fra historiske forudsætninger, skal problematikken fortrinsvis underkastes en historisk vurdering.

Hvis man sondrer mellem de frie danske repræsentationers pligt til uden nærmere instruks at beskytte både den danske regerings og de private danskes interesser uden for det tysk dominerede område *på den ene side* og det politiske mandat, som Kauffmann udleder af negotiorum gestio-princippet ved ikke at tage ordrer fra det besatte København *på den anden side*, så får man en meget bedre mulighed for at vurdere Kauffmanns politik. Hvad det første angår kunne en rimelig karakteristik af negotiorum gestio-princippet efter 9. april gives med følgende citat: »I de tilfælde, hvor man er berettiget til at handle mod instruks, samt i de mange flere tilfælde, hvor man må handle uden instrukser, må man selv-sagt som altid, når man optræder efter nødretsprincipper eller lignende,

eller når man uden bemyndigelse optræder for en forhindret person, handle *forsigtigt* og *konservativt*, hvilket som bekendt ingenlunde betyder, at den mest passive er den bedste; tværtimod vil der ofte blive udkrævet et særligt initiativ. Alt dette ved De som jurister lige så godt som jeg. Når jeg alligevel med fare for at synes næsten urimelig omstændelig udvikler det her, er det, fordi jeg er overbevist om, at De – ligesom jeg for mit vedkommende – må regne med, at man til sin tid vil lægge et *meget* strengt kriterium til grund ved bedømmelsen af de dispositioner, De har foretaget eller undladt at foretage i mangel af, eller på trods af, danske instruktioner eller lovbestemmelser«.

Citatet er taget fra et brev, som Kauffmann selv skrev til landsfogederne på Grønland den 4. marts 1941. (Blechinbergs beretning, Udenrigsministeriets arkiv).

Kauffmann har utvivlsomt hermed givet en rigtig karakteristik af negotiorum gestio-princippet i sin naturlige begrænsning. Det forudsætter forsigtig og konservativ handling, og en negotiorum gestor kan ikke gå længere, end den kunne gå på hvis vegne, han handler. Princippet må også forudsætte, at den pågældende holder sig inden for sit klart afgrænsede kompetenceområde. Den danske gesandt havde ganske klare grænser for sin virksomhed f. eks. i geografisk henseende. Han havde således ingen myndighed inden for andre gesandters virkekreds, og hvis der i hans virkekreds var personer, der var udstyret med særlig bemyndigelse til at handle i en nødsituation, så måtte han respektere dem. En person, der er anmodet om at påtage sig en forretningsførelse for en anden i en nødsituation, må gå forud for en uanmodet forretningsfører.

For Kauffmanns vedkommende er det interessante imidlertid, at han fra første færd ville udlede et politisk mandat af negotiorum-gestio-princippet, og at han for at få en basis for sin private politik ville have hånd i hanke med opgaver, hvor der på forhånd var personer, der havde en ganske klar kompetence. Det gælder Grønland og de danske skibe, som var uden for tyskernes rækkevidde. Hans ideelle motiver skal ikke drages i tvivl, men derimod hans selvetablerede juridiske basis, som da heller ikke blev accepteret af dem, over for hvem han søgte at gøre den gældende. Det gælder ikke mindst repræsentanterne for de danske rederier, der havde klare fuldmagter hjemmefra, og landsfogederne på Grønland, der havde klare fuldmagter til i en nødsituation at handle selvstændigt. Kauffmann proklamerede straks sine mål ved at oprette en dansk skibsfartskomité og en Grønlandskommission. Der var reelt set god brug for sådanne komiteer, men begge led en krank skæbne, simpelthen fordi hverken skibsfartens repræsentanter eller de grønlandske landsfogeder

uden videre ville bøje sig ind under Kauffmanns autoritet som negotiorum gestor. De havde ganske klart hver på sin post den opgave at varetage de dem påhvilende danske interesser. Skibsfartssagen skal der ikke gøres meget ud af her. Det er nok at bringe et par citater fra bogen. Først s. 119. Her overvejes den mulighed, at gesandtskabet kunne rekvirere de danske skibe i amerikanske havne, og derpå siger forfatteren: »Kauffmanns stilling som negotiorum gestor indebar logisk set en mulighed for at handle således,« og videre udledes det, at hvis Kauffmann havde handlet således, ville det have betydet øjeblikkeligt brud med København og afskedigelse. Dette er nok rigtigt, men det »logiske« kommer til kort, når det næste argument anføres *for ikke* at handle på den måde: »Isbrandtsen og sikkert også Tage Nielsen – der var repræsentanterne for A. P. Møllers og Lauritzens rederier – som havde særlige bemyndigelser hjemmefra ville være imod,« siger forfatteren. Det var nemlig helt afgørende. Kauffmann kunne ikke som negotiorum gestor handle mod de lovlige repræsentanters ønsker. Lignende overvejelser anføres s. 284. Sagen kunne kun ordnes efter Kauffmanns ønske ved et amerikansk magtsprog, som da også i tidens fylde kom. Da skibsfartskomiteen ikke svarede til Kauffmanns forventninger, opløste han den af egen magtfuldkommenhed. I et brev fra Isbrandtsen til Kauffmann fremtræder modsætningen meget klart (s. 142), idet Isbrandtsen skriver: »Deres ekstraordinære anbefalinger [om at stille skibene til Englands rådighed] så bort fra det grundlæggende synspunkt, at handler man som »værge« [eller negotiorum gestor], kan loven ikke tilsidesættes. Overgivelsen af den ejendom, som man er beskytter for uden hensyn til personlige eller nationale symboler, må retfærdiggøres ved mere end pseudolegale almindeligheder«. De pseudo-legale almindeligheder betyder en omskrivning for Kauffmanns forsøg på at tiltage sig myndighed i skibssager ved en udvidelse af negotiorum gestio-princippet på et område, hvor andre på forhånd var kompetente.

I forholdet til landsfogederne på Grønland er problemet imidlertid af større rækkevidde. Det er nemlig helt klart, at landsfogederne havde beføjelse til i nødsituationer at optræde som repræsentanter for statsmagten. Det fremgår tillige af talrige citater i den foreliggende bog, at USA anerkendte landsfogederne som lokalregering for Grønland. Derfor er det ikke acceptabelt, når der på s. 86, hvor forfatteren omtaler situationen i april 1940, tales om en begyndende *kompetencekonflikt* mellem Kauffmann og landsfogederne. Man får det indtryk, at Kauffmann efter forfatterens opfattelse havde en særlig kompetence på linie med landsfogederne. Det havde han ikke. Kauffmann trængte sig ind på deres gebet; og endnu mindre kompetence havde Kauffmanns tillidsmand, bankier

Hans Chr. Sonne. Kauffmanns bestræbelser kan politisk meget vel forklares. Han ville oprette en slags Grønlands styrelse i USA; men det kan ikke retsligt motiveres og slet ikke ud fra princippet om uanmodet forretningsførelse. Selv Kauffmanns nærmeste ven i det amerikanske udenrigsministerium Adolf Berle siger den 19. april 1940 (s. 89) »at regeringen i Grønland, selv om den til en vis grad er rudimentær, stadig er en rest af den suveræne danske regering. Enhver bemyndigelse, den danske gesandt kan få fra de grønlandske landsråd og de grønlandske landsfogeder, er derfor en fuldgyldig bemyndigelse til at handle, og han kan handle i henhold til den, hvis vi anerkender det.« Klarere kan det retslige grundlag for Kauffmanns forhold til Grønland ikke udtrykkes; men Kauffmann fik ikke uden videre en bemyndigelse til selvstændig handling. Landsfogederne ønskede en ordning, hvor Kauffmann var deres gesandt i USA (s. 97–98, s. 177). Det ville han bare ikke nøjes med at være. Landsfogederne anså sig også for berettigede til at gå lige til den amerikanske regering, et forhold, der også blev anerkendt af de amerikanske embedsmænd. Det ser ud, som om forfatteren ikke vil acceptere denne konsekvens af landsfogedernes regeringsbeføjelser. S. 94 skriver han efter en karakteristik af denne landsfogedernes opfattelse: »Forholdet mellem Kauffmann og landsfogederne var gået i hårdknude. For Kauffmann var der ikke andet at gøre end at hugge knuden over«. Jo, det var der rigtig nok. Han kunne have løst knuden op. Det gjorde han for resten også i den givne situation. Han havde nemlig på det tidspunkt ikke midler til at tvinge sin opfattelse igennem; hans politiske basis var alene State Departments tilsagn om ikke at ville anerkende en anden gesandt i stedet for ham, altså endnu et meget usikkert grundlag for en politisk aktion. Det blev, som det nævnes, i den givne situation af USA besluttet at sende en konsul til Grønland. Forfatteren opfatter udsendelsen af denne konsul som embedsmanden Berles hjælp til Kauffmann i konfliktsituationen (s. 94). Det var det ikke. Udsendelse af en konsul betød nemlig, at USA officielt anerkendte landsfogederne som de faktiske magtudøvere, og det betød, at landsfogederne kunne få direkte kontakt med State Department uden om Kauffmann, og dermed at landsfogederne kunne få oprigtig besked om den amerikanske holdning og ikke måtte nøjes med orientering gennem Kauffmann, der som forfatteren udtrykker det »tillempede« State Departments synspunkter, som var det hans (s. 90). Det hedder s. 95, at udsendelsen af en konsul foruden etableringen af diplomatisk forbindelse mellem Godthåb og Washington også skulle tjene til at sikre landsfogedernes overholdelse af spillereglerne. Det var imidlertid Kauffmann, der ikke overholdt disse regler, for så havde Kauffmann måttet optræde

som gesandt for landsfogederne, således som han blev anmodet om, men det var netop det, han ikke ville nøjes med at være; formelt måtte han dog acceptere denne status; men han gjorde det i realiteten med den begrænsning, at han ikke ville tage mod ordrer fra landsfogederne. Kauffmann havde en lang vej at gå, før han fik det politiske grundlag, han måtte ønske for sin virksomhed, og det kunne i al fald ikke opnås ved en påberåbelse af princippet om uanmodet forretningsførelse.

Der er ingen tvivl om, at Kauffmann havde idealistiske mål med sine politiske bestræbelser. Han ville medvirke til at skabe et frit Danmark og til at skabe Danmark den bedst mulige position ved en kommende fredsslutning. Men for at gøre det kunne han ikke nøjes med at være uafhængig gesandt, der modtog visse ordrer og sagde nej til andre, han måtte før eller senere bryde med den danske regering; hvis han gjorde det, var han imidlertid ikke længere negotiorum gestor for den danske regering; men han ville i så fald udgøre en art eksilregering. I indledningen omtales også dette begreb, det sker på s. 14, hvor det hedder: »Kauffmanns beføjelser som uafhængig dansk gesandt blev udvidet i efteråret 1941, da den amerikanske regering gav gesandtskabet rådighed over de båndlagte danske midler i USA. Gesandtskabets amerikansk-anerkendte myndighedsområde må fra da af nærmest sidestilles med en eksilregering. Som en kulmination i udviklingen af *en officiel anerkendt negotiorum gestor-position* blev Kauffmann i januar 1942 indbudt til på Danmarks vegne at underskrive De forenede Nationers erklæring sammen med repræsentanter for de allierede regeringer.«

Her må man anke over, at begreberne sammenblandes. Kauffmann ville ikke nøjes med at være uanmodet forretningsfører, end ikke med at være uafhængig gesandt, han ville fra første færd løse den politiske opgave at forberede Danmarks befrielse. Sådan set dannede han en embryonisk eksilregering allerede i april 1940, men han kunne ikke skaffe sig et magtgrundlag for denne politik før året efter. Men hvori magtgrundlaget skulle bestå, var ham straks helt klart. Foruden skibene var det frem for alt i hans bevidsthed Grønland, og derfor ønskede han at fortrænge landsfogederne fra deres naturlige position som udøvere af regeringsbeføjelser på Grønland. Som forfatteren flere gange nævner, var han her særdeles hårdhændet; men hans aktioner godtages i bogen, uden at der gås nærmere ind på, om de var nødvendige eller ej.

Et par eksempler vil vise det. Landsfoged Eske Brun havde tænkt sig at blive i USA i vinteren 1940–41. Det passede ikke i Kauffmanns og Sonnes planer, og Kauffmann fik sin ven i State Department, Adolf Berle, til at beordre Brun til Grønland (s. 179–f.). Argumentationen var

tilsyneladende venlig: »Det ville normalt være uklogt at lade den anden landsfoged, Svane, helt alene tilbage med de mange vanskelige lokale problemer.« Dette Kauffmanns synspunkt udvider forfatteren så selv ved yderligere at oplyse, at »der var vanskelige forhandlinger i gang med arbejderne i Ivigtut om løn. Arbejderne truede med arbejdsnedlæggelse. Netop i september måtte P. Corp [en funktionær i Kryolitselskabet] forlade USA for at optage forhandlinger om disse spørgsmål i Grønland«. Det er svært at acceptere argumentationen, at disse vanskeligheder gjorde netop Bruns nærværelse nødvendig. Det var jo Corp, der skulle tage sig af denne sag, og man kan forbavses over, at forfatteren kan skrive: »State Department delte naturligvis gesandtskabets og Sonnes bekymringer for, om nu også Grønland kunne klare sig selv. Det var jo lige så meget et amerikansk problem, som et dansk, da den amerikanske hands-off-politik hvilede på dette grundlag«.

Når anmelderen gør oplysninger over dette, er det, fordi han til at begynde med troede på denne i al fald velvillige fortolkning som et sagligt motiv ved siden af det mere magtbestemte; men når man så når frem til s. 315, står der: »Efter landsfoged Bruns hjemrejse i oktober aflagde landsfoged Svane på State Departments opfordring besøg i USA, fra først i november til midt i december 1940«, og så må man da slutte, at altså én mand *kunne* klare opgaverne i Grønland. Kauffmann og Sonne ville altså blot i oktober have Eske Brun af vejen (hvis Eske Brun var blevet, kunne han nemlig både have været gesandt for Svane og lokal leder af Grønlands økonomiske anliggender), og Kauffmann og Sonne var taknemmelige, da Berle ordnede sagen for dem med et magtsprog. Svanes besøg er på den anden side et vidnesbyrd om, at amerikanerne respekterede den »provisoriske danske regering for Grønland« ved, at de forhandlede med Svane om forsvarsproblemerne.

Svane var på denne rejse ledsaget af USA's konsul i Godthåb, Penfield, og Berle betonedede igen engang under besøget, »at landsfogederne repræsenterede et frit Danmark, i en vis forstand er regenter, der vil videreføre den sande danske suverænitæt«. Det må have lydt fælt i Kauffmanns øren (317).

Forfatteren har herefter en udmærket redegørelse for, hvorledes de amerikanske planer om baser på Grønland udvikles. Det kan være nyttigt at fastholde de enkelte faser i denne udvikling. Den 29. januar 1941 arbejdede de amerikanske myndigheder med tanken om at sende en militær undersøgelseskommission til Grønland og ønskede, at en indbydelse til en sådan undersøgelseskommission burde komme fra Grønlands landsfogeder i deres officielle egenskaber (s. 326); den kom da også omgående,

men i begyndelsen af februar 1941 fik Kauffmanns specielle ven, Adolf Berle, definitivt overdraget at tage sig af USA's forhold til Grønland i sin helhed. Den 7. februar siger Berle, at man både bør forhandle med den danske gesandt her som repræsenterende Grønland og med de grønlandske myndigheder, altså med begge parter (s. 327). Den 17. februar 1941 fik konsulen i Godthåb ordre til som sine egne tanker over for landsfogederne at ventilere muligheden af anlæg af baser på Grønland og forberede dem på, at der ville blive optaget forhandlinger med dem som den danske regerings repræsentanter i Grønland om bygning af flyvebaser; konsulen skulle sige, at det ville ske med respekt for dansk suverænitet (s. 331). Svanes reaktion var meget velvillig.

Den 18. februar 1941 blev imidlertid Kauffmann gjort bekendt med planerne (s. 332), og han sagde straks, at han helst så, at sagen blev taget op gennem ham, og senere, at han i høj grad betragtede ansvaret som sit, han ønskede altså en klar tilsidesættelse af landsfogederne, og nu kommer så Kauffmanns endelige aktion imod dem. Hvis man skulle følge forfatterens terminologi, så måtte det, der nu fulgte, karakteriseres på den måde, at Kauffmann benægtede landsfogedernes adkomst til at være negotiorum gestores for Grønlands vedkommende, selv om han tidligere havde anerkendt deres kompetence med visse praktiske begrænsninger. Nu skulle de helt underordnes ham. USA's regering havde som nævnt ofte givet udtryk for, at den anså landsfogederne som den danske regering for Grønland. Nu sagde Kauffmann imidlertid til Berle, at landsfogedernes stilling ifølge loven om Grønlands styre var beskeden, om end de nu havde ekstraordinære beføjelser. Direktør Oldendow i København var den egentlige guvernør, hed det videre, men ikke desto mindre skulle Oldendow, da det i foråret 1940 var meningen at anbringe ham i USA, have været attacheret gesandtskabet, og Kauffmann sluttede heraf, at han selv egentlig var udset til at være chef for Grønlands anliggender; dette fremgår af optegnelser af Bang-Jensen, der i alle politiske sager var Kauffmanns højre hånd.

Det er forbavsende, at forfatteren kan acceptere denne tankegang (s. 334), når man betænker, hvorledes Kauffmann i sommeren 1940 havde forhindret Oldendows rejse til USA med den begrundelse, at Oldendows ankomst ville blive opfattet som et indirekte forsøg på at etablere en tysk indflydelse på eller indseende med Grønlands forhold. Når Kauffmann har forhindret, at en mand fra Grønlands styrelse blev attacheret gesandtskabet, så er der ingen bemyndigelse at hente i den planlagte formelle attachering.

Her skulle det klart være sagt, at Kauffmann nu i foråret 1941 fik

sin chance for at opbygge en politisk basis ved at skyde landsfogederne til side. Man må gerne her igen understrege, at Kauffmann havde et ideelt sigte, men midlerne var hårdhændede. Det nævnes flere steder undervejs; men samtidig siges det, at hensigten helligede midlerne; men det er nu ikke så sikkert. Hensigten kunne også være nået med andre midler og dermed tillige et bedre resultat. Man kan nærmest tolke situationen i marts 1941 som en modsætning mellem en vordende eller prætenderende eksilregering og en provisorisk lokalregering. Den afgørende magt lå imidlertid hos de amerikanske myndigheder. State Department var frit stillet mellem de to og valgte i den givne situation at give Kauffmann fortrinet. Forfatteren har nogle funderinger (s. 335–f.) om, hvad der kan have bevirket, at USA valgte at arrangere sig med Kauffmann frem for med landsfogederne. Han stiller spørgsmålet på State Departments vegne: »Kunne det tænkes, at København også ville finde sig i en baseaftale mellem den amerikanske regering og landsfogederne uden at afskedige dem? Hvis den danske regering afskedigede dem, ville den fælde toppen af den danske administration i Grønland uden at sætte noget andet i stedet. Dermed ville døren være åbnet for en direkte udenlandsk administration af kolonien. Hvis det på en eller anden måde skulle vise sig muligt for den danske regering at komme uden om en afskedigelse af landsfogederne selv efter en baseaftale med deres underskrift, så ville den amerikanske dobbeltpolitik muligvis kunne fortsætte som før.

Blev Kauffmann derimod direkte indblandet i en baseaftale, ville han næppe kunne undgå afskedigelse. Han havde den danske regering ikke helt så tvingende grunde til at holde hånden over, som den havde for landsfogedernes vedkommende. Men den amerikanske regering havde givet ham et underhåndstilsagn om, at den ikke ville anerkende en sådan afskedigelse. Holdt den dette løfte, måtte den regne med et brud med København. Hvis State Departments overvejelser har fulgt disse linier, er det ikke svært at forstå, at ministeriet hældede til en aftale truffet direkte med landsfogederne, uden om Kauffmann.«

Som begrundelse for, at State Department alligevel valgte at gøre Kauffmann til forhandlingspartner, anføres følgende betragtninger: »State Department kan meget vel være kommet til det resultat, at ovenanførte ræsonnement ikke var holdbart i praksis, at man ikke kunne komme uden om Kauffmanns deltagelse under en eller anden form. Hans placering og engagement var således, at han næppe ville finde sig i at stå som tilskuer til en så vigtig handling. I så tilfælde ville hans afskedigelse altså under alle omstændigheder indtræffe og dermed den udvikling, der efter al sandsynlighed ville føre til brud mellem Washington og København. Man

kunne altså lige så godt give ham en hovedrolle som en birolle«. Efter dette må man spørge: Er der noget grundlag for disse spekulationer, og svaret må blive: Næppe. Der tillægges myndighederne i Washington en alt for kompliceret tankegang.

State Department kunne nøjagtig lige så godt nægte at anerkende landsfogedernes eventuelle afskedigelse som Kauffmanns eventuelle afskedigelse. Det var her kun biting, og Kauffmann måtte spille den rolle, State Department tildelte ham. Han kunne ikke kræve at spille en hovedrolle, hvis State Department tildelte ham en birolle. Her gjaldt princippet: Alt af nåde. Det siger forfatteren for øvrigt selv helt klart i en anden sammenhæng s. 330. Hvis State Department havde ønsket, at Kauffmann skulle være tilskuer, måtte han være det. Men der havde også været grund til at overveje den mulighed, at både gesandten og landsfogederne havde været draget med ind i arrangementet, hver på sin plads. Det er et stort spørgsmål, om det ikke havde været en fordel for alle parter, om landsfogeder og gesandt således havde spillet sideordnede roller. En traktat var ikke til at komme uden om, deri var alle enige.

Forfatterens funderinger giver imidlertid ikke en rimelig forklaring på amerikanernes valg mellem Kauffmann og landsfogederne, forklaringen kan imidlertid udledes af det, der står i det følgende kapitel. Her kan man læse, at de amerikanske militære planer ændres 5. marts (s. 337). På et møde mellem de kompetente amerikanske militære og politiske faktorer enedes man om, at »overvejelser over forsvar, domsmyndighed, drift og vedligeholdelse« gjorde det upraktisk som oprindeligt påtænkt at forhandle med den grønlandske regering om muligheden af, at denne byggede, ejede og drev en lufthavn, som skulle stå åben for alle amerikanske nationer. Den amerikanske hær skulle i stedet påtage sig dette arbejde. State Department ville forhandle sig til en passende aftale med de ansvarlige myndigheder, og forfatteren konkluderer: »USA ville selv udøve de citerede funktioner: forsvar, domsmyndighed, drift og vedligeholdelse«, og derpå må så anmelderen konkludere: hvis planerne ændredes således, var det meget lettere at ordne sig med Kauffmann, der ikke havde f. eks. domsmyndighed, end med de sagkyndige og i alle juridiske og økonomiske forhold kompetente landsfogeder. Tidligere havde amerikanerne regnet med, at baserne formelt skulle opføres med de danske myndigheder på Grønland som bygherrer (s. 331). Det er svært at se forholdet på anden vis, end at det er denne forandring i planerne, der får amerikanerne til at vælge Kauffmann som partner, og derpå, så snart dette valg var truffet, var det Kauffmann, der søgte at holde landsfogederne helt uden for aftalen. Lidt senere (s. 454) siger forfatteren: »Det er ikke usandsynligt,

at Kauffmann så på tanken om rent amerikanske baser med en vis tilfredshed; baser, der formelt sorterede under landsfogederne, ville uvilkårligt styrke deres stilling over for amerikanerne på hans bekostning.« Det er utvivlsomt rigtigt; men så ligger rigtignok også spørgsmålet nær, om det ikke havde været en almindelig dansk interesse at have mere hånd i hanke med forholdene gennem landsfogederne end at skyde disse så ubetinget og så hensynsløst til side, som Kauffmann gjorde det under forhandlingerne om Grønlandstraktaten.

Det er i denne forbindelse meget interessant igen at se på det brev, som Kauffmann 4. marts 1941 sendte til landsfogederne. Tidligere i denne anmeldelse er der citeret et lille stykke deraf; i bogen omtales det i en helt anden sammenhæng (s. 442), men hvis man sætter brevet ind på den kronologisk rigtige plads den 4. marts, så viser det sig, at brevet er skrevet, netop da Kauffmann gjorde sine krav gældende med hensyn til selv at afslutte Grønlandstraktaten uden hensyn til landsfogederne, og så opdager man, at brevet tjener til at reducere landsfogedernes placering i deres og andres omdømme. I brevet truer Kauffmann med, hvad der vil ske på regnskabets dag, hvor, efter Kauffmanns mening, »København« ville være særlig nøjeregnende med de økonomiske dispositioner, og forfatteren citerer f. eks. (s. 443), at Kauffmann »er bange for, at forhåndsindstillingen i København vil være den, at de [dvs. landsfogederne] kun havde ret til at benytte sig af disse midler [dollarindtjeningen ved kryolitsalg], om ikke kun i det allernødvendigste omfang, så dog kun til at afbøde ret betydelige afsavn«. Men hvem er i dette tilfælde »København«, er det den danske regering eller et parlamentarisk undersøgelsesudvalg eller Grønlands styrelse? Alle tre muligheder nævnes; men kunne man i marts 1941 forestille sig den daværende danske regering eller rigsdag i en sådan funktion? Så vidt anmelderen kan læse brevet, betyder »København« her Grønlands styrelse. Der skal bibringes landsfogederne den opfattelse, at den egentlige guvernør sidder i København, og at de kun er ret underordnede personer i spillet, og at regnskabets dag venter dem. Landsfogederne skulle reduceres som politiske faktorer. Brevet er en naturlig videreførelse af Bang-Jensens tankegang, at hvis Oldendow var blevet attacheret gesandtskabet i Washington, ville Kauffmann i realiteten være udset til chef for Grønlands anliggender. Det er vel også Bang-Jensen, der har konciperet brevet.

Det ser også ud til, at landsfoged Svane i denne situation i marts 1941, da Grønlandstraktaten forberedes, er blevet bagtalt i Washington. Der citeres (s. 346) et notat af den amerikanske embedsmand Cumming. Heri blev der givet udtryk for den opfattelse, at Svane måtte foretage et valg,

»enten spille bold med USA, som prøver på at genoprette Danmark, eller slutte sig til den anden side«, men først s. 373 citeres Cumming for en senere dagbogsnotits, skrevet da han havde truffet Svane. Her siger han om Svane: »Han er bestemt ikke pro-nazi, og jeg synes, at jeg forstår og sympatiserer med hans problemer og synspunkter i meget højere grad end nogen sinde før. Jeg kan have gjort ham uret i min tidligere vurdering af ham.« Jeg synes, at dette ændrede syn burde omtales allerede første gang, for ellers går læseren en tid lang med den stille mistanke, at der var noget om kritikken af Svane.

Forfatterens gennemgang af Grønlandstraktatens tilblivelse er meget fortjenstfuld. Der lægges ikke skjul på dens svagheder. Med rette kritiseres Kauffmann for at benytte det ordvalg, at han handlede på Kongen af Danmarks vegne, og derved bragte Kongen i vanskeligheder. Men når forfatteren (s. 358), post festum, giver Kauffmann det råd, at han f. eks. til ordene »på Kongen af Danmarks vegne« burde have tilføjet »som negotiorum gestor«, så vil det efter det foregående være klart, at anmelderen ikke kan være enig med forfatteren, for det første fordi negotiorum gestio-regelen, som tidligere påpeget, umuligt kan give et politisk mandat til en gesandt, og for det andet fordi de grønlandske interesser under den rådende nødsituation rettelig blev varetaget af landsfogederne, og de havde ikke brug for en negotiorum gestor. Men når der ikke bruges denne vending i traktaten, skyldes det nok især, at eksperterne i State Department ikke kunne ønske dette tvivlsomme begreb indført i en traktattekst. Der burde være anvendt et helt andet ordvalg. Når de formelle svagheder i Grønlandstraktaten blev så iøjnefaldende, ligger det i høj grad deri, at Kauffmann havde et dobbelt formål. Han skulle ikke alene ordne de formelle forudsætninger for anlæg af amerikanske baser, men han skulle også udvide sin egen politiske grundvold, og han havde på forhånd ingen stor basis. Den amerikanske embedsmand Cumming f. eks. er inde på denne tankegang, idet han endnu 15. april 1941 overvejede sit oprindelige synspunkt, at Kauffmann var gesandt for en fri dansk regering i Grønland, og konsekvenserne deraf; og ifølge den foreliggende fremstilling (s. 399 f.) var man i USA meget usikker med hensyn til retsgyldigheden af Kauffmanns underskrift. Dette forhold skulle efter anmelderens opfattelse være drøftet i sammenhæng med omtalen af Grønlandstraktaten og ikke mange sider senere som indledning til en omtale af den endelige anerkendelse af Kauffmann som en slags dansk eksilregering.

I den i øvrigt udmærkede gennemgang af traktaten følger man, hvorledes Kauffmann konsekvent stryger udtrykket »Danmarks regering med hensyn til Grønland«, for helt at holde landsfogederne uden for. Det er et

klart vidnesbyrd om Kauffmanns dobbelte hensigt, og man kan nok forstå, at han i den position ikke kunne opnå ret meget over for USA, og der er, så vidt man kan se, ingen tvivl om, at et samarbejde med landsfogederne havde givet mulighed for et bedre sagligt resultat. Kritikken gælder ikke mindst, hvad forfatteren rigtigt fremhæver, traktatens artikel X om dens varighed. Landsfogederne fik end ikke selve traktatteksten at se som grundlag for deres tiltræden af den. De måtte nøjes med et resumé, og om det resumé hedder det (s. 364), »at den fra et dansk synspunkt utilfredsstillende artikel X er kuperet for den allermest utilfredsstillende vending, Berles tilføjelse om, at der skulle være indbyrdes enighed om op-høret af den nuværende fare for det amerikanske kontinents fred og sikkerhed«, før traktaten kunne opsiges. Spørgsmålet er stadig: var det nødvendigt at holde landsfogederne udenfor? Det mener forfatteren tilsyneladende; idet han siger, at sagen ville have været vanskelig at føre igennem, hvis landsfogederne var taget med på råd. Der er i fremstillingen intet bevis for denne påstand. Landsfogederne ville ikke principielt være modstandere af en traktat, tværtimod. Det var Kauffmann, der havde travlt, ikke State Department; men hastværket anser forfatteren som begrundet med, at det var væsentligt for gesandtskabet at vise vilje til at arbejde med på et arrangement, som var led i en udvikling henimod Danmarks befrielse, og videre hedder det: »Denne vilje lykkedes det at demonstrere gennem medvirken til oprettelsen af amerikanske baser i Grønland, og hensigten måtte her i nogen grad hellige midlerne«; selv om man godkender dette synspunkt, kunne det ikke motivere hastværket (s. 367). Det er svært at acceptere, at hensigten her helligede midlerne. Det var f. eks. ikke et helliget middel at give det udseende af, at Svane ville gøre vanskeligheder; den opfattelse var der ikke grundlag for, da netop Svane tidligere end nogen anden havde talt om amerikansk protektion og været indforstået med alle forberedelser til anlæg af baser, så langt han var underrettet. Kauffmann opnåede sin politiske basis, men han havde også kunnet opnå den i samarbejde med landsfogederne; selv efter at State Department definitivt havde valgt at slutte aftalen med ham, kunne en oprigtig tilslutning fra landsfogedernes side have været opnået, og han havde derved gjort sin basis bredere og i videre forstand mere sikker. Det er ikke rigtigt, når det side 373 nævnes, at Svane åbenbart kun ønskede at handle, hvis tvangssituationen var tydelig markeret gennem en åbenlys trussel mod Grønland. Hr. Svane har selv gjort opmærksom på denne fejl; det var den unødvendigt krænkende fremgangsmåde og det dårlige forhandlingsresultat, han vendte sig imod, ikke traktaten som sådan. En aftale var efter alles enstemmige udtalelse ikke til at komme uden om.

Et samarbejde med landsfogederne og dertil en mere skånsom måde at drage kongens person ind i billedet på havde også lettet stillingen for den danske regering i København. Her måtte man føle Kauffmanns optræden som et magtran, en usurpation. I den beretning, som Kauffmann sendte hjem om Grønlandstraktaten, skrev han, at han »som den herværende frie repræsentant for dansk suverænitet som negotiorum gestor for en dansk regering, der ikke selv kunne handle, med landsfogedernes indforståelse underskrev overenskomsten«. Her var der ingen, som kunne hindre ham i at fremstille sig i funktionen som uanmodet forretningsfører; men forfatteren gør opmærksom på en karakteristisk forskel i traktatens engelske tekst og i den danske. I den engelske tekst hedder det, at den danske regering for tiden er forhindret i at udøve »its powers in respect of Greenland«, medens den danske oversættelse har, at regeringen i Danmark er forhindret i at udøve sin myndighed, og sådan også i beretningen hjem; af den fremgår det blot, at Kauffmann har optrådt som repræsentant for dansk suverænitet. Der mangler tilføjelsen »på Grønland«, men det er selvfølgelig en meget væsentlig udeladelse. Deri ligger usurpationen.

Det er på den baggrund, man må forstå, at Scavenius om Kauffmann siger, at han har brudt sine pligter som statstjenestemand for at fremme en privat politik. Kauffmann stilede klart mod et brud med regeringen, og det opnåede han da også ved sin egenmægtige handling, og han førte en privat politik rigtignok med det mål at gavne Danmark mest muligt ved en fredsslutning, men derfor måtte politikken alligevel karakteriseres som privat. Det er ikke berettiget, når forfatteren af udtrykket privat politik udleder, at de, der siger således, derved ville stemple Kauffmann som en mand, der for sin egen skyld spekulerede i de allieredes sejr. Sådan udlægges f. eks. Mogens Hartungs rapport (s. 404). Der er i rapporten ikke hjemmel for denne udlægning, tværtimod fremgår det af den, at også Kauffmanns modstandere i gesandtskabet indså den fordel, det ville være for Danmark, at Kauffmann i givet fald kunne gøre sig gældende på Danmarks vegne efter en allieret sejr. En privat politik kan godt tilstræbe et ideelt mål.

Det er anmelderens opfattelse, at afhandlingen ville have vundet ved en klarere adskillelse mellem de naturlige, men begrænsede opgaver, man har som uanmodet forretningsfører, og de aktiviteter, som det under normale forhold kun tilkommer en regering at planlægge og gennemføre, men som i særlige situationer en eksilregering kan udøve. Det var som sådan Kauffmann søgte at repræsentere dansk suverænitet, og da han selv søgte at udøve suverænitet, måtte han i konsekvens heraf underkende

København-regeringens suverænitetssudøvelse, og hermed kommer problemet omkring det, der kaldes *suverænitetssfiktionen*, ind i billedet. Mest koncentreret er opfattelsen fremstillet i indledningen s. 16, hvor det hedder: »I modsætning til Kauffmann påstod den danske regering, at den trods tysk besættelse stadig var suveræn, og den krævede, at gesandtskabet skulle adlyde ordrer fra København.« Forfatteren benytter udtrykket suverænitetssfiktion om den danske regerings påstand og mener, at det var en fiktion, som det af hensyn til besættelsesmagten var nødvendigt at opretholde, desuden henvises til den danske regerings interesse i at søge den opretholdt ikke mindst i USA for således at styrke sin stilling over for tyskerne. Synspunktet uddybes s. 185, hvor det hedder: »Den danske påstand, at regeringen havde ledelsen i landet, stod imidlertid i diametral modsætning til den antagelse, som Kauffmanns politik hvilede på, nemlig at regeringen i Danmark var under tysk tryk. I dette modsætningsforhold lå selve kernen i den konflikt, der snart udviklede sig mellem gesandten i Washington og den danske regering.«

Nu havde det været at ønske, at forfatteren ikke havde opereret med så ubetingede størrelser. Det havde været godt, om han havde citeret, hvad professor Alf Ross skriver om suverænitetsbegrebet i sin folkeret, hvor det siges, at der næppe er noget område, hvor der hersker større uklarhed og forvirring end her. Det er ikke alene det, at der snart findes lige så mange definitioner af suverænitetsbegrebet som forfattere, men også at der ikke hersker enighed om, hvad dette begreb skal tjene til i folkeretten (s. 42). Her må det indskydes, at den *politiske* hensigt med suverænitetsbegrebets benyttelse i hvert enkelt tilfælde nok kan findes, men så er der altså tale om et politisk middel, ikke et folkeretligt begreb. Ross anfører, at suverænitetsbegrebet må erstattes med begreberne »selvstyre«, »handleevne« og »handlefrihed«, og yderligere siger Alf Ross: »Absolut handlefrihed har ingen stat.« Forfatteren ville af fremstillingen hos Alf Ross have fået et klart indtryk af suverænitetsbegrebets relativitet; men vi skal naturligvis her iagttage problemet under en politisk og historisk synsvinkel. Det er indlysende, at Danmark med besættelsen havde mistet en væsentlig del af sin handlefrihed; men det burde anføres, at der er en uendelighed af grader fra militær besættelse til total udslættelse som stat, altså f. eks. mellem den skæbne, der overgik Danmark, og den Polen og Tjekkosllovakiet måtte lide. Konflikten mellem Kauffmann og regeringen opstod, fordi Kauffmanns antagelse i den forstand var ukorrekt, at regeringen med besættelsen havde mistet hele sit selvstyre, sin handleevne og handlefrihed. Faktisk vedblev den at kunne udøve en hel del af sine funktioner, og den kunne opretholde en status som

ikke-krigsførende magt; desuden kunne den modsat andre af Tyskland besatte lande opretholde diplomatiske kontakter med neutrale lande. Forfatteren viser fuld forståelse for, at den danske regering i sit spil mod Tyskland måtte være stærkt interesseret i at bevare mest muligt af sin diplomatiske bevægelsesfrihed; men rigtignok viser han en endnu større forståelse for Kauffmanns bestræbelser for at reducere den danske regerings bevægelsesfrihed. Kauffmanns politik hvilede på den tankegang, at den danske regering havde kompromitteret sig den 9. april ved ikke at gå af, og at Danmark ved at danne basis for tyske krigshandlinger imod Norge havde brudt sin neutralitet, og at Danmark derfor teknisk set var krigsførende på tysk side, og hvad der var tilbage af politisk bevægelsesfrihed havde intet med suverænitet at gøre. Derfor opererede han med forestillingen om en suverænitetfiktion.

Svagheden ligger i ordet fiktion. Hvad Danmark havde tilbage af diplomatiske bevægelsesmuligheder efter 9. april lettede den danske regering i spillet mod den tyske besættelsesmagt. Opretholdelsen af den dobbelte diplomatiske forbindelse mellem Danmark og USA var et politisk aktiv og følgelig en realitet, ikke en fiktion. Bortset fra, at det besatte Danmark ikke kunne udøve suverænitetsfunktioner på Grønland, var der egentlig ingen nødvendig begrænsning i dets forbindelse med USA; og Danmarks interesse i at bevare denne forbindelse, også efter at Grønlands-traktaten var undertegnet af Kauffmann, var ganske elementær, så at man ikke kan forstå forfatterens forbavselse derover, når han siger: »Tværtimod hvad man måtte vente, førte den amerikanske anerkendelse af den danske gesandt som uafhængig gesandt ikke til noget diplomatisk brud mellem Washington og København.« Det må være, fordi han er blevet hildet i denne særlige forestilling, som han forbinder med ordet suverænitetfiktion, at han udtrykker sig således. Ellers kunne det ikke overraske. Klarest fremtræder forskellen i opfattelsen mellem Kauffmann og Scavenius, når man modstiller Kauffmanns synspunkt, at Danmark havde brudt sin neutralitet, hvad for øvrigt også det suveræne Sverige gjorde, med den danske regerings synspunkt, der gik ud på at søge Danmarks status som ikke-krigsførende magt fastholdt, en status, der var en videreførelse af neutralitetspolitikken, og som teoretisk kunne fortsættes i en ny neutralitetspolitik efter krigen. Dette problem spillede en rolle i diskussionen om skibene. Skibskomiteen, Dan committee, ønskede (s. 115) i april 1940 en amerikansk bekræftelse på, at de danske skibe ikke var skibe fra en krigsførende nation, men Kauffmann frarådede en henvendelse af den art og anbefalede realitetsforhandlinger med englænderne på en tillidsfuld og venskabelig basis og under forudsætning af, at

skibene overgik til engelsk flag. Det var en demonstration, han ønskede, ikke et forretningsmæssigt arrangement med videre politisk perspektiv.

Kauffmann forstod næppe til at begynde med rækkevidden af realiteten i det forhold, at Danmark trods alt var en ikke-krigsførende magt. Han ønskede med visse begrænsninger at støtte de allierede så direkte som muligt »i tillid til britisk loyalitet og storsind og tillid til, at de allierede, der kæmper for vort land også vil vise det hårdt ramte Danmark andre indrømmelser,« som Bang-Jensen formulerede synspunktet i en anbefaling af planen om at lade danske skibe midlertidigt overgå til engelsk flag. Derimod pålagde Kauffmann sig begrænsninger med hensyn til Grønland. Her så han hellere amerikanere end de krigsførende englændere og canadere.

Som led i bestræbelserne for at skaffe sig en politisk platform måtte Kauffmann søge at reducere vidnesbyrdene om, at Danmark trods alt havde bevaret noget af sin suverænitæt. S. 43 nævnes med Berles dagbog for 22. april 1940 som kilde, at Kauffmann, som han sagde, ville blive meget glad, hvis State Department ville skifte USA's gesandtskab i København ud med et generalkonsulat, således som det havde gjort i Prag; »det ville mere præcist afspejle den virkelige situation og ville bidrage til at tilbagevise den tyske påstand om, at den danske regering stadig var uafhængig og handlede frivilligt.« Det havde været rimeligt her at gøre en bemærkning om forskellen på situationen i Prag og i København. S. 200 berettes om, hvorledes Kauffmann gør sin indflydelse gældende for at hindre en delegation af Grønlandseksperter med direktør Oldendow i spidsen i at komme til Washington; »han var bange for, at deres tilstedeværelse her ville forplumre vandene«, underforstået for ham. For den danske regering havde det været et plus, om Oldendow m. fl. havde kunnet rejse, og den amerikanske gesandt i København nærede ingen betænkeligheder ved at give visa; men forfatteren tolker med rette aktionen mod Oldendow som et af tegnene på, at Kauffmann følte, at han til stadighed måtte bearbejde State Department for ligesom at holde det uofficielle syn på den danske regering levende. Kauffmann henviste i sin samtale med embedsmanden (Moffat) heller ikke til den formodede allierede reaktion på Oldendows rejse. De allierede kunne næppe have fået noget ud af en protest, hvis USA lod Oldendow komme til Washington; men det, der bekymrede Kauffmann, var hans egen stilling, som forfatteren siger, og den belastning, delegaternes stilling ville være for den.

Dr. Løkkegaard anser imidlertid Kauffmanns »holdning« for nødvendig. »Kauffmann har følt,« hedder det, »at han ikke på nogen måde kunne tillade sig en vaklen over for State Department, han måtte gen-

nem sin egen kompromisløse holdning søge at holde State Departments halve løsning på ret køl, animere State Department til at holde fast ved sin underhåndsredegørelse (det må være underhåndsankendelse) gennem sit eget eksempel« (s. 201).

Det fremgår altså heraf, at det var Kauffmann, der ønskede dansk suverænitet gjort så fiktiv som muligt, ikke amerikanerne. Det er rigtigt, at Kauffmanns bedste kort over for State Department i dette stykke var henvisningen til, at man ikke måtte give det udseende af, at der blev etableret en tysk kontrolleret dansk indflydelse i Grønland (s. 250). Men som det siges, er dette også blevet forstået i København, og det har medvirket til, at Kauffmann fik lov at fortsætte så længe, uden at den danske regering forsøgte på at afskedige ham. Men fra den grønlandske *nødvendighed* drages alt for vidtgående konsekvenser. På s. 482 siges det, at det ikke var muligt for Kauffmann loyalt at følge sin regering uden skade for danske interesser, og at man ikke må se bort fra det faktum, at Grønlands situation gjorde Kauffmanns uafhængighed af København nødvendig, hvis man accepterede målsætningen at bevare Grønland for Danmark. Det er svært at se det rigtige heri. Blot landsfogederne styrede uafhængigt af København, og Kauffmann i den henseende havde dækket dem, så kunne han godt uden skade for – ja til gavn for danske interesser – være loyal imod regeringen i København. Kauffmann benyttede imidlertid hensynet til Grønland langt ud over, hvad der var sagligt berettiget. Helt frem til april 1941 vedblev denne særlige stilling for Grønland at være hovedargumentet, når Kauffmann skulle begrunde, hvorfor han ikke kunne give sin regering oprigtig besked om, hvad han foretog sig på egen hånd. Bortset fra, at den danske regering måtte se i øjnene, at den ikke kunne udøve suverænitet over Grønland, var der egentlig ingen tvingende grunde til at genere den danske regering i dens kontakter med neutrale lande. Ja, end ikke med hensyn til Grønland ønskede USA formelt at opgive enhver forbindelse med København. State Department drøftede således på foranledning af regeringen i København spørgsmålet om, hvorfor der i København ikke var søgt exequatur for konsulen i Godthåb. Foranlediget af en forespørgsel fra København udarbejdede Kauffmanns ven Adolf Berle et udkast til et svar. Heri hed det (s. 231), at den amerikanske regering ikke kunne anse den danske regering som værende i stand til at udøve sin fulde suverænitet. Det var altså en udtalelse på Kauffmanns linie. Denne passus blev imidlertid strøget af viceudenrigsminister Sumner Welles. Det syntes Kauffmann ikke om, og han henvendte sig derefter selv til Mr. Welles og henstillede, at udkastets formulering bibeholdtes, altså indskrænkende med hensyn til dansk suveræni-

tet, men henstillingen blev ikke taget til følge. USA ønskede altså ikke at betragte den danske suverænitetssudøvelse som en ren fiktion. I Kauffmanns beretning til regeringen fremstilles dette forhold imidlertid ikke oprigtigt; men hvad der her særlig interesserer er forfatterens egen kommentar (s. 232), hvor det hedder: »Vi har jo i øvrigt allerede fastslået, at det måtte være en klar dansk interesse, at det neutrale udland sluttede op om suverænitetssfiktionen«. Når dette stykke citeres, er det, fordi det tydeligt viser, hvor stærkt Kauffmanns tankegang præger forfatterens opfattelse. Tværtimod kunne man sige, at hvis Danmark kunne få USA's støtte til at opretholde resterne af den danske suverænitet, så blev der derved opnået en politisk realitet.

I foråret 1941 ordnede den amerikanske regering det lovmæssige grundlag både for de danske skibes, Grønlands og de indefrosne danske midlers vedkommende til Kauffmanns fordel; men først i september 1941 fik Kauffmann officielt adkomst til at disponere over Nationalbankens midler, og først den 25. oktober fik han formelt en overordnet stilling i forhold til landsfogederne på Grønland. Erklæringen af 25. oktober 1941 betød en anerkendelse af Kauffmann som en slags eksilregering med virkefelt i selve USA og på Grønland.

Da USA indtrådte i krigen i december 1941, ændredes vilkårene væsentligt, og det fremhæves med rette, at dermed blev situationen lettere for Kauffmann. Den diplomatiske forbindelse mellem USA og Danmark blev definitivt afbrudt, og Kauffmann kunne frit udfolde sine politiske bestræbelser med fuld amerikansk støtte. Forfatteren går ind på Kauffmanns egenmægtige optræden ved 2. januar 1942 i princippet at tiltræde De forenede Nationers erklæring af 1. januar 1942, og han gennemgår derefter den protest, som Erik Scavenius udsendte den 7. januar 1942. Redegørelsen slutter med ordene: »Parterne talte ud fra hver sin forudsætning. Det fiktive Danmark, på hvis vegne Kauffmann handlede, var et Danmark i Norges, Hollands, Belgiens eller et hvilket som helst andet besat europæisk lands situation. Når Scavenius gik ind på tanken om et frit Danmark i sin polemik med Kauffmann, var det et ubesat Danmark med et stærkt Tyskland som nabo, et Danmark, der ganske som Sverige ville være bundet til de mest vidtgående hensyn til Tyskland. De to parter talte forbi hinanden i deres dialog.«

Hertil er der en hel del kommentarer at knytte. For det første stod Kauffmanns fiktive Danmark ikke på linie med lande som Norge, Holland eller Belgien, men derimod på linie med de Gaulles frie franske og det besatte Thailand. Det var på linie med disse landes repræsentanter, at Kauffmann undertegnede De forenede Nationers erklæring, ikke som

Norges, Hollands eller Belgiens repræsentanter, og Kauffmann gjorde tilmed reservationer, som det fremgår af redegørelsen (s. 490). Kauffmanns tiltrædelseserklæring forudsætter nemlig mærkeligt nok, at der findes et ikke-krigsførende Danmark under et hjemmestyre, således som det, den daværende danske regering udøvede. Kauffmann erklærede, at den danske nation troede på principperne i Atlanterhavsdeklarationen af 14. august 1941; men han appellerede kun til de danske i den frie verden om at yde deres bedste i den fælles kamp for sejr over Hitlerismen, og han sluttede sig derfor ikke til erklæringen af 1. januar 1942 som sådan, men til principperne i erklæringen som om denne var underskrevet af en fri dansk regering. Man kan altså konstatere, at Kauffmanns ordvalg nu er særdeles forsigtigt med henblik på den status, som den danske regering i København besad, sammenlignet med hans ordvalg i forbindelse med Grønlandstraktaten. Det kan opfattes således, at han *nu* havde fået sit eget grundlag i orden og derfor nu med større forståelse kunne tænke på hjemmefrontens problemer. Hans tale hjem til Danmark 1. januar 1942 (s. 492), der blev holdt, før han underskrev sin tiltrædelse af De forenede Nationers erklæring, var formet som en advarsel mod flere indrømmelser; bristepunktet var nået, men advarslen blev rettet til regering og rigsdag, altså den regering, han hidtil havde frakendt al suverænitets, og om hvem han hævdede, at den handlede under tysk tryk. Appellen rummede imidlertid en anerkendelse af, at regeringen i København repræsenterede det danske folk og havde en vis handlefrihed og handleevne. Situationen havde altså nu udviklet sig derhen, at Kauffmann ikke længere havde brug for sit postulat om »suverænitetsfiktionen« – den var ikke længere nødvendig, men det er samtidig et vidnesbyrd om hans forståelse for, at Eksil-Danmark og hjemlandet måtte se at finde et fælles fodslag. Forfatteren har helt ret i, at Kauffmanns tale ikke var politisk klog, således som stillingen var i Danmark ved nytår 1942, men den betegner alligevel et skridt i retning af en tilnærmelse mellem ude- og hjemmefront. Det er rigtigt, som der gøres opmærksom på (s. 494), at der var en modsætning mellem på den ene side Scavenius, der reagerede unødvendig hårdt imod Kauffmanns tilslutning til De forenede Nationers erklæring, og på den anden side en række andre ministre, der gjorde gældende, at den polemiske tone imod Kauffmann var for stærk og kun kunne opfattes som en polemik imod vestmagterne. Det fremgår heraf, at Kauffmann var ved at få en bedre politisk dækning i hjemlandet, medens den politik, som Scavenius førte, efterhånden mødte mere mærkbar modstand. På dette punkt standser dr. Løkkegaard sin fremstilling. Det er en forfatters gode ret at afgrænse sit emne, som han vil, men det er også en anmelders ret

at beklage, at fremstillingen ikke er ført frem til den naturlige afslutning i 1945. En endelig dom over Henrik Kauffmanns gerning kan først fældes, når en sådan redegørelse foreligger. Der vil utvivlsomt i materialet for perioden 1942 til 45 være oplysninger, der er af interesse også for forståelsen af den her skildrede periode. Forhåbentlig vil dr. Løkkegaard eller en anden tage tråden op, hvor den nu er sluppet.

Når der til slut skal gives en sammenfattende vurdering af Kauffmanns politiske færd fra 1940–42, kan der hertil benyttes følgende citat:

»Den fulgte fremgangsmåde, der var i strid med almindelig kutyme, havde såret følelserne hos folk, som man ikke havde grund til at tro havde handlet ud fra andet end venlige følelser over for Danmark. Dette var både rent menneskeligt set og politisk beklageligt. Efter min mening kunne det samme slutresultat være nået på en mere hensynsfuld og samtidig på en for dansk anseelse . . . mere værdig måde.«

Det er et ganske svagt tillempet citat af Kauffmanns egne ord, da Svane med en energisk handling havde trængt Sonne ud fra Grønlands-kommissionen (s. 456). De metoder, som Svane brugte, var en svag aflans af den håndfaste måde, hvorpå Kauffmann havde trængt de grønlandske embedsmænd ud fra deres naturlige kompetence. Kauffmann brugte her langt skarpere midler, end hensigten nødvendiggjorde.

I bedømmelsen af Kauffmanns ideelle mål kan anmelderen være enig med forfatteren. Uanset at Kauffmann i forhold til regeringen i København var en rebel eller usurpator, så blev hans lydighedsnægtelse retfærdiggjort af udviklingen. De kræfter, som han følte sig solidarisk med, og som han identificerede sig med, stod efter nogle års forløb som de sejrende. En rebellion eller usurpation finder ingen anden retfærdiggørelse end den afgørelse, tiden træffer, og den var i Kauffmanns favør.

Det er dr. Løkkegaards store fortjeneste som pionér at have banet nye veje for dansk historisk forskning. Det kan være et overvældende stort krav at stille til pioneren, at han straks skal kunne gennemtrænge stoffet helt; der skal også være noget at gøre for det næste hold. Dr. Løkkegaards fortjeneste som den, der først gik på opdagelsesrejse, vil være af bestandighed, og dansk historisk forskning og specielt det næste hold af forskere skylder ham megen tak.

HVORLEDES CAPITAIN NORDENS BESKRIVELSER FRA ÆGYPTEN NÅEDE DANMARK

Af Frits Hammer Kjølsten

Det har hidtil været antaget, at kaptajn F. L. Nordens værdifulde tegninger og beskrivelser fra Ægypten blev bragt til Danmark af Ulrich Danneskiold-Samsøe, da denne kom hjem fra Frankrig i januar 1743. En korrespondance, som kontreadmiral Frits Hammer Kjølsten er blevet bekendt med, sandsynliggør imidlertid, at materialet først nåede Danmark i november 1743, efter at det havde været spansk kapergods og senere havde været vejen over England.

I 1967 modtog jeg et brev fra en mig ubekendt hollandsk dame, foranlediget af at hun i sine familiearkiver fra det 17.–18. århundrede havde fundet en interessant omtale af en dansk søofficer F. L. Norden; dette ville hun lade mig vide, da hun havde erfaret, at jeg havde skrevet en bog om denne unge rigt udstyrede dansker, hvis skæbne hun selv havde interesseret sig for.

Brevet vakte selvfølgelig min nysgerrighed, og i den korrespondance der fulgte stimuleredes den yderligere, da Cornélie Marie Cremers oplyste, at det omtalte arkiv stammede fra en forfader, Francois Fagel, en højt anset hollandsk statsmand. Mellem hans papirer havde hun blandt andet fundet en række af hans breve skrevet i årene 1741–44, hvori Nordens opsigtsvækkende ekspedition til Ægypten, og de resultater, han opnåede, omtales. De var stilet til Philippe de Stosch, en i datiden fremtrædende kunstkender og politisk agent, hvis mærkelige løbebane langt fra var mig ubekendt, så det var med forventning, at jeg modtog hendes tilbud om at sende mig en udskrift af det materiale, der omhandlede Norden.

Dette viste sig da også ubetinget at fortjene en nærmere undersøgelse, også fordi det indeholdt hidtil ukendte oplysninger om, hvorledes Nordens enestående samling af tegninger og beskrivelser fra Ægypten på et hængende hår var gået tabt, men takket være blandt andet Fagels indsats blev reddet fra tilintetgørelse.

Francois Fagel fødtes i 1659 i en kendt hollandsk embedsmandsslægt; efter at han havde afsluttet sine juridiske studier begyndte han som anden

»Griffier« hos faderen Henric Fagel, for efter dennes død i 1700 at overtage embedet som »Griffier der Algemeene Staaten«. Dette betydningsfulde embede kan bedst oversættes ved kabinets- eller statssekretær ved Generalstaterne; disse var i den nederlandske republik betegnelsen for de enkelte landes stænder, der forsamlet i Haag udøvede suverænitetsmyndigheden over hele republikken i alle fælles anliggender, repræsenterede Nederlandene over for udlandet og havde ret til at erklære krig, slutte fred og indgå forbund. I tiden efter statholderen Vilhelm III's død i 1702 og til 1747 styredes republikken således af Generalstaterne (»de Heeren Staaten Generaal der Vereen: Nederlanden«), hvorfor det at være Generalstaternes »Griffier« var en meget betydningsfuld stilling, hvis indehaver, uden at have stemmeret, var forsamlingens juridiske konsulent, ledede forhandlingerne, førte protokollen og udfærdigede officielle skrivelser etc.

Francois Fagel nød i sin lange embedsperiode stor anseelse, som den betydelige statsmand han var, og betegnes som en slags »grå Eminence« inden for republikken; han lovprises for sin klogskab, ædelmodighed og venlighed i alle de 54 år, han tjente Nederlandene, i en periode med meget vanskelige politiske forhold såvel indadtil som udadtil. At Fagel også førte en meget udstrakt korrespondance er naturligt, når det erindres, at Haag som den nederlandske republik hovedstad i det 17. og op i begyndelsen af det 18. århundrede betragtedes som et brændpunkt inden for Europas diplomati, medens Amsterdam indtog en lignende fremskudt stilling som merkantilt center, og den nederlandske forbundsregering ansås da også for at være en af de bedst underrettede i Europa. At Fagel derfor lagde vægt på selv at få politiske efterretninger blandt andet gennem de Stosch, der virkede som hemmelig politisk agent for England i Italien, er let forståeligt.

Francois Fagel var udadtil kendt som en meget beskeden mand, der f. eks. på det bestemteste vægrede sig ved at lade sig afbilde, og det fortælles, at den kendte hollandske billedhugger Xavier hemmeligt måtte belure Griffier Fagel og forsøge at indprente sig hans træk, når han sad i sin kirkestol i Haag og overværede gudstjenesten, hvorpå Xavier ilede hjem for at gengive så meget af Fagels fysiognomi, som billedhuggeren kunne erindre, hvorpå »beluringen« fortsattes næste søndag. At det derfor tog sin tid, før busten af Fagel kunne færdighuges i marmor, kan næppe undre. I øvrigt findes der andre gengivelser af Fagel, således et kobberstik af Houbraken, der er stukket efter et maleri af Philippe van Dyk (el. Dijk) i 1735.

»Francois Fagel de Oude« (den ældre) som han ofte kaldtes, tog sin

afsked fra sit ansvarsfulde embede i 1744 for at få sin »wilverdiende rust« 85 år gammel og afgik ved døden to år efter i 1746 ¹.

Det var naturligvis ikke en tilfældig person, som Griffier Fagel førte en så livlig korrespondance med, som det fremgår af hans efterladte breve. Baron *Philippe de Stosch* var da også en mand af format, en europæer og verdensmand, som netop det 18. århundrede var i stand til at fostre.

Han så dagens lys i Küstrin i Brandenburg i 1691; men ledet af sin rejse lyst og videbegærlighed kom han til at leve sit liv alle andre steder i Europa og da især i Italien. Efter teologiske studier kom han til Holland, hvor han gennem familieforbindinger blev introduceret i Haag til Griffier Fagel, som blev en sand velynder og rådgiver for de Stosch, der også i en periode modtog økonomisk støtte. Trods stor aldersforskel fandt de hinanden i fælles interesser både for kunst og politik. Særdeles nyttigt har det været for den unge mand, at Fagel kunne anvende ham til forskellige mindre diplomatiske og merkantile missioner, som førte ham til England, Polen, Frankrig og Italien, hvorved de Stosch opnåede den så alt-afgørende forbindelse med indflydelsesrige personer og kredse.

Dette resulterede da også i, at de Stosch af den engelske regering fik den delikate mission at virke i Rom som hemmelig politisk agent blandt andet for at opspore de konspirationer mod den engelske regering, som blev smedet i kirkestaten af de katolske Stuarter, som havde fået asyl der af paven. Sideløbende hermed optrådte de Stosch udadtil som den kunst-kender og kunsthandler af rang, han gennem årene havde udviklet sig til.

Alt dette forløb udmærket i en årrække, indtil en politisk intrige tvang baronen til at forlade Rom og kirkestaten i 1731, hvorpå han tog ophold i hertugdømmet Toscanas hovedstad Firenze. Herfra fortsattes hans dobbelttilværelse både til Englands tilfredshed som »espion de qualité«, men i høj grad også til gavn for de Stosch som »connoisseur« med europæisk renommé, samtidig med at han førte en vidtspændende korrespondance med politikere, videnskabsmænd og kunstnere rundt i Europa. I hans hjem mødtes mange af datidens betydelige mænd, og det var i denne kreds, at også den danske søofficer F. L. Norden vandt indpas og blandt andre stiftede bekendtskab med den nürnbergiske maler og raderer Carl Marcus Tuscher, hvilket senere førte til, at denne blev kaldt til København af Christian VI og tildelt store opgaver.

Det var takket være de Stosch' fascinerende personlighed og påvirkning, at Nordens interesse for Ægyptens oldtid vakte, en påvirkning, der skulle give så rige resultater. I 1757 endte baron de Stosch sit bevægede liv, ef-

1. »Biographisch Woordenboek der Nederlanden, VI«. Haarlem 1859.

François Fagel 1659–1746

Den kongelige Kobberstiksamling, København.

terladende sig store kunstskatte, som delvis erhvervedes til Frederik den Stores og vatikanets kunstsamlinger ².

Frederik Ludvig Norden, som Griffier Fagel så hyppigt beskæftigede sig med i sine breve til de Stosch, var langt den yngste, født i 1708 i Glückstadt ved monarkiets sydgrænse. Allerede som søkadet på søkadetakademiet i København viste han så fremragende evner i tegning og i »de matematiske Videnskaber«, at han som nyudnævnt secondlieutenant i søetaten i 1732 af admiralitetet blev sendt til Holland, Frankrig og Italien for at studere skibskonstruktion m. m. Han opholdt sig først i Nederlandene, oplevede deres rige malerkunst og arkitektur og traf fremstående folk, hvoriblandt efter alt at dømme også Francois Fagel; det er ikke usandsynligt, at det netop er igennem Fagel, at den unge dansker har fået introduktion til protegéen, Philippe de Stosch i Firenze, da Norden senere kom hertil.

Det var under hans årelange ophold i Italien, at Norden i 1737 blev beordret til som kongens kontrolofficer at deltage i den franske grev d'Esnevals ekspedition til Etiopien, som finansieredes af Christian VI. Som bekendt nåede denne ekspedition ikke til Etiopien, men måtte opgive sit fjerne mål og vende om ved Nubiens grænse. Det handelsmæssige foretagende mislykkedes, men takket være Nordens levende forståelse og begejstring for Ægyptens oldtidsskatte, som han mødte dem, blev rejsen af stor kulturel betydning. Hans beskrivelser, dagbøger og ikke mindst hans tegninger herfra skulle senere slå Nordens navn fast for efterverdenen.

Efter hjemkomsten til Danmark blev Norden i 1740 sammen med et par andre danske søofficerer af admiralitetet sendt til England, og han deltog ombord i den engelske flåde i flere togter under Englands krig mod Spanien. Hans svigtende helbred tvang ham imidlertid til at vende tilbage til London for senere at søge helbredelse i et mildere klima ved den franske Middelhavskyst, og det var under rejsen hertil, at capitain Norden afgik ved døden i Paris 1742, kun 33 år gammel. Hans store samlinger af tegninger, kort og beskrivelser fra Ægypten nåede lykkeligvis, trods mange omskiftelser, hjem til Danmark efter hans død og blev senere bearbejdet og på kongens bud udgivet i et stort pragtværk i København.

Det er gennem kendskabet til Griffier Fagels korrespondance med de Stosch, at der er kastet nyt lys over, hvorledes Nordens efterladte samlinger fra Ægypten nåede hjem til Danmark. Interessant er det også at se gennem disse breve, hvordan højt kultiverede europæere i oplysningstiden vurderede Nordens udforskning af det dengang så ukendte og mystiske

2. »Zeitschrift für Bildende Kunst«. C. von Lützow. Siebenter Band. Leipzig. 1872.

Ægypten, som ikke havde været berejst og beskrevet siden oldtiden. – Disse breve, skrevet på fransk, er her oversat til dansk og citeret i det omfang Norden eller de forhold, der har relation til ham, omtales.

Til hvert brev, som er trykt i kursiv, er der knyttet kommentarer til de personer eller begivenheder, som omtales. Fagels originale stavemåde af person- og stednavne samt tegnsætning er bibeholdt i oversættelsen.

Den originale franske tekst findes som bilag.

1. januar 1740.

Jeg har fået meddelelse fra Danmark, at grev de Daniscrold, admiral i dette kongerige, rejser til England for at gøre tjeneste om bord i de engelske skibe, og at kongen har givet ham to kaptajner med som ledsagere, imellem disse er Deres ven Norden, muligvis vil de rejse herigennem, i så fald håber jeg at få den ære at se dem, jeg erfarer desuden at grev Danesciold er ejer af en samling graverede ædelstene hvor i blandt der er nogle meget smukke antikviteter, som han vil medbringe til England, for at se om han kan sælge dem fordelagtigt, hvad jeg tvivler på, englænderne foretrækker at købe disse sjældne sager meget dyrt i andre lande, særlig i Italien, fremfor at betale en fornuftig pris for dem i deres eget land. Jeg er interesseret i at få at vide om De kender grev de D.s antikviteter.

Den »grev de Daniscrold« som Fagel omtaler er *Ulrich Adolph greve Danneskiold-Samsøe*, som ganske vist var dansk søofficer, men endnu ikke admiral, idet han åbenbart forveksles med farbroderen, Frederik greve Danneskiold-Samsøe, som var overkrigssekretær for søetaten og senere blev general-admiral-lieutenant. Ulrich Danneskiold blev allerede som 16-årig søkadet udnævnt til capitain for ifølge kongens ordre sammen med tre noget ældre søofficerer, capitainerne Frederik Ludvig Norden, Hans Henrik Rømeling og Adam Friderich Lützow i 1739 at rejse til England for »ved nærværende Conjuncturer at øve sig udi deres Metier . . .«, hvilket i dette tilfælde ville sige at deltage i søkrigen imellem England og Spanien, en konflikt, som netop udbrød på dette tidspunkt. Hvad angår disse tre capitainer, så er Nordens rige evner og rejseerfaringer allerede omtalt, og Rømeling var ligeledes en dygtig og lovende søofficer, som allerede tidligere havde været i engelsk orlogstjeneste, medens Lützow, uvist af hvilken grund, tilsyneladende ikke er kommet med på denne rejse.

I London blev de unge officerer særdeles vel modtaget, introduceret som de var gennem et brev fra udenrigsminister grev v. Schulin i Køben-

havn til den danske gesandt i London, baron v. Söhlenthal. De kom også til søs med Royal Navy, først i sommeren 1740 med Kanalfåden og senere på et togt til Vestindien. Imellem Norden og Danneskiold opstod et venskab, som medførte, at da Norden måtte vende tilbage til England for senere i 1742 af helbredshensyn at søge sydpå, fulgtes de to venner, ligesom Danneskiold var hos Norden, da denne afgik ved døden i Paris.

Ved sin hjemkomst til Danmark fortsatte Danneskiold sin lynkarriere i søetaten og blev i 1746 som eskadrechef sendt til Middelhavet for at bekæmpe sørøverne fra Algier. Kort efter tog han sin afsked og døde få år efter som kontreadmiral, kun 28 år gammel på Gisselfelt. Hvorvidt han i England fik solgt de graverede ædelstene, som Fagel omtalte, vides ikke, men gemmologi dyrkedes på den tid i stor udstrækning inden for velhavende kredse. Således medbragte unge engelske adelsmænd ofte deres kostbare samlinger af graverede ædelstene, når de blev sendt ud på deres såkaldte »Grand tour« fortrinsvis til Italien, hvor de forsøgte at supplere eller sælge deres samlinger i Rom eller Firenze, hvor markedet var stort for sådanne kunstsager og rariteter. Det er antagelig også derfor, at Fagel henleder de Stosch's opmærksomhed på Danneskiolds kollektion.

15. januar 1740.

Jeg har endnu ikke erfaret, hvorvidt Monsieur de Norden i selskab med grev de Daneschiold, skal være rejst fra København, om han rejser her igennem, og om han vil overgive mig en medalje til Dem, jeg vil se tiden an og skal holde Dem vel underrettet . . .

Fagels informationer stammer sandsynligvis fra Generalstaternes ministerresident i København, som på den tid var Mijneheer Coymanns, men hvornår de danske søofficerer forlod København vides ikke, udover at det må være sket nogen tid efter, at rejseordren til admiralitetet blev underskrevet af Christian VI på »Vort Slot Friderichsberg den 20. Novembris 1739«, og antagelig kort efter den kgl. resolution af 12. december 1739 forelå om en à conto udbetaling på 1000 rigsdaler af Particulærkassen til Norden for udarbejdelsen af hans rejsebeskrivelse fra Ægypten.

Den omtalte medalje til de Stosch kan have været en af de salvingsmedaljer, som Christian VI lod den kendte svenske medaljør Hedlinger udføre i forskellige metaller og uddele i ret stort antal i anledning af den kongelige salvingsfest på Frederiksberg den 6. juni 1731; muligvis har Norden fået en sådan af kongen for at viderebringe den til de Stosch som tak for dennes gode hjælp under Nordens ophold i Italien. Det vides

således, at dronning Sophie Magdalene skænkede grevinde d'Esneval en af kongeparrets medaljer ved hendes afskedsaudiens i København i 1739³.

22. januar 1740.

Jeg har set i Nyhederne at grev de Daneschiold var ankommet til Hamburg, Monsieur Norden som rejser i hans selskab vil uden tvivl også være der, kulden og isen vil gøre deres rejse og overfart til England vanskelig.

29. Januar 1740.

Hoslagte brev er sendt mig for to dage siden, fra Utrecht af Monsieur Norden, som skriver til mig at han ikke vil passere Haag på rejsen til England, jeg kan ikke gætte årsagen hertil, med mindre, hans rejsefælle, har besluttet at tage vejen over Calais, de vil få besvær med at rejse ud fra vore havne, på grund af isen som forhindrer sejladsen.

Heraf fremgår det, at rejseselskabet passerede Nederlandene ultimo januar 1740, og at Norden personlig må have kendt Griffier Fagel, hvilket støtter den tidligere anførte formodning om, at de har lært hinanden at kende under Nordens studieophold i Holland i årene 1732 til 1734.

19. Februar 1740.

Da Monsieur Norden ikke er passeret her igennem, har han ikke kunnet afleverede til mig den regerende konges medalje, som var bestemt til Dem, hvis den engang når mig, skal jeg ikke undlade at underrette Dem. Der er breve som oplyser at grev de Danesciold, skal være ankommet til England, jeg antager at M. Norden ledsager ham, det er alt hvad jeg ved derom.

Danneskiold og Norden nåede London i februar 1740, men hverken Rømeling eller Lützwow nævnes senere i forbindelse med dem.

4. Marts 1740.

Sandsynligvis vil (et brev adresseret til Norden) endnu nå Monsieur Norden i London, idet vejret endnu ikke tillader sejladsen, jeg har intet erfaret om ham, siden han har passeret Utrecht.

På dette tidspunkt var de danske søofficerer ganske rigtigt i London, og

3. »Rokokogreven d'Esneval og Christian VI's etiopiske projekt.« F. H. Kjølsten. Jysk Selskab for Historie. Århus 1968.

Norden, hvis navn fra Ægypten allerede var kendt her, blev indbudt til hoffet, hvor prinsen af Wales fik forevist nogle af de medbragte tegninger og kort fra Nilen. Først i løbet af juli blev de udkommanderet med den engelske flådestyrke, der under admiral Sir John Norris skulle krydse i Kanalen for at imødegå et forventet angreb af den spanske flåde, og ved siden af sin tjeneste om bord som »Volunteer« fortsatte Norden med at gennemse sine optegnelser fra Ægypten og fik desuden udarbejdet en vurdering af en lærd afhandling, som professor John Greaves fra universitetet i Oxford havde skrevet om pyramiderne. Dette arbejde sendte Norden til præsidenten for Royal Society i London, Sir Martin Folkes, som Norden kendte fra sit ophold i London, og hans betragtninger om pyramiderne og andre oldtidsminder i Ægypten var af en sådan kvalitet, at Sir Martin foranledigede, at Norden i januar 1741 blev optaget som medlem (Fellow of Royal Society) af dette fornemme selskab, der i England svarer til vort i 1742 oprettede Kgl. Danske Videnskabernes Selskab.

2. Sept. 1740.

Jeg har set le novelle literarie uddrag af breve fra en dansk capitain til en baron, som jeg formoder er fra Monsieur Norden til Dem, omhandlende Øvre-Ægyptens antikviteter, som stadig er vel bevarede, og næsten overgår al forestilling, og som afgjort ville fortjene at blive meddelt offentligheden mere udførligt, og med kobberstik efter tegningerne, som er udført på stedet. Det er ikke til at forstå at man der kan finde figurer eller statuer som i skønhed og nøjagtighed vil overgå de antikke græske og romerske, det er nødvendigt at se prøver herpå, før man kan dømme, og jeg tvivler på, om De er helt overbevist herom.

Fagels formodning om, at den omtalte korrespondance er ført imellem de Stosch og Norden er rigtig. Brevene oversat fra italiensk til fransk er gengivet i hovedværket »Voyage d’Égypte et de Nubie . . .« Tome I som »Extrait des Nouvelles Littéraires publiée à Florence l’an 1740«. Brevene fra Norden til de Stosch, henholdsvis dateret Grand Cairo 28. juli 1737 beskriver Gammel- og Ny-Alexandria med Pompejus-søjlen m. m., og Venedig 20. september 1738, der fortæller om selve Nilrejsens store besværligheder og omtaler Memnonstatuerne m. m.; det beklages, at det ikke er muligt for Norden at besøge de Stosch under hjemrejsen, da han har kongens ordre til hurtigst muligt at rejse til København.

Også de Stosch’s breve til Norden er citeret – fra Firenze 29. juli 1740 og senere fra Rom den 27. september, hvori han interesseret udbeder sig nærmere oplysninger om en række ægyptiske oldtidsmindesmærker. Disse

breve når Norden under hjemrejsen i Hamburg, hvorfra han i sit svar den 25. oktober diskuterer den fremtidige gravering af hans tegninger, et spørgsmål som kongen til sin tid må afgøre. Endelig gengives endnu et brev fra Norden til de Stosch, dateret København den 19. april 1739, og i dette fortsættes overvejelserne om hvem, der skal stikke tegningerne i kobber.

6. October 1741.

*Beretningen om Deres samtale med grev de Desneval, og med hans bedre halvdel, som De har givet en behagelig beskrivelse af, har glædet mig meget, og givet mig en god latter sammen med Monsieur Bentick, Deres fortælling bekræfter den som Capitain Norden tidligere har givet, vedrørende de næsten utrolige ting som de har mødt og set i Øvre-Ægypten, det er skade at man ikke har en beskrivelse og detaljerede tegninger, som kunne fremkalde en forestilling herom. Det må formodes at de har pyn-
tet lidt på deres beskrivelse som rejsende i almindelighed gør, især de der har besøgt fjerne lande, hvor det er så vanskeligt at trænge ind, som i Øvre-Ægypten, hvis blot halvdelen af det de rapporterer er bogstavelig sandt, har man grund til at forbavse sig over at et sted der i fordoms dage var så opdyrket og befolket, i tidens løb er blevet en næsten uigen-
nemtrængelig ørken, hvor de mennesker der nu lever der er sunket ned i den dybeste uvidenhed, og dårskab.*

Den omtalte samtale imellem de Stosch og d'Esneval fandt antagelig sted, da den franske greve og hans hustru i 1741 vendte tilbage til Rom for at søge audiens hos paven efter deres mislykkede forsøg på at få Johanniter-Ridderordenen på Malta til at finansiere en ny ekspedition til Etiopien. Om den »behagelige beskrivelse«, som de Stosch har givet af mødet, virkelig har været så behagelig, eller den har været iblandet et stæk af ironi eller latterliggørelse af grev d'Esneval, ved vi ikke; men at de to rokokokavalere, baronen og greven, ikke har set på hinanden med ubetinget velvillige øjne fremgår klart af den spydige måde, hvorpå de Stosch omtaler franskmændene i sine breve til Norden. Det har øjensynligt irriteret de Stosch, at han som politisk agent ikke har kunnet få rede på d'Esnevals mangfoldige planer, og hvem der egentlig finansierede dem.

Monsieur Bentinck, der sammen med Fagel fik sig en så god latter over ægteparret d'Esneval, er grev Willem Bentinck, som var en af de fornemste statsmænd inden for Generalstaterne. Han levede fra 1704–73 og havde flere betydelige embeder i Holland, blandt andre som kurator for akademiet i Leiden, og han var med til i 1748 at slutte freden i Achen og

indsætte Vilhelm IV som statholder for Unionen. Bentincks giftermål med en grevinde af Oldenburg gjorde ham desuden til en af Hollands rigeste mænd ⁴.

10. November 1741.

Jeg føler mig beæret af Deres brev af 29. Oct., af hvilket jeg erfarer Capitain Nordens tilbagekomst til England, med grev de Danesciold, efter en rejse til Amerika, og efter at have taget del i Cartagena ekspeditionen, om hvilken han har givet en beretning som taler til gunst for englænderne, selvom deres foretagende ikke har haft fuldt så meget succes, som de smigrer sig med . . . Hans rejsedagbog fra Øvre-Ægypten, med tegningerne, som han fuldendte under sit ophold til søs, berører oldtiden, og skal indeholde meget ejendommelige og bemærkelsesværdige ting, alle antikkens elskere, må ønske at se dette værk, og beskrivelsen af de næsten utrolige vidundere, jeg har ikke håb om at leve tilstrækkelig længe, til at se dette værk trykt, hvis det da bliver det nogensinde, – i tilfælde af at Monsieur Norden kommer til Italien og De kommer til at se ham og hans bog, kan De sige mere derom.

Som nævnt vendte Norden og Danneskiold tilbage til London i efteråret 1741 fra togtet til Vestindien, hvor de havde deltaget i admiral Vernons stort anlagte, men mislykkede angreb på den spanske havneby Cartagena i Caribien. Den beretning om Cartagena-affæren, som omtales i brevet, og som også nævnes andre steder, har det ikke været muligt at finde i arkiverne, og Nordens logbog, som han førte, medens han gjorde tjeneste om bord i H. M. S. »Shrewsbury«, slutter desværre den 28. februar 1741, altså før angrebet, som fandt sted fra 4. marts til 14. april s. å. Logbogen findes i dag på Det kgl. Bibliotek.

Hvad rejsedagbogen med tegninger fra Øvre-Ægypten angår, så har Norden bearbejdet dette materiale og oversat teksten til fransk til senere brug i hovedværket under togtet til Vestindien. Denne oversættelse og hans lille rejsedagbog foruden et såkaldt »dagregister«, med korte bemærkninger om de geografiske steder, som man passerede på op- og nedrejsen på Nilen, findes i original i Det kgl. Danske Videnskabernes Selskabs arkiv, hvori Nordens originaltegninger ligeledes opbevares, medens den såkaldte »hovedbog« indeholdende skitser fra Nilrejsen er i Det kgl. Bibliotek.

4. »Biographisch Woordenboek der Nederlanden, II«. Haarlem 1853.

15. December 1741.

Det er ikke sandsynligt at der vil gå to år, uden at Monsieur Capitain Norden vil blive anvendt af Kongen af Danmark, af hvem han synes at være meget estimeret, således kan jeg næppe håbe at hans værk vil blive offentliggjort i min levetid, og at jeg nogensinde vil komme til at se det, skaden for mig vil dog ikke være stor, skønt min nysgerrighed endnu er tilstrækkelig stor til, at jeg med fornøjelse vil se en så oplyst, klog og sandfærdig mands betragtninger over de vidunderlige bygninger, hvis ruiner man har fundet i Øvre-Ægypten, hvis de er således som man beskriver dem, har vi intet fra vor tid, der nærmer sig dem i pragt.

Den kloge gamle herres vurdering af Norden og hans fremtidsudsigter har sikkert været rigtige, når dennes rige evner tages i betragtning og hans gode relationer både til Christian VI og til chefen for søetaten, grev Danneskiold-Samsøe, som begge havde afgørende indflydelse på hans karriere. Det var jo takket være den da kun 31-årige søofficer, at grev d'Esnevals mislykkede merkantile projekt kunne konverteres til en kulturel indsats af rang til gavn og hæder for Danmark og dets enevældige konge, som havde finansieret ekspeditionen.

26. Januar 1742.

Jeg har modtaget et brev fra Capitain Monsieur Norden, med et eksemplar af 4 af hans tegninger, udført på stederne, som han har ladet grave, og hvortil han har tilføjet en kort beskrivelse på engelsk, de omhandler de oldtidsminder, som han har set i Øvre-Ægypten, i omegnen af den fordums by Theben, bestående af to kolossale siddende statuer 50 fod høje, og af nogle rester af den berømte Memnonstatue, og desuden af nogle ruiner og søjlegange fra et tempel eller en anden bygning. Han spørger mig om han kan sende mig et eksemplar til Dem, hvilket jeg har besvaret bekræftende, og jeg vil sørge for at det kommer Dem i hænde til trods for at bindet er lidt stort til at sende med posten. De kan regne med, at jeg ikke vil tøve med at sende Dem det så snart jeg har modtaget det. Det må håbes at han efterhånden vil offentliggøre andre tegninger, hvad uden tvivl vil glæde arkæologerne.

Det nævnte brev fra Norden til Fagel må være afsendt i vinteren 1741–42 fra London efter tilbagekomsten fra Vestindien, hvor Norden i anledning af sin optagelse i Royal Society lod trykke et kort uddrag af sin dagbog, indledet af et brev af 7. januar 1742 til præsidenten Sir Martin

lossale statuer, forestiller en siddende mands- og kvindefigur hver 50 fod høj. Om disse hed det sig, at de i oldtiden sang ved solopgang, men senere ophørte dermed, efter at støtterne ved et voldsomt jordskælv var blevet repareret under kejser Septimus Severus (193–211). At figurerne oprindeligt skal have frembragt toner som »strenge der brast«, forklares ved de stærke temperatursvingninger, som fremkom ved daggry, når nattekulden afløstes af den ægyptiske sols glød.

Norden har åbenbart over for venen i Firenze omtalt sit svigtende helbred, der var årsag til, at han og Danneskiold søgte bort fra Londons tåger og nogen tid ville tage ophold i Syden. Nordens fysik fik et alvorligt knæk, da han var døden nær af lungebetændelse i Ægypten og lå syg i flere måneder i Cairo inden sejladsen op ad Nilen, og hans tilstand er sikkert ydermere blevet undergravet i Vestindiens usunde klima, som dengang krævede så mange ofre.

23. marts 1742.

Jeg vil i aften sende Deres brev til Monsieur Capitain Norden.

6. April 1742.

Jeg har fået meddelelse fra London at Deres brev til Capitain Norden er overgivet ham.

Fagel synes at have fungeret som en slags poststation i Haag imellem de Stosch i Italien og Norden i England og har muligvis i kraft af sin stilling benyttet nederlandsk regeringskurer for at bøde på datidens usikre og langsomme postgang.

20. april 1742.

Monsieur Norden vil efter min mening gøre helt rigtigt ved at følge Deres råd, dersom han offentliggør andre tegninger af Øvre-Ægyptens oldtidsminder, og da kun tilføjer sine egne iagttagelser gjort på stedet, følgende den samme fremgangsmåde, som han benyttede ved udgivelsen af sine fire første tegninger, som blev mødt med megen anerkendelse. Hvis de rejsende kun havde givet os deres egne iagttagelser, som de blev gjort på stedet, ville vi have betydelig færre rejsebeskrivelser der ofte var kopieret efter andres, somme tider misforståede eller med opdigtede påfund.

De gode råd, som de Stosch har givet Norden, blev også fulgt, hvilket denne selv har givet udtryk for både i et brev, som han skrev under sin sygdom i Paris og ligeledes i sit »testamente«, som begge så smukt af-

spejler hans personlighed. I det første udtrykker han håbet om, at unyttige vidtløftigheder må blive undgået i hans efterladte »anmærkninger«, som han føler, at han ikke selv vil kunne nå at bringe i »behørig orden«, og i det andet, testamentet, skriver han, at alt hvad han har skrevet er gjort uden noget forsøg på forskønnelse, idet: »La verité seule me guide«.

17. August 1742.

Dersom Monsieur Norden forlader England, går jeg ud fra at vi ikke får flere af hans kobberstik og beskrivelser af Øvre-Ægyptens oldtidsminder, som han havde givet os håb om, med mindre han rejser til Italien, og De er i stand til at overtale ham til at lave en fortsættelse af hvad han har begyndt.

Da Fagel skrev dette brev, havde Norden og Danneskiold forlængst forladt England, men nåede ikke længere end til Paris, da Norden i juli måned blev ramt af et fornyet anfald af sin »brystsye«, der kastede ham på sygelejet, denne gang så alvorligt, at han ikke mere rejste sig derfra.

21. September 1742.

Jeg har ikke hørt noget som helst fra Monsieur Norden, hans tegninger af de utrolige ting som han har set i Øvre-Ægypten, er blevet modtaget af offentligheden med stor anerkendelse, i en sådan grad at De utvivlsomt vil glæde den samme offentlighed, hvis De kan overtale ham til at fremstille resten af sine iagttagelser.

Dette, der er skrevet dagen før, Norden afgik ved døden, viser så klart, hvorledes den oprindelig måske lidt skeptiske gamle statsmand, der lagde et vist forbehold for dagen over for Nordens oplevelser, nu har fuld tillid til den anerkendelse, der venter ham.

30. November 1742.

For to-tre dage siden, har nogen omtalt for mig, at Deres ven Capitain Norden skulle være død i Paris, hvilket har bedrøvet mig, man tilføjede at han, eller rettere de der tog sig af hans affærer efter hans død, havde ladet alle hans papirer og tegninger, indskibe på et engelsk skib, for at sende dem til København til Kongen af Danmark, som har bekostet hans rejse og at det pågældende skib er blevet erobret af en spansk kaper, hvorved man frygter at hans manuskripter og tegninger fra hans rejser er spredt og gået tabt, hvilket vil være et uopretteligt tab. Således

er der intet bestandigt og sikkert i denne verden, man lider ofte skibbrud, når man tror sig vel i havn.

At alle Nordens uerstattelige tegninger og beskrivelser fra Ægypten nær var blevet spredt for alle vinde og gået tabt for stedse, er en helt ny oplysning, idet man hidtil har antaget, at det var Ulrich Danneskiold, der selv bragte dem med sig, da han ankom til København i januar 1743. »De der tog sig af hans affærer efter hans død . . .«, det vil sige Ulrich Danneskiold, sandsynligvis assisteret af den danske gesandt i Paris, kammerherre Vind har åbenbart ladet hele Nordens materiale bringe om bord på et engelsk skib for at sejle det hjem til København, idet kasser og kister med alle disse ting åbenbart har været for omfattende til at tage med i Danneskiolds karosse.

Da det engelske skib har forladt den franske havn, er det blevet erobret af en spansk kaper, idet England fra 1739 var i krig med Spanien, og Fagels frygt for den skæbne, der ville overgå Nordens manuskripter, har derfor været velbegrundet. – At engelske skibe kunne anløbe franske Kanalhavne i 1742 var der intet til hinder for, idet England først reelt blev indblandet i Den Østrigske Arvefølgekrig i marts 1744, efter at Frankrig havde erklæret krig mod Storbritannien og Østrig.

7. December 1742.

Af mit foregående brev vil De vide at man her allerede har erfaret nyheden om Capitain Nordens død, ligesom den ulykkelige skæbne der er overgået hans papirer og tegninger, ved at falde i hænderne på en spansk kaper, man foretager efterforskninger for at finde det skib som har sat sig i besiddelse af dem, og hvortil de er ført, for derefter at se om man kan få disse kostbare tegninger fra oldtiden tilbage.

Når Griffier Fagel taler om, at »man foretager efterforskninger . . .«, er det formodentlig ham selv, der har taget initiativet hertil, antagelig for gennem Generalstaternes diplomatiske repræsentanter at opspore, til hvilken havn den spanske kaper er sejlet.

19. Januar 1743.

Man har nylig erfaret, at det skib hvor Monsieur Nordens bagage var indskibet, og som var taget af en spansk kaper, er et af de skibe, som denne kaper har ført til Hellevoetsluys, hvor det stadig ligger, man har underrettet Kongen af Danmarks minister, som befinder sig her, herom, således at han kan reklamere Mons. Nordens papirer, han har talt derom

til Spaniens ambassadør, som har lovet at gøre forestillinger herom til kaperkaptajnen, for at få ham til at frigive disse papirer, og sende dem hertil, man afventer stadig resultatet, Danmarks minister Monsieur Grijs, har lovet mig, at han vil underrette mig, ligesom Monsieur Bentinck, hvis han modtager dem.

Francois Fagels interesse for Nordens papirer er ikke til at tage fejl af, og det har utvivlsomt været af stor betydning for deres videre skæbne, at en mand med hans indflydelse har arbejdet for deres redning. Et stort held var det, at den spanske kaper var løbet ind til den endnu neutrale hollandske havn Hellevoetsluys, som ligger ved floden Maas' udløb i Nord-søen. Nederlandene blev nemlig først indblandet i Den Østrigske Arvefølgekrig fra april 1744, efter at Frankrig ikke alene havde invaderet det dengang såkaldte »Zuiderlijke Nederlanden« (det nuværende Belgien), som dengang tilhørte Østrig, men også de nederlandske byer (»barrière steden«), som lå lige nord for dette territorium.

Kaperen har åbenbart ikke turdet løbe risikoen for med sine priser at sejle til en spansk havn af frygt for fjendtlige engelske fregatter, som farvandet var fuldt af, og har derfor søgt den neutrale hollandske havn. Så snart Fagel har erfaret dette, har han ladet den danske envoyé, etatsråden Nils Griis underrette, for at han kunne tage affære og reklamere Nordens arvegods, hvilket han da også gjorde ved at henvende sig til den spanske ambassadør hos den hollandske forbundsregering for at få hans hjælp dertil.

Nils Griis havde i mange år opholdt sig i Haag og har været særdeles velkendt i regeringskredse. Han var nordmand, født 1672 i Sigdal præstegård, hvor hans fader var præst. Efter teologiske studier ved Københavns universitet blev han sendt til Brüssel som legationssekretær for den dansk-norske regering, og i 1717 blev han først resident hos Generalstaterne, senere envoyé extraordinnaire i Haag, hvor han virkede indtil sin død i 1746.

22. Februar 1743.

Jeg har intet nyt hørt om afdøde Capitain Nordens papirer, jeg ser sjældent Danmarks minister, jeg tvivler på om denne sag ligger ham alvorligt på sinde, hvis jeg møder ham, og husker det, vil jeg ikke undlade at skaffe mig oplysning om, hvori det ligger, at de endnu ikke er kommet i hans besiddelse.

Det synes, som Fagel her kritiserer den danske envoyé Griis og åbenbart

mener, at Nordens sag ikke har ligget ham synderligt på hjerte. Dette er dog næppe rigtigt; thi Griis havde tidligere vundet den danske regerings anerkendelse ved blandt andet at gennemføre adskillige brydsomme forhandlinger med hollænderne om handels- og skibsfartssager, og han opnåede foruden etatsråd at blive »hvid ridder« d. v. s. Storkors af Dannebrog. Han havde et godt navn i Haag og skildres som »en meget lærd Mand stedse élevé og fuld af esprit«, der havde et fortrinligt bibliotek, som han i øvrigt testamenterede til Sorø Akademi. Noget andet er, at han som ældre ungarl levede meget stille, kun nødtigt deltog i Haag's selskabsliv og foretrak at opholde sig i sit hjem, optaget af boglige sysler, hvilket kan have været medvirkende til, at Fagel sjældent traf ham ⁷.

8. Marts 1743.

Jeg har endnu intet hørt fra Danmarks minister, og hvorledes det er gået med afdøde Monsieur Capitain Nordens papirer og tegninger. Jeg har ikke set ham i nogen tid, jeg slutter deraf at denne sag endnu ikke er afsluttet, idet han har lovet at meddele mig det så snart han har disse sjældne efterladte værker i sine hænder.

24. Maj 1743.

Jeg har intet erfaret om Monsieur Nordens papirer, jeg går ud fra at Danmarks minister endnu ikke har modtaget dem, siden han intet har ladet mig vide herom, som han har lovet mig.

En vis utålmodighed over det langsomme tempo spores her hos Fagel, idet forhandlingerne med spanierne ikke drejede sig om krigskontrabande, men om at få Nordens papirer og tegninger frigivet og sendt fra Hellevoetsluys til Haag.

19. Juli 1743.

Jeg har for få dage siden erfaret, at den spanske kaper, som havde taget og bragt to eller tre engelske skibe til Hellevoetsluys havn, hvoraf en var lastet med afdøde Monsieur Nordens papirer, nu har indgået forlig med ejerne af de tagne skibe med deres ladninger, og at disse skibe derefter er returneret til England, med Nordens papirer, således at vi er blevet berøvet dem og ikke mere har noget håb om at se dem her.

Der skulle altså gå mere end et halvt år, før det lykkedes at få et forlig i stand imellem rederne fra de opbragte engelske skibe, de forskellige

7. (Norsk) »Historisk Tidsskrift«. 2. Række, 6 Bind. Kristiania 1888.

ladningsejere og den spanske kaperkaptajn. At alle disse forhandlinger tog lang tid kan trods alt ikke undre, når ikke alene de to diplomatiske repræsentanter i Haag for de krigsførende magter, henholdsvis Spanien og England, men også skibenes ladningsejere, deriblandt den danske envoyé alle må have været indblandet heri, ligesom den endnu neutrale hollandske regering utvivlsomt også må have medvirket hertil.

23. August 1743.

Det er sikkert, at afdøde Capitain Nordens papirer, er reddet ud af den spanske kapers kløer, nu vil det vise sig om de kommer til Danmark, og hvilken brug man vil gøre af dem, for mit vedkommende har jeg intet håb om nogensinde at se noget heraf, jeg tror man kan dø tilfreds, uden at kende disse oldtidsminder. Jeg er ganske overtydet om at størsteparten af antikkens viden skylder ægypterne sin oprindelse.

Hvorledes capitain Nordens efterladte arkivalier blev sendt fra England til Danmark ved vi ikke, men det ligger nær at antage, at man belært af erfaringerne har sendt dem over Nordsøen på sikrest mulig måde. Da tre små korvetter netop på dette tidspunkt var indkøbt i England af capitain Gerner til den danske søetat, er det sandsynligt, at godset er blevet sendt over med disse skibe, som ankom til København i november 1743.

Med disse korvetter vides det, at kunstneren Marcus Tuscher sejlede til Danmark efter Christian VI's opfordring og i overensstemmelse med Nordens sidste ønsker, som han på sit dødsleje i Paris havde overdraget Ulrich Danneskiold at viderebringe til København. Først og fremmest bad han om, at alle hans tegninger, dagbøger og beskrivelser fra Ægypten måtte blive bragt hjem til Danmark og overgivet i chefen for søetaten, grev Frederik Danneskiold-Samsø's varetægt, for at denne kunne forelægge dem for kongen. Det andet ønske var, at det måtte bliver overdraget venen Marcus Tuscher at stikke hans tegninger i kobber, idet denne kunstner var fuldstændig indviet i alle Nordens planer herom og allerede havde graveret et par tavler for ham til Royal Society.

Begge disse ønsker blev opfyldt, idet kongen beordrede Nordens arbejde fuldendt og udgivet i et stort værk, og Tuscher kaldt til Danmark. Her påbegyndte han straks det store arbejde med at bearbejde Nordens tegninger, som han først nåede at fuldføre lige inden sin død i 1751 efter at have stukket 159 af Nordens tegninger i kobber. Tuscher, som var en fortræffelig kunstner, fik store hædersbevisninger og blev både kgl. hofmaler og hofbygmester samt professor ved det nyoprettede kgl. Maler-Billedhugger- og Bygningsakademi i København. Det er således for en stor

del også Tuscher, vi kan takke for, at rejsebeskrivelsen, trods Nordens tidlige død, blev det monumentale værk det er, og som Frederik V efter faderens død i 1746 overdrog Det kgl. danske Videnskabernes Selskab at udgive.

27. September 1743.

Jeg har set Richard Pococke's bog, som indeholder en beretning om hans rejse i Ægypten, op ad Nilen til katarakterne. Han giver en beskrivelse af de steder som han har passeret, og de byers beliggenhed som er omtalt i oldtidens historie, meget grundet på gætteri, han giver tegninger af oldtidslevninger, og rester af templer og paladser, og andre ruiner som han har set, den beskrivelse som han giver derom er somme tider temmelig overfladisk og ikke tilstrækkelig detaljeret, derimod giver han ofte enkeltheder om sin rejse, som er mere nødvendige for de som vil gøre den samme rejse, end for de som ikke søger andet end oplysninger om antikken. Jeg forestiller mig, at hvis vi havde Monsieur Nordens iagttagelser, ville man være mere tilfreds.

Den engelske opdagelsesrejsende Richard Pococke (1704–1765) be-rejste forskellige lande, blandt andre Ægypten, hvor han sejlede op ad Nilen og kom til øen Philæ⁸, hvor han måtte vende om, og han nåede således ikke så langt op i Øvre-Ægypten som Norden. De to ekspeditioner blev foretaget omtrent samtidig, og de passerede hinanden på Nilen ud for Esnay, uden at de to europæere dog personlig mødtes på dette tidspunkt. Derimod traf de hinanden i 1738 i Cairo og senere i London, hvor de begge var med til at stifte »The Egyptian Club«, hvis formål var at studere ægyptiske oldtidsminder, ligesom både Norden og Pococke på samme dato, den 11. februar 1742, blev optaget som medlemmer af »The Society of Antiquaries of London«, som var et datterselskab af Royal Society. Interessant er det at bemærke Fagels kritiske kommentarer til Pocockes beskrivelser fra Ægypten, en kritik som man også møder andre steder. Sammenligningerne mellem ham og Norden falder absolut ud til den sidstes fordel, og det ikke alene på grund af Nordens tegningers kunstnerisk høje kvalitet⁹.

8. »Description of the East and some other Countries 1743–1745«. London 1743–45.

9. »Nachrichten von dem Zustande der Wissenschaften und Künste in den Königlichen Dänischen Reichen und Ländern«. B. J. Ackermann. III. Kopenhagen & Leipzig. 1756.

17. April 1744.

Jeg er temmelig nysgerrig efter at få Capitain Nordens tegninger at se, selvom det kun spiller liden rolle om jeg forlader denne verden uden at have set de kobberstik som Tuscher arbejder på.

Griffier Fagel var over 84 år gammel, da han hin aprildag i 1744 i Haag med sin fine gåsefjer tilskrev de Stosch i Firenze; hans nysgerrighed efter at få Nordens tegninger at se blev ikke tilfredsstillet, idet Francois Fagel havde hvilet i sin grav ni år, før hovedværket forelå færdigtrykt i København anno 1755.

Den gamle nederlandske statsrådssekretær ville dog utvivlsomt have været tilfreds med resultatet, så meget mere som han selv havde medvirket til, at Nordens tegninger og beskrivelser fra Ægyptens oldtid overhovedet frelstes for efterverdenen og kom til Danmark, således at Det Kgl. Danske Videnskabernes Selskab efter mange års arbejde kunne udgive det monumentale hovedværk om rejsen i to store foliobind under titlen: »Voyage d'Egypte et de Nubie, par Mr. Frederic Louis Norden, Capitaine des Vaisseaux du Roi. Ouvrage enrichi de Cartes et de Figures dessinées sous les lieux, par l'Auteur même. Tome Premier. Tome Seconde. A Copenhague, de l'Imprimerie de la Maison des Orphelins. M D C C L V.«

BILAG

Uddrag af Francois Fagels breve til Philippe de Stosch fra 1. januar 1740 til 17. april 1744 i den originale franske tekst.

1740 Jan. 1.

J'ai eu avis de Dannemark, que le Comte de Daniscrold, Admiral de ce Royaume, va en Angleterre, pour servir sur les vaisseaux Anglois, et que le Roy luy a donné deux Capitaines pour l'accompagner, entre lesquels est votre Ami Norden, peut être qu'ils passeront par icy, en ce cas j'espère d'avoir l'honneur de les voir, j'apprens aussi que le Comte Danesciold est possesseur d'une collection des pierres gravées parmi lesquelles il auroit de fort belles antiques, qu'il les emporteroit avec luy en Angleterre, pour voir s'il pourroit les vendre à son gré, dont je me doute, les Anglois aimant mieux acheter fort cher ces curiositez en d'autre pais, particulièrement en Italie, que de les payer raisonnablement dans leur patrie. Je suis curieux de savoir si vous connoissez les antiques du Comte de D.

1740 Jan. 15.

Je n'ai pas encores appris, que Monsieur de Norde en Compagnie du Comte de Danesciold, soit parti de Coppenhague, s'il passe par icy, et qu'il me remet une medaille pour vous, je verrai ce que c'est, et je vous en rendrai bon compte.

1740 Jan. 22.

J'ai vu dans les nouvelles que le Comte de Daneschiold estoit arrivé à Hambourg, Monsieur Norden qui voyage en sa compagnie y sera sans doute aussi, le froid et les glaces rendront leur voyage et leur passage en Angleterre difficile.

1740 Jan. 29.

La lettre cy jointe m'a été envoyée deux jours passé, d'Utrecht par Monsieur Norden, qui m'écrit qu'il ne passeroit pas à la Haye pour aller en Angleterre, je ne puis pas en deviner la raison, à moins, que son compagnon de voyage, n'ait résolu de prendre sa route par Calais, il auroit de la peine à sortir de nos ports, à cause des glaces qui empêchent les libres cours de la navigation.

1740 Febr. 19.

Comme Monsieur Norden n'a pas passé par icy, il ne m'a pas remis la medaille du Roy regnant, qu'il vous a dessinée, si elle me revient un jour je ne manquerai pas de vous en informer. Il y a des lettres qui disent que le Comte de Danesciold, seroit arrivé en Angleterre, je suppose M. Norden en sa compagnie, c'est tout ce que j'en sçai.

1740 Maart 4.

Apparantment elle (de brief verzonden aan Norden) trouvera Monsieur Norden encores à Londres, puis que le tems ne permet pas encore à la navigation, je n'ai rien appris de luy, depuis qu'il a passé à Utrecht.

1740 Sept. 2.

J'ai vu dans le nouvelle literarie l'extrait des lettres d'un Capitaine danois a un Baron, que je suppose de Monsieur Norden a vous, sur les antiquitez de la haute Egypte, encores bien conservées, qui passent presque la croyance, et qui meriteroient certainement d'être communiquées au pyublicq plus amplement, et avec des planches gravées sur les desseins, qui en ont été fait sur le lieu. Il n'est pas bien a comprendre qu'on y trouveroit des figures ou de statues qui en beauté et exactitude, surpasseroient les antiques des Grecs et des Romains, il faudroit en voir des echantillons, avant que de pouvoir en juger, je me dout, si vous en estez bien persuadé.

1741 October 6.

La relation de votre conversation avec Comte de Desneval, et avec sa chere moitié dont vous faites une agreable description, m'a fait bien du plaisir, et m'a fait rire avec Monsieur Bentinck, leur relation confirme celle qu'a fait cy devant le Capitaine Norden, touchant les choses presque incroyables qu'ils ont rencontré et vu dans la Haute Egypte, c'est dommage qu'on n'en a pas une description et des desseins en detail, qui pourroient rélever l'idée qu'on en peut former, Il est a presumer qu'ils auront un peu embelli leurs descriptions comme font ordinairement les voyageurs, sur tout ceux qui ont été dans des pais éloignez, ou il est si difficile a penetrer, qu'en celuy de la haute Egypte, si la moitié de ce qu'ils rapportent est vrai au pied de la lettre, on a lieu de s'etonner qu'un endroit si cultivé et peuplé cy devant, est devenu avec le tems un désert presque inaccessible, ou les hommes qui y vivent a present sont tombés dans la derniere ignorance, et stupidité.

1741 Nov. 10.

Je me trouve honoré de votre lettre du 29 Oct., par laquelle j'apprens le retour du Capitaine Norden en Angleterre, avec le Comte de Danesciold, après un voyage en Amerique, et après avoir assisté a l'expedition de Cartagene, de la quelle il fait une relation avantageuse aux Anglois, quoy leur entreprise n'a pas eu tout le succes, dont ils s'etoient flattez – – – le journal de son voyage dans la haute Egypte, avec les desseins, qu'il a perfectionné pendant son séjour sur mer, touche l'antiquité, et doit contenir des choses bien singulieres et remarquables, tous les amateurs des antiquitez, souhaiteroient de voir cet ouvrage, et la description des merveilles presque incroyables, je desespere de vivre assez longtems, pour voir cet ouvrage imprimé, s'il la soit jamais, en cas que Monsieur Norden vient en italie et que vous puissiez le voir luy et son livre, vous pourrez en dire alors d'avantage.

1741 Dec. 15.

Il n'est pas apparent que Monsieur le Capitaine Norden, sera deux ans, sans être employé par le Roy de Dannemark, dont il paroît être beaucoup estimé, ainsi se desespere que de mon vivant son ouvrage sortira de dessous la presse, et que je le verra jamias, le dommage pour moy ne sera pas grand, quoyque ma curiosité est encore assez grande, pour que je verrais avec plaisir, les ob-

servations d'un homme éclairé, sensé et vrai, sur les merveilleuses structures dont on trouve les restes dans la Haute Egypte, si elles sont telles qu'on les décrit, nous n'avons rien d'approchant de nos tems, en magnificence.

1742 Januari 26.

J'ai reçu une lettre du Capitaine Monsieur Norden, avec un exemplaire de quatre de ses desseins, faits sur les lieux, qu'il a fait graver, et auxquels il a ajouté une courte description en langue angloise, ils contiennent les antiquitez, qu'il a observé dans la haute Egypte, aux environs de l'ancienne ville de Thebes, consistant en deux statues assises colossales de la hauteur de cinquante pieds, et de quelques restes de la fameuse statue de Memnon, et apres cela de quelques ruines et colonnades d'un temple ou autre batiment. Il me demande s'il pouroit m'envoyer un exemplaire pour vous, a quoy je luy ai repondu l'affirmative, et que je vous le ferai tenir quoy que le volume soit un peu grand, pour être envoyé par la poste, vous pouvez compter, que je ne tarderai pas a vous l'envoyer aussy tot que je l'aurai reçu. Il faut espere qu'il publiera d'autres desseins dans la suite, ce qui plaira sans doute aux Antiquaires.

1742 Febr. 9.

J'ai reçu de Monsieur le Capitaine Norden, une lettre et deux exemplaires de l'ouvrage, qu'il a fait imprimer a Londres, dont j'ai fait mention dans une de mes precedentes, vous les trouverez cy jointes, Monsieur Norden sera sans doute curieux de savoir ce que vous en jugez.

1742 Maart 2.

J'espere que vous aurez reçu les estampes de Monsieur Norden et leur description et que vous en serez content, je ne connais pas Mr. Alexander Gordon dont vous faitz mention, ni son ouvrage, s'il se tient a Londres il ne faut pas douter, que Monsieur Norden n'ait fait connoissance avec luy, s'appliquant l'un et l'autre a illustrer les antiquitez de la haute Egypte.

1742 Maart 16.

J'apprens avec plaisir, que les examplaires de la dissertation de Monsieur le Capitaine Norden sont arrivés en bon port, et que cet ouvrage a satisfait a votre gout delicat, dans cette matiere. Quoy que Monsieur Norden n'ait pas eu assez de loisir, pour examiner plus exactement les restes de la statue colossale de Memnon, pour savoir si elle rendoit encore quelque son au lever du Soleil, je suis tres persuadé que ces debris je suis tres persuade que des debris n'ont pas conservé som ancienne melodie, si jamais la statue en a eue, puis qu'on peut être seur, que les organes seront entierement detruits. Je ne savois . . . sieur Norden, faits en Egypte, . . . plaisir aux amateurs des antiquitez, de les publier tant, je lui souhaite pour cela assez de vie avec une parfaite santé, apprenant par votre lettre . . . je suis de votre sentiments, que l'air de Londres ne convient point aux astmathiques.

1742 Maart 23.

J'enverrai ce soir votre lettre a Monsieur le Capitaine Norden.

1742 April 6.

J'ai avis de Londres que votre lettre au Capitaine Norden luy a été rendue.

1742 April 20.

Monsieur Norden a mon opinion fera fort bien de suivre votre avis, s'il comunique au publicq d'autres desseins des antiquitez de la haute Egypte, en n'y ajoutant que ses propres observations faites sur le lieu, suivant la même methode, dont il s'est servi dans la publication de ses quatres premiers desseins, qui ont trouvé beaucoup d'applaudissement. Si les voyageurs ne nous eussent donné, que leurs propres observations faites sur le lieux nous aurions bien moins de relations de voyages copiées souvent les unes des autres, quelque fois mal entendues ou d'inventions imaginaires.

1742 August 17.

Si Monsieur Norden quitte l'Angleterre, je compte que nous n'aurons plus des planches de ses desseins et observations des antiquitez de la haute Egypte, comme il nous l'avoit fait esperer, a moins que venant en Italie, et vous voyant vous le persuadiez a donner une suite de ce qu'il a commencé.

1742 Sept. 21.

Je n'apprens plus rien de Monsieur Norden, ses desseins des choses extraordinaires qu'il a rencontré dans la haute Egypte, ont été recus avec beaucoup d'applaudissement par le publicq, de sorte que vous ferez certainement une chose agreable au même publicq, si vous pouver le persuader de le regaler ce qui luy reste de ses observations.

1742 Nov. 30.

Passé deux ou trois jours, quelqu'un m'a dit, comme si votre Ami le Capitaine Norden seroit mort a Paris, ce qui m'a affligé, on y ajoutoit qu'il auroit emquer, ou bien cuex qui ont eu soin de ses affaires après sa mort, tous ses papiers et desseins, sur un vaisseau Anglois, pour les porter a Coppenhague au Roy de Dannemarck, au depens de qui il a voyage et que le vaisseau qui en a été chargé a été pris par un Armateur Espagnol, par où on craint que les manuscrits de ses voyages et ses desseins ne soient dissipés et perdus ce qui sera une perte irreparable. Ainsi il n'ya rien de fixe et certain dans se monde, on fait souvent naufrage, quand on se croit trouver le port.

1742 Dec. 7.

Vous aurez vu par ma precedente qu'on avoit déjà ici la nouvelle de la mort du Capitaine Norden, et du sort maheureux qu'ont en ses papiers et desseins, etant tombez entre les mains d'une Corsaire Espagnol, on fait des recherches si on peut decouvrir le vaisseau avec lequel ils ont été pris, et ou il a été amené, pour voir ensuite si on pourra ravoir ces pree cieux desseins de l'antiquité.

1743 Januari 19.

On a scu depuis peu, que le vaisseau sur lequel a été embarqué le bagage de Monsieur Norden, et qui a été pris par un Armateur Espagnol, a été un de ces

vaisseaux, que cet Armateur a amené a Hellevoetsluys, ou il est encore, on en a averti le Ministre du Roy de Dannemark qui est icy, pour qu'il put reclamer les papiers de Mons. Norden, il en a parlé a l'Ambassadeur d'Espagne, qui a promis d'agir auprès du Capitaine de l'Armateur, pour qu'il relache ces papiers, et les envoie icy, on en attend encore l'effet, Monsieur Grijs Ministre de Dannemark, m'a dit, qu'il m'avertiroit, aussi bien que Monsieur Bentinck, si il les recoit.

1743 Febr. 22.

Je N'ai plus rein entendu des papiers de feu Capitaine Norden, je vois rarement le Ministre de Dannemark, je me doute s'il prend fort cette affaire a coeur, si je le rencontre, et que je m'en souviens, je ne manquerai pas de m'informer a quoy il tient, qu'il ne les a pas encor en son pouvoir.

1743 Maart 8.

Je n'ai encore rien appris du Ministre de Dannemarck, ou il est avec les papiers et desseins de Monsieur feu le Capitaine Norden. Je ne l'ai point vu depuis quelque tems, je conclus de la que cette affaire n'est pas encore finie, car il m'a promis de m'avertir aussi tot qu'il auroit ces monumens entre ses mains.

1743 Mei 24.

Je n'ai rien appris des papiers de Monsieur Norden, je suppose que le Ministre de Dannemarck ne les a pas encor recu, puisqu'il ne m'en a rien fait dire, comme il me l'avoit promis.

1743 Juli 19.

J'ai appris quelques peu de jours passez, que l'Armateur Espagnol, pui avoit pris et amené dans le port de Hellevoetsluys deux ou trois vaisseaux Anglois, dans l'un desquels etoient chargez le papiers de feu Monsieur Norden, estoit tombé d'accord avec les proprietaires des vaisseaux prix et de leur charge, et qu'après cela ces vaisseaux etoient retournez en Angleterre, avec les papiers de Norden, de sorte que nous sommes frustrez de les voir icy, ne nous restant plus aucune esperance.

1743 Aug. 23.

Il est certain, que les papiers de feu Capitaine Norden, sont suvés des grïphes de l'Armateur Espagnol, reste a voir s'ils arriveront en Dannemark, et l'usage qu'on en fera, je desespere pour moy, d'en voir jamais quelque chose, je crois qu'on puisse mourir content, sans connoitre ces antiquitez. Je suis très persuadé que la plupart des sciences des Anciens doivent leur origine aux Egyptiens.

1743 Sept. 27.

J'ai vu le livre de Richard POCOHE, qui contient une relation de son voyage dans l'Egypte, le long du Nil jusques aux cataracts. Il fait un description des lieux ou il a passé, et la situation des villes nommées dans l'ancienne histoire, beaucoup par conjecture, il donne les desseins des antiquitez, et restes des temples et palais, et autres mesures qu'il a rencontréz, la description qu'il en fait, est quelque fois assez superficielle et pas assez détaillée, au contraire il

entre souvent dans des particularitez de son voyages, plus utiles pour ceux qui voudroient faire le même chemin, qu'a ceux qui ne recherchent que d'être instruits d'antiquité. Je m'imagine, que si nous avions les observations de Monsieur Norden, on en seroit plus content.

1744 April 17.

Je suis assez curieux pour desirer voir les desseins du Capitaine Norden, quoy qu'il importe très peu si je par de ce monde sans en avoir vu les estampes aux quelles Tusscher travaille.

ANMELDELSER OG LITTERATURNYT

Ved professor H. P. Clausen, arkivar, cand. mag. Ole Degn, overarkivar, mag. art. Vagn Dybdahl, arkivar, cand. mag. Ib Gejl, museumsinspektør, cand. mag. Jørgen Steen Jensen, arkivar, cand. mag. Finn H. Lauridsen, amanuensis, cand. mag. Knud Larsen, cand. phil. Niels Lund, afdelingsleder, cand. mag. Helge Paludan, arkivar, dr. phil. Anne Riising, cand. phil. H. Schledermann og universitetsadjunkt, mag. art. Leo Tandrup.

Ib Koch-Olsen: Danmarks kulturhistorie, I-II. (Grafisk Forlag, 1968). 962 s. Kr. 297.00.

Efter at være bragt som føljeton i tillæg til Arbejdsmandsforbundets medlemsblad er forfatteren, cand. mag. Ib Koch-Olsens *Danmarks kulturhistorie* nu udkommet i bogform. Der er blevet en statelig bog deraf, i to store bind på tilsammen henimod tusind sider.

Det er noget af en bedrift, når en enkelt forfatter alene samler et så stort og spredt materiale. Tilmed, når det er gjort på en så inspirerende måde. Stilen og sproget er frisk og levende, forfatteren er sig i høj grad sproget bevidst, noget, man ofte savner i dansk historieskrivning. Sine steder kan stilen dog blive noget manieret. Det gælder en ofte overdrevet brug af *og* i begyndelsen af sætninger; på side 587 begynder således 15 af 33 sætninger med *og*; når yderligere tre af de 33 sætninger begynder med *men* og tre med *eller*, kommer stilen til at virke lidt monoton. Manieret virker afsnit som »Degnene var ikke særlig velanskrevne. En slags præster ville de gerne være. Og var vel også sine steder. Eller blev rigtige præster. Men mange blev det aldrig.« (s. 597). Og fortsættelsen er ikke blot et eksempel på en temmelig hård generalisering, men også på springende logik: »Hvad var der andet at gøre, end

at lade den gamle Adam slå sig løs, med brændevinen, med de søde piger i sognet? Hvad kerede man sig om bønderbørns oplæring i læsning og tro? Og latinskolens lærere og rektorer sad også småt i det . . .« Springende logik og manglende sammenhæng forekommer adskillige steder. »Og censuren udøves af stiftets biskep. Aviser var begyndt at udkomme i 1600-årene« (s. 679).

Flere steder træffes sammenstillinger, der kan synes noget meningsløse: »Den udsøgte vært gav sine gæster anledning til at vaske hænder ved bordet, både før og efter måltidet. Og det var nødvendigt, da de fleste brugte begge hænder til at spise med, stærkt nydende maden og dens kraftige smag«. Et sted får man at vide, at Anders Sørensen Vedel ivrigt udgav de gamle folkeviser og straffede sine børn med prygl (s. 593). Nu og da synes en linje at være smuttet med fra en anden sammenhæng: »Nord for Hillerød ligger en lille sø, og på den sydligste af de tre holme eller småøer lod Frederik 2. bygge de to lave langstrakte huse der blev brugt til stalde og tjenerboliger. Ved det østlige hus lod kongen bygge en latinskole efter forslag af Peder Okse i 1568. 18 år senere blev denne latinskole flyttet til Sorø« (s. 564).

Ved gentagelser, parallelliseringer, iagttagelse af sprogrytme o. a. stil-

træk søger Koch-Olsen at give sin fremstilling liv og bevægelse. Sproget kan herved sine steder få præg af prosalyrik. Det er et spørgsmål, om man i så stor en saglig fremstilling bør benytte meget påfaldende stiltræk. De kan komme til at virke trættende. Og gentagelsen kan blive om ikke meningsløs så dog overflødig: »Kun hver femte indbygger boede i en by. Danmark var i 1750 et landbrugslad. Af hver 100 indbyggere boede kun de 20 i en by«. Om Frederiksborg slot hedder det et sted: »Denne fløj (dvs. kirkefløjen) blev ikke ødelagt af den brand som i 1859 lagde hele Frederiksborg slot, på nær kirkefløjen, i ruiner« (s. 565); det lykkes derved at sige det samme på to måder i den samme sætning.

I nær sammenhæng med den sproglige udformning står dispositionen i værket, leddelingen, arrangementen af det store, mangesidede, spredte stof. Her er man næppe altid enig med forfatteren. Arrangementen kan vel ved første blik flere steder virke elegant; men sagligt er den ikke altid klar eller konsekvent. Overskrifterne over de forskellige afsnit er ofte ganske poetiske, men også oftest ganske intetsigende. Det gælder ikke mindst overskrifterne over de 12 hovedafsnit. Det er ikke nemt at se, at »Kongen, købstaden, kirken« netop skulle karakterisere perioden 800–1200, mens »Herremand, bonde og præst« skulle være karakteristisk for perioden 1200–1400 og »Havet, byen, himlen og bogen« for perioden 1400–1600. Det virker også søgt, når der ind mellem klokkeslet og vægttersene i afsnittet »Nu skrider dagen under« er anbragt Christiansborg Slot og den enevældige monark, under klokken 9, byggearbejder i København, under klokken 10, pest, landmilit, stavnsbånd, fattigkasser og brændevinsbræn-

ding, under klokken 11 osv. Elegante kan indledningerne til adskillige afsnit virke, når de maler tiden, årene, ugerne, nævner stjerners gang, lader lyset skinne over Øresund. Uheldigt er det dog, at de er almenlydige, ikke karakteristiske for tid eller sted.

Moderne ord om ældre begreber kan virke ganske forfriskende, men er en farlig ting. Brugen af ordet »forelæsningsannonce« (s. 611) for tiden omkring 1600, længe før begrebet annonce kom frem, er ikke heldig. Og når det om en dreng på et tysk træsnit fra 1592 siges, at han har lårkorte ballonbukser, så overføres moderne ord til en tid, der havde et ganske andet syn på påklædningsnormer.

Fejl og misforståelser kan naturligvis ikke undgås, når en enkelt forfatter samler et så omfattende stof. Et sted oplyses således, at Christian 4.s svigersøn Frantz Rantzau druknede i Rosenborg voldgrav efter et drikkegilde i 1629 (s. 635); i billedteksten på samme side bringes det rigtige årstal, 1632. I billedteksten til et kalkmaleri fra Tuse kirke lader Koch-Olsen tre kronede dødnings sige til tre konger: »Hvad vi har været, skal I blive« (s. 379); det har ingen mening, og ifølge kalkmaleriets egen latinske tekst siger dødningsene da også: »sådan som vi er, skal I blive« (Quos sumus hoc eritis). Under omtalen af opførelsen af Frederiksborg Slot nævnes, at bastionerne ikke behøvede at være så enorme, fordi kongen og hans regering rådede over tidens stærkeste våben (s. 567); Frederiksborg har dog aldrig skullet være en fæstning, men et pragtslot. Et sted hævdes det, at sidst i 1600-årene ville flere og flere adelsmænd lære engelsk (s. 599); men først så sent som i 1800-årene kom engelsk til at

spille en større rolle for danske. Et sted siges, at i København var tugthuset oprettet i 1740'erne (s. 720); allerede tidligere er det dog nævnt, at i 1605 blev der oprettet et tugthus i København (s. 590). Når det for 1700-årene omtales, at ofte havde hver gård og i hvert fald hver landsby fra ældgammel tid en skvatmølle (s. 722), er dette ikke rigtigt; skvatmøller var af hensyn til herremændenes privilegier blevet forbudt omkring 1580, dog undtaget for landskaberne øst for Øresund og Bornholm. Men dette er naturligvis altsammen kun småting.

Kulturhistorien er et broget fagområde, og man ser flere opfattelser af, hvad der skal regnes med. Det kan vel diskuteres, om det er rigtigt, at 1/10 af et værk om Danmarks kulturhistorie er brugt til en skildring af menneskets og kulturens udvikling i det forhistoriske Europa; i den øvrige del af værket tillader pladsen kun, at forholdene ude i Europa blot strejfes; bogen får derved forkerte proportioner. Måske kunne en stor del af denne plads med fordel have været anvendt til skildringer af flere af dagligdagens forhold, husgeråd, bordservice, klædedragt, byggeskik m. m. Og selv om Danmark til op imod vores tid var et udpræget landbrugsland, burde forholdene i købstæderne nok være trukket noget mere frem; 1/5 af Danmarks befolkning boede dog i 1801 i byerne.

Meget godt er dog kommet med i denne meget læseværdige og fængslende bog. Tilmed uddybes og opleves fremstillingen af en stor mængde ofte meget store billeder, gengivelser af træsnit, kobberstik, tegninger, malerier, fotografier; nærbilleder og store forstørrelser lader mange ting fremtræde på helt nye måder.

En bog efter et lignende mønster

som Ib Koch-Olsens, fængslende skrevet, inspirerende illustreret, kunne man ønske anvendt som skolebog. En sådan bog kunne give faget historie nyt liv. Når de rigtige ting trækkes frem, bliver det til en bog om det endnu aktuelle, det endnu levende – ikke bare det, der har levet.

Ole Degn

Georges Dumézil: De nordiske Guder. Grundtræk af den skandinaviske religion. På dansk ved Vagn Duekilde. (Fremads Fokusbøger, 1969), 117 s.

Den nordiske mytologi tiltrækker sig ikke blot skandinaviske, men i betydelig udstrækning også udenlandske forskeres interesse. Standardværket på feltet skyldes en hollænder, Jan de Vries, og moderne arbejder foreligger også fra både engelsk og fransk side. Forklaringen herpå er utvivlsomt, at den nordiske blandt de germanske mytologier byder på langt det rigeste kildemateriale. Studiet af germansk mytologi begynder med den nordiske.

Den franske religionshistoriker Georges Dumézils »Les dieux des Germains. Essai sur la formation de la religion scandinave«, som her er oversat til dansk, udkom i 1959 og er således ikke nogen nyhed for fagmanden, så meget mindre endda som en første version af arbejdet udkom allerede i 1939 under titlen »Mythes et dieux des Germains«. Den behandler i fire kapitler en række problemer i den nordiske mytologi, som Dumézil søger at belyse ved at drage sammenligninger med både oldiransk, oldindisk og keltisk religion foruden med romersk mytologi. Det er hans tese, at den nordiske gudetro går tilbage til en fælles indoeuropæisk mytologi, og ligesom han i sine arbejder over den

vediske religion, der er hans primære arbejdsområde, har fundet en deling af guderne i tre funktionsplaner svarende til det menneskelige samfunds sociale opdeling i herskere, krigere og den arbejdende befolkning, inddelegerer han aserne og vanerne i tre lag. De mest fremtrædende guder på herskerplanet er Odin og Tyr, der sammenstilles med Varuna og Mitra, men på samme plan findes Balder, Høder og Loke. For disses vedkommende drages en skarpsindig, næsten spidsfindig parallel mellem Mahâbhârata og Snorre. På næste plan figurerer krigerguden Thor, der sidestilles med Indra, og på nederste plan optræder frugtbarhedsguderne Njord, Frej og Freja. Dumézil opfatter ikke aserne og vanerne som hinanden fremmede gudekredse, der ved historiske begivenheder er blevet blandet, men som hinanden kompletterende guder, skellet mellem dem som oprindeligt. Han afviser ethvert forsøg på i Heimskringlas fortælling om krigen mellem de to gudeslægter at se en afspejling af enkeltgravsfolkets indvandring og undertvingelse af jættestuefolket eller af begivenheder i folkevandringstiden.

Dumézils teorier har vakt megen debat, og de er blevet mødt med en del skepsis og modsigelse. Deres rækkevidde er endnu slet ikke afklaret, så det er nok lidt flot, når forlaget på omslaget hævder, at der hermed er »bragt klarhed over dunkle punkter, hvor der hidtil har været taget tilflugt til hypotesen«.

Hele den anvendte komparative forskningsmetode, som går ud på at sammenligne motiver i forskellige mytologier med vidt forskelligt kildegrundlag og med årtusinders afstand i tid, rejser svære problemer, som det nok vil føre for vidt at komme ind på her. Det forekommer ikke umid-

delbart indlysende, at blot man henter sine eksempler fra indoeuropæiske religioner og ikke blander eski-moiske eller centralafrikanske ting ind i det, så er motivoverensstemmelse uden yderligere kildekritik ensbetydende med en fælles oprindelse.

Oversættelsen har både plusser og minusser. Ved tekstcitaterne har oversætteren gjort det udmærkede at anvende forhåndenværende oversættelser ved N. M. Petersen, Martin Larsen m. fl. Kun Adam af Bremen synes oversat fra fransk. Desværre er han ikke gået så vidt i denne retning at henvise til disse oversættelser eller til andre på det danske marked relevante tekstudgaver i de bibliografiske noter, som følger de enkelte kapitler. Sådanne henvisninger ville have øget oversættelsens værdi.

Et andet spørgsmål er, om man ikke ved oversættelse af et værk som dette, der i sig selv stiller store krav til læseren i henseende til religionshistorisk viden – bogen er slet ikke populær – bør gå langt i retning af oversættelse eller forklaring af fagudtryk og tekniske termini? – Lad gå med »inkarnation«, »kosmisk« og måske »initiation«, de kan slås op i Gyldendals røde, men udtryk som »ithyfallisk« og »hieros gamos-ritual« bør næppe bringes uden oversættelse.

Niels Lund

Elenchus fontium historiae urbanae, ed. C. van de Kieft et J. F. Niermeijer. *Singulas partes* ed. B. Diestelkamp, M. Martens, C. van de Kieft, B. Fritz, vol. I (E. J. Brill, Leiden 1967). 636 sider.

I 1955 besluttede man på historikernes verdenskongres i Rom at nedsætte en kommission for byhistorie. Tre opgaver fik første prioritet: Udarbejdel-

se af internationale *bibliografier* over den spredte litteratur, af *typeatlas* over de europæiske byers topografi og af *kildeuddrag* til byernes historie. Siden er der kommet en række bind i bibliografiserien: Skandinavien (1960), Schweiz (1960), England (1966) og Frankrig (1967). Af kildepublikationerne foreligger det her anmeldte bd. 1, som indeholder uddrag af de ældste kilder til Tysklands, Belgiens, Hollands og Skandinavien byhistorie. Tidsmæssigt går man til ca. 1250 for de tre førstnævnte landes vedkommende og til ca. 1300 med Skandinavien byer.

Målsætningen i bogen er præget af en – måske forståelig – uklarhed. Angiveligt vil man følge den rets- og forfatningshistoriske linje fra Keutgens kildesamling (1901), og ordregistret indeholder især termini fra retshistorien. Men i forord, indledninger og tekster anlægges ofte en videre social og kulturhistorisk synsvinkel. Dette er naturligvis kun en fordel. Til gengæld er man rigoristisk, når det gælder den geografiske opdeling. Her følger man de moderne landegrænser i Belgien og Holland, men lader Skandinavien fremtræde under ét. Grevskabet Flanderns vigtige byer må derfor søges under Belgien og Frankrig (endnu ikke udkommet), og omvendt er de danske, norske og svenske kilder blandet. Kun den tyske udgiver har brudt med disse principper og inddraget byer i Baltikum, Polen og Tjekkoslaviet, hvis bystyre var påvirket af tysk ret.

De fire udgiveres valg af kilder bærer præg af forskningens karakterer i de respektive områder. Det tyske afsnit er meget bedst sat i forbindelse med den levende og alsidige diskussion inden for tysk byforskning; mange rådgivere har været inddraget. Også den belgiske og den hollandske

udgiver kan støtte sig til en fremragende forskning, der stadig til dels er under indflydelse af H. Pirennes resultater. En mangel ved det belgiske afsnit er udeladelsen af tiden før 900.

Den skandinaviske udgiver, Birgitta Fritz (Stadshistoriska institutet, Stockholm), har ikke haft så gode betingelser. Vor udforskning af byernes ældste historie er spredt og af ujævn kvalitet. Kun i 1920'erne var der ansats til en bredere, principiel diskussion (Bull, Koht, Schück, Matthiessen). Dette har mærkeligt nok ikke givet Birgitta Fritz anledning til at tage forbehold vedr. udvalget (smlg. herimod forordet til det tyske afsnit).

Slesvig og Flensborg er udeladt, da der standses ved den danske grænse af 1920. Formentlig skyldes det mangel på samarbejde med den tyske udgiver, at disse byers gamle og interessante stadsretter slet ikke er kommet med. Vi kan jo takke svensk forskning for en række vigtige iagttagelser i de sydslesvigske retskilder (Hasselberg).

Sagaerne og *Saxo* er derimod bedst udeladt med henvisning til deres upålidelighed. En selvfølgelighed – skulle man tro – for alle, der har læst brødrene L. og C. Weibull. Men så enkelt forholder det sig ikke: De gamle beretninger er ofte upålidelige, når de omtaler politiske forhold og detaljer i begivenhedsforløb. Drejer det sig derimod om almene kulturelle forhold, kan de være af stor værdi til supplerung af diplomer og retsbøger.

Om svenske og danske byer siger sagaerne kun lidt, men oplysningerne om Olav Trygvesøns, Olav den Helliges og Olav Kyrres grundlæggelse af norske byer er ikke uden interesse, hvad enten man akcepterer den tidlige datering eller tager dem som udtryk for 1200-tallets forestilling om kongemagtens muligheder. Kritiske nor-

ske og svenske forskere har da heller ikke forbigået dem (Koht, Authén Blom, Schück). Lignende overvejelser kan gøres gældende for Saxos vedkommende. Der er f. eks. ingen grund til at betvivle meddelelser om Viborgs og Roskildes befæstning i 1100-tallet; en svensk historiker har tilmed lagt vægt på Saxos gløser for befæstede byer (Bååth). Vigtigst er omtalen af urolighederne i Roskilde i 1158. Indbyggerne dræbte eller fordrev de fremmede i byen og plyndrede kongens møntmester. Her havde man kunnet sammenligne forholdet mellem de indfødtes »sodalitas«, de fremmedes »conjuratio« og kongemagtens optræden med magtkampe i byer i Nordfrankrig og Rhinegnene.

Udvalget af *privilegier* synes nogenlunde tilfredsstillende; meget beror jo på et skøn. Men blandt *stadsretterne* savner man stærkt Slesvigs eller de ældste herfra udgående stadsretter (Flensborg, Haderslev). Dermed har man kappet en af de linjer, der fører tilbage til tiden før den tyske indflydelse. Betydningen af dette perspektiv er senest påpeget af den tyske retshistoriker W. Ebel (*Acta Visbyensia* I, 1965).

Værkets egentlige formål er at muliggøre *sammenlignende* byforskning. B. Fritz' tilrettelæggelse favoriserer ord- og begrebsforskningen, men slører opfattelsen af de skandinaviske »bylandskaber«. Byernes mængde, fordeling og karakter varierer meget i de tre skandinaviske lande. Desuden medfører hendes udvidelse af perioden til 1300, mens de øvrige udgivere standser ved 1250, en betydelig skævhed. Næsten 2/3 af det skandinaviske afsnit optages af kilder fra tiden efter 1250. De burde have været bragt i et af de følgende bind. »Kildemangel« er en dårlig undskyldning, da den ikke kan afhjælpes med

ynge materiale, og en række vigtige ældre kilder fra Norge og Danmark er udeladt. Den virkelige årsag er muligvis, at ingen *svenske* privilegier eller stadsretter er ældre end 1250. Bør man ikke i Gunnar Myrdals fædreland åbent vedgå sine værdipræmisser?

Det internationale samarbejde mellem historikere giver en række vanskeligheder, der næppe er uden forbindelse med fagets karakter og traditioner. Derfor må initiativet til samleværkerne fra kommissionen for byforskning hilse med glæde. Det her omtalte kildeudvalg tør man ikke anvende som grundlag for ny forskning, men nok som tekstbog til den hidtidige byforskning. Udførlige registre over retlige termer, stednavne og et bebudet emneregister vil desuden give mange ideer til nye undersøgelser.

H. Schledermann

Mediaeval Scandinavia 1. Redigeret af Hans Bekker-Nielsen. (Odense University Press 1968). 239 s.

Odense Universitet har ønsket at henvende den internationale videnskabelige verdens opmærksomhed på sin eksistens ved at starte et ambitiøst tidsskrift. Dette synes efter det første nummer af *Mediaeval Scandinavia* at dømme fuldt ud at skulle lykkes. Til grund for publikationen ligger den iagttagelse, at der rundt om i verden i dag er en betydelig interesse for de nordiske kulturers ældste stadier. Mange professionelle forskere sysler langt fra de skandinaviske lande med nordiske emner. Det er karakteristisk, at den nordiske interesse ikke er begrænset til nogen bestemt videnskabelig disciplin, og det nye tidsskrift har derfor en bevidst tværfaglig ka-

rakter. Hvert nummer tænkes at skulle rumme afhandlinger om filologiske, arkæologiske og historiske emner. Det foreliggende bringer tillige en række lødige anmeldelser fra alle disse områder.

Som en interessant nyskabelse i tidsskriftverdenen introduceres en »paneldebat« omkring et bestemt emne. Som oplæg bringes et polemisk indlæg fra en kendt forsker, hvorefter redaktionen beder en række forskere kommentere dette. I første omgang er emnet filologisk, spørgsmålet om udtalen af oldnordisk; til de kommende numre annonceres drøftelser af arkæologiske og historiske problemer.

I overensstemmelse med tidsskriftets formål, at blive et forum for internationale videnskabelige meningsudvekslinger, er dets sprog engelsk, hvilket er en utvivlsom fordel, såfremt interessen for nordiske emner yderligere skal stimuleres ude i verden. Samtidig vil Mediaeval Scandinavia derved kunne blive et passende forum til (hvilket også sker i dette nummer) for en international læserkreds at præsentere afhandlinger, der tidligere er publiceret på et nordisk sprog.

Helge Paludan

Stella Maria Szacherska: Rola klasztorów duńskich w ekspansji Danii na Pomorzu Zachodnim u schyłku XII wieku (De danske klostres rolle i Danmarks ekspansion i Vestpommern sidst i 1100-tallet). (Ossolineum, Wrocław-Warszawa-Kraków, 1968), fransk resumé, 99 s.

Doktor Stella Maria Szacherska fra det polske Videnskabsakademis historiske institut har ydet et væsentligt bidrag til belysning af Valdemarstiden med sit arbejde om de danske klostres

dørestiftelser i Vestpommern, cisterciensernes Dargun (1171) og Kolbacz (1173), begge filialer af Esrum, og det kortlivede præmonstratenserkloster Belbuk (1177), en filial af Trinitatis i Lund. Forfatterinden vil belyse motiverne til grundlæggelsen af disse tre klostre både fra et pommersk og et dansk synspunkt samt bestemme deres politiske opgaver og muligheder.

Bogen er delt i fire afsnit: 1) Begyndelsen til dansk ekspansion på slavisk grund, 2) karakteristik af de danske cisterciensere, 3) oprindelsen til de danske klostre i Vestpommern og deres politiske rolle i ekspansionen samt 4) de danske klostre i Vestpommern under dansk overhøjhed. Hertil kommer to ekskursioner. Ved arbejdet har forfatterinden udnyttet de trykte kilder samt litteraturen, hvor der – så vidt anmelderen kan dømme – er demonstreret udstrakt belæsthed. Szacherska har dog diskret forbigået Ja. P. Zinčuks noget langstrakte og ikke særlig originale artikel om vestslavernes kamp mod de tysk-danske feudalherrer (Učenyje Zapiski Instituta Slavjanovedenija, bd. 18, Moskva 1959, pp. 250–291), ligesom hun ikke omtaler den polske arkæolog og numismatiker R. Kiersnowskis lovlig svagt funderede, men hyppigt gentagne hypotese om dansk indflydelse på Vestpommerns møntvæsen i dette tidsrum (Wstęp do Numizmatiki Polskiej, Warszawa 1964, pp. 65, 70, 72 og 83).

De danske togter til Rügen og Pommern i 1160'erne nævnes som baggrund for de følgende begivenheder, idet dr. Szacherska mener, at et kortvarigt forsøg 1164 med tre danske lensfyrster i nøgleområdet Wolgast viste, at man snarere skulle sikre strategisk vigtige områder ved at give dem til danske klostre. Ved omtalen

af Rügens erobring fremhæves vigtigheden af øens hurtige indordning i den danske kirkelige organisation. I kapitlet om cistercienserne i Danmark ligger Szacherskas selvstændige indsats særlig i undersøgelsen af munke og lægbrødres nationale oprindelse (omkring halvdelen af de fundne navne er danske), men det understreges naturligvis, at kildematerialet gør det risikabelt at opstille konkrete proportioner.

Abbediet Dargun, grundlagt af stedlige stormænd 1171, ser Szacherska som et maskeret dansk forsøg på at få fodfæste i et gunstigt beliggende terræn, nær en senere omtalt *via regia*. Klosteret blev oprindeligt modtaget køligt af fyrst Kazimierz af Demmin, og først 1174, da Danmarks politiske stilling efter erobringen af Stettin var blevet stærkere, gav han klosteret mere udstrakte privilegier. (Det er dette kloster, der senere flyttes til Hilda/Eldena). Szacherska vil nøgdi se grundlæggelsen af Kolbaczklosteret 1173 som et led i vilkårene ved Stettins overgivelse, men ser det snarere som et eksempel på, at Warcislav af Stettin, nu dansk vassal, og Valdemar I begge så deres interesse i denne stiftelse. Forfatterinden tager således afstand fra den tidligere opfattelse, at det var bisp Berno af Schwerin, der tog initiativet til de to klostre, og ser i stedet hans privilegier som et forsøg på tilnærmelse til den danske kirke. Grundlæggelsen af Belbuk placeres i 1177 (efter indiktionen i det i original ikke længere eksisterende fundamentsdokument), og der gives gode grunde for, at dokumentet antedateredes til 1170.

Den danske indflydelse i Vestpommern midt i 1170'erne ses også af usædvanlig mange fyrstelige gavebreve til kirkelige institutioner, der skulle modvirke den danske propaganda om

landets utilstrækkelige kristning, og Szacherska underbygger sit synspunkt ved analyse af arenga i to gavebreve til Kolbacz. Hun antager i øvrigt også, at mundskænken hos fyrst Kazimierz, Monik/Munk, var af dansk oprindelse. I lighed med tyske forskere fremhæves, at der må have fundet en vis dansk kolonisation sted, der for Hilda/Eldenas vedkommende endnu spores så sent som midt i 1200-tallet, og Szacherska nævner også de økonomiske fordele i form af saltrettigheder, som Esrum kan have fået fra de pommeriske døtreklostre. Endelig fremsættes en interessant hypotese om Kolbacz-annalernes vandrings. Det er næppe munkene fra Belbuk, der har bragt dem til Kolbacz, men snarere Lundeprovsten Asser, som Eskil oprindeligt ville have haft som efterfølger på ærkesædet, der i sin nordtyske landflygtighed har deponeret dem i Kolbacz.

Bogens konklusion giver samtidig Szacherskas vurdering af Valdemarstidens ekspansion, for øvrigt lidet afvigende fra den almindelige opfattelse: Det dårlige forhold mellem de danske planer og militære resultater og de reelle muligheder for varig beherskelse af de erobrede områder, til hvis bevarelse lensret og klostrenes virksomhed var utilstrækkelig, afgjorde, at Vestpommerns forbindelse med Danmark blev løs og kortvarig.

Bogen er forsynet med to ekskursor (pp. 69–90). I den første behandles Knud Lavard som patron for den danske ekspansion på slavisk jord. Kanoniseringen af obotriternes konge legitimerede den danske ekspansion og virkede samtidig som propaganda – således toges Dargun i besiddelse 1172 netop på dagen for helgenens translation, den 25. juni. I den anden ekskurs gengives et upubliceret stykke fra Herberts vidunderbog efter et

håndskrift i München. Her omtales en slavisk religiøs ceremoni, som en af abbed Henrik af Vitskøls munke i sin tid havde oplevet, og den placeres af udgiveren på Rügen. – Resuméet, der hovedsagelig omfatter bogens hovedafsnit (til p. 68), findes pp. 96–99.

Det er rimeligt at nævne, at den lærde forfatterinde allerede et par gange har demonstreret sit kendskab til Valdemarstidens historie. Tidligst (1962) i en artikel om den prøjsiske bisp Christian (Festskrift til professor Tadeusz Manteuffel, pp. 129–141), hvor hun dog vist tillægger den prøjsiske liste i Kong Valdemars Jordebog for stor betydning. Vigtigere er to nye artikler i *Kwartalnik Historyczny*, LXXIV, Warszawa 1967, pp. 923–944 og i *Przegląd Historyczny*, LIX, Warszawa 1968, pp. 1–24, begge med russiske og franske resuméer. I den første artikel – om abbediet Oliva og forsøgene på dansk ekspansion i Prøjsen – stiller Szacherska det spørgsmål, om Kolbacz' datterkloster bidrog til forberedelsen af ekspansionen, og om Valdemar II forsøgte at udnytte den prøjsiske mission, der udgik fra dette sted, til at få et varigt resultat af sine togter. I virkeligheden er artiklens titel noget misvisende, da den hovedsagelig handler om førnævnte bisp Christian, der vistnok begyndte sin karriere i Kolbacz, og i en række år formenes at have samarbejdet med Valdemar II. Szacherska ser hans erhvervelse af borgene Zantyr (nær det senere Marienburg) og det sambiske Preghore som et resultat af Valdemar II's heldige togt 1210. I artiklen om de første danske ærkebispers politiske rolle giver Szacherska en skildring af Assers og Eskils virksomhed (med hovedvægten på den sidste), der viser hendes indgående kendskab til Danmarks historie i denne periode, og hun korrigerer på visse punkter den

hidtidige opfattelse. Vi får således at vide, at Lundekapitlets nye regler ikke som hidtil antaget stammer fra Marbach i Alsace, men er en »tro kopi« af statutterne fra St. Ruf ved Avignon, og Szacherska anser det for sandsynligt, at de kan være indført, medens Eskil var domprovst.

Jørgen Steen Jensen

Marian Figalski: Rzędy Matgorzaty Samborówny w Danii w drugie polowie XIII w. (Margrethe Sambirias regering i Danmark i anden halvdel af 1200-tallet). (Zapiski Historyczne, XXXIII, hft. 1, pp. 7–32), tysk resumé, Toruń 1968.

Artiklen om Margrethe Sambiria er en del af et historie-speciale skrevet i Toruń under professor Karol Górski, hvis væsentligste resultater i øvrigt er udnyttet i dennes Danmarkshistorie (se *Historie*, VII, 2, p. 299). Figalski har delt sit arbejde i fem afsnit: Sambor-familien, Danmarks historie efter Valdemar II's død, Margrethes regentskab, fællesregeringen med Erik Glipping, hendes styre i Estland samt håndfæstningen 1282. For en dansk læser er indledningen med skildringen af hendes slægt naturligvis interessant. Faderen, Sambor II (grundlæggeren af Dirschau syd for Danzig), var den næstyoungste af fire brødre, der delte Danzig-Pommern imellem sig; hans hovedproblem var at bevare sit lille fyrstendømme, hvilket skete ved at støtte sig til ydre kræfter, tyskerne. Af døtrene var det ikke blot Margrethe, der var en stærk personlighed, men også Salomea, der blev gift med en fyrste af Kujavien. Som enke var hun fra 1287 regent for sønnerne, og lige til sin død mellem 1312 og 1314 tog hun del i styret.

I konklusionen drages der en ana-

logi mellem faders og datters støtten sig til tyskerne: »Tværtimod at vanskeliggøre, hjalp de tyskhedens udbredelse i den skjulte tyske aggression i Østersøområdet«. Når forfatteren dernæst taler om støtten til den tyske kolonisation, der på dette tidspunkt »havde en fremskridtsvenlig karakter«, har han åbenbart Estland og ikke Danmark i tankerne.

Jørgen Steen Jørgensen

Kring korstågen till Finland. Ett urval uppsatser tillägnat Jarl Gallén på hans sextioårsdag den 23. maj 1968. Redigeret af Kaj Mikander. 237 s.

Det skrift, hvormed Finlands historikere har valgt at hylde professor Gallén, er en ganske nyttig publikation. Man har holdt sig til at samle tidligere offentliggjorte afhandlinger om et bestemt tema, nemlig middelalderens såkaldte korstog til Finland. Disse togter, der førte til Finlands kristning, er ofte blevet behandlet fra både svensk og finsk side. Tidsskrift-afhandlinger af ældre dato er det imidlertid ofte svært at opdrive, og de finsksprogede er lukket land for den nordiske historikerverden. For den, der vil studere emnet, er det derfor af indlysende værdi, at 11 bidrag til forskningen fra årene 1839–1966 nu er til rådighed i ét bind. Man har holdt sig til afhandlinger af finske (inclusive finlandssvenske) forfattere, men til gengæld oversat de finsksprogede til svensk.

Emnet er valgt, fordi det hører til de flittigst dyrkede i finsk middelalderforskning, og fordi Jarl Gallén selv har ydet væsentlige bidrag, af hvilke to er medtaget i festskriftet. Det spørgsmål kunne stilles, om de til tider overordentlig detaljerede ar-

tikler har mere end lokal finsk interesse. Læsning i bogen gør det klart, at det kan de under mange synspunkter have; thi det er ganske perspektivrige begivenheder, der behandles.

Den danske læser mærker sig for det første, at også danskerne omkring år 1200 gjorde korstog til Finland, og at hele to af skriftets afhandlinger drejer sig om de danske foretagender. Hertil kommer det nok så vigtige, at den omstændighed, at det blev svenskerne, der tvangskristnede og erobrede Finland, jo medførte, at dette land og de nordiske folk bragtes i en nær kontakt, som trods alle politiske og sproglige hindringer er en realitet den dag i dag.

At kristningen af finnerne samtidig skulle gøre dem til et nordisk folk var imidlertid ingen selvfølge. I festskriftets ældste afhandling søgte den fremragende historiker Gabriel Rein 1839 at påvise, at kirkens etablering i Finland i de første årtier af det 13. århundrede nærmest var et indre finsk fænomen under ledelse af en engelsk født biskop, Thomas, der nok kom fra Sverige, men som ikke formåede at vinde de svenske konger for sin sag. Denne teori om en slags selvstændig finsk kirkerepublik, der måtte kæmpe hårdt mod russerne i Novgorod, er næppe holdbar. Den er formentlig definitivt afvist af Eric Anthoni i en afhandling fra 1955.

Samme forsker påpeger imidlertid perspektivet i det kapløb, der i 12. og 13. århundrede foregik om, hvem der skulle kristne (og underlægge sig) de hedninger, der endnu fandtes langs den betydningsfulde handelsvej gennem Østersøen. Syd for Den finske Bugt blev Den tyske Orden den store sejrherre. At finnerne i stedet kom under svenskerne, betragter han som noget af en historisk tilfældighed og et stort held for finnerne, der derved

undgik det livegenskab for de indfødte, der indførtes i de tyske ordenslande. Det kan undre, at Anthoni ikke samtidig ser et andet perspektiv, som tegner sig allerede i Reins afhandling. Thi det er åbenbart, at finnerne og tavasterne nord for Den finske Bugt i 1220'erne var udsat for gentagne angreb fra Novgorod, der absolut ikke alene var begrundet i missionsiver. Mod russerne kunne de få svenskere, der da befandt sig i Finland, ganske åbenbart ikke stå sig; russerne gjorde de undertvungne til græsk-katolske kristne, og havde de haft blot lidt mere langvarigt held dermed, havde Finland givetvis den dag i dag været et østeuropæisk-ortodokst og ikke et nordisk-protestantisk land.

Forklaringen på, at den svenske væbnede mission alligevel lidt ind i det 12. århundrede fik overtaget over for både tyskere og russere kan findes hos Rein: Det skyldtes helt enkelt Djengiskhan og hans mongoler. Fra 1230'erne lammede mongolhordeerne russerne og gav tyskerne i Østeuropa nok at tænke på. På den måde blev finnerne et nordisk folk.

Helge Paludan

Anne K. G. Kristensen: Danmarks ældste annalistik. Studier over lunden-sisk annalskrivning i 12. og 13. århundrede. (Skrifter udgivet af det historiske institut ved Københavns Universitet, bd. III, i kommission hos Gyldendalske Boghandel, Nordisk Forlag A/S, 1969), 161 sider.

Nutidige historikeres beskæftigelse med Danmarks ældste historie kan siges at have to sider. Der er dels tale om en søgen efter nye oplysninger og efter nye synteser af oplys-

ninger, dels om et aldrig ophørende arbejde med at fremdrage, udgive og efterprøve selve kilderne. I Kristian Erslevs dage var vel sidstnævnte den vigtigste side af historikernes virksomhed; i hvert fald vil hans generations kildepublikationer stadig være i brug den dag, alle dens bidrag til historieskrivningen er helt forældede.

I vore dage, hvor så meget kilde-materiale allerede er udgivet eller bearbejdet, føler de fleste forskere det som en hovedopgave at bruge materialet til noget. Dette udelukker imidlertid ikke, at der stadig på mangfoldige områder er brug for et grundlæggende arbejde med kilderne, inden de på forsvarlig måde kan anvendes i den historiske teoridannelse. Et sådant problematisk kildestof har vi bl. a. i de middelalderlige danske årbøger.

Ingen har kunnet behandle dansk middelalderhistorie uden på forskellige punkter at støtte sig på disse kilders knappe, eksakte oplysninger; og enhver benytter har oplevet at stå tvivlrådig over for den kildekritiske vurdering af disse tekster, der intet oplyser om deres egen herkomst, men som så åbenbart på mange udviklede måder står i forbindelse med hinanden.

Alvorlig forsøg på at forklare sammenhængen mellem de danske annaler fra 12. og 13. århundrede blev første gang gjort af tyskerne Rudolf Usinger og Dietrich Schäfer i henholdsvis 1863 og 1872. At forklare alle forhold i dette modsigelsesfyldte materiale er imidlertid mere end vanskeligt, og nye tolkningsforsøg er kommet til. Hovednavnene i det 20. århundredes forskning er Lauritz Weibull og Erik Kroman. De tyske pionerer antog, at der til grund for alle kendte danske årbøger lå et stort,

tabt annalværk, Annales Lundenses majores, som var ført ved ærkesædet i Lund fra det 12. til ind i det 14. århundrede. Lauritz Weibull påviste imidlertid i 1908, at man endnu i det 13. århundrede ikke brugte en sådan tabt, omfattende grundkilde, men derimod den ældste, knappe årbog fra Lund, som idag betegnes Colbazårbogen. Dr. Kroman fremsatte i 1936 den tesis, at hovedsædet for det 13. århundredes danske annalskrivning ikke var Lund, men Sorø; grundskriftet i dansk annalistik var ikke noget lundensisk værk, men Sorøårbogen.

Nærværende arbejdes forfatter har ikke kunnet acceptere Kromans tese. Den nye analyse tager sit udgangspunkt i et studium af en årbog 1074–1255, der idag kun kendes i en dansk oversættelse fra 14. eller 15. århundrede. Denne viser sig at have øst af manuskripter, der kun var tilgængelige i Lund, hvor arbejdets latinske original da snarest er blevet til i 1250'erne. Hermed har Anne K. G. Kristensen påvist, at et annalværk er blevet til i Lund før grundlæggelsen af Lundeårbogen fra 1265 og efter afslutningen af Colbazårbogen. Den gamle teori om Lund som dansk annalistiks hovedsæde er da på ny fremsat omend i ændret form. Der er ved ærkesædet skabt ikke ét, men en række annalværker. Gennem omfattende analyser kan forfatterinden vise, at de lundensiske arbejder kan antages at ligge til grund for alle kendte danske årbøger før ca. 1265. Samtidig har hun interesseret sig for annalforfatternes arbejdsmetoder og viser, at de arbejdede på lignende måde som tidens krønikeforfattere. Denne konklusion er måske bogens vigtigste resultat, thi den indebærer, at årbøgerne ikke kan tages som løbende bogførelser af de enkelte års vigtigste begivenheder.

Annalforfatterne arbejdede som professionelle litterære skribenter, d. v. s. de anvendte skrevne kilder, både andre annalværker og krøniker. For nutidens forskere betyder dette helt enkelt, at en oplysning i en årbog, f. eks. en datering, må tages med alt muligt forbehold, hvis den ikke bekræftes af samtidigt brevstof eller lignende.

Er bogens konklusion således på en vis måde nedslående, må det samtidig fastslås, at den indebærer en landvinding på historieforskningens anden side, arbejdet med at skaffe ny viden om fortiden. Vi ved nu, at Lundesædet og dets bibliotek i 12. og 13. århundredes Danmark var et kulturcentrum uden sidestykke, det sted, hvorfra andre kirkelige biblioteker i landet hentede deres materiale.

Det må konstateres, at Anne K. G. Kristensens og Erik Kromans teser ikke lader sig forene, og at begge nødvendigvis på flere punkter baseres på gisninger. Om den nyeste opfattelse vil blive stående for stedse, kan ingen vide. Dens gennemslagskraft må imidlertid blive stor, solidt fundamenteret som den er på den hidtil lidet bemærkede årbog 1074–1255.

Værkets forfatterinde har gennem sine skarpsindige analyser og sit sikre overblik klart placeret sig som en værdig arvtager efter Københavns Universitets store kildeudgivere.

Helge Paludan

Martin Schwarz Lausten: Biskop Niels Palladius. Et bidrag til den danske kirkes historie 1550–60 (Kirkehist. Studier II nr. 27, 1968). 205 s.

Peder Palladius har i betydeligt omfang overskygget sin mindre fremtrædende broder Niels, hvilket

nok har været en medvirkende årsag til, at en nærmere undersøgelse af dennes indsats indtil nu har manglet. Dette værk bringer nu en udførlig bibliografi og en både omhyggelig og vellykket gennemgang af N. P.s forfatterskab og forlæggene dertil, så at man virkelig får et godt indtryk af hans synspunkter.

Skrifterne til præsterne, som nok er de mest interessante, drejer sig om forståelsen af prædestinationen, om kirken, om afskaffelse af billeder i kirkerne, endvidere liturgiske udkast og en kortfattet pastoralhåndbog. Skrifterne til lægfolket behandler modsætningen til romerkirken, et himmelbrev formaner til bod, og andre skrifter drejer sig om drukkenskab, om ægteskab, om forberedelse til døden og om dommedag.

N. P. havde studeret i Wittenberg og var klart påvirket af Melanchtons metoder og til en vis grad også af hans synspunkter. De pastorale arbejder afspejler de store vanskeligheder ved reformationens rent praktiske gennemførelse, og forf. viser velbegrundet, at specielt m. h. t. det almindelige præstedømme fulgte N. P. ikke Luther, men stod på linie med Melanchton, idet han betragtede præsten som Guds repræsentant over for lægfolket. I tilknytning dertil bringes der en oplysende redegørelse for N. P.s organisation af kirkestyret, hovedsagelig baseret på nogle hidtil ukendte synodalstatutter fra 1557.

Det sidste hovedafsnit placerer N. P. inden for samtidens teologi. Det er vanskeligt at nå frem til helt sikre resultater, fordi N. P.s arbejder ikke er spekulativ teologi og derfor kun ganske kort og unanceret berører de omstridte emner. Trods N. P.s filippiske syn på præstedømmet afviser forf. Bjørn Kornerups karakteristik af biskoppen som en klar og utve-

tydig tilhænger af Melanchton, navnlig fordi N. P. uforbeholdent hævdede det lutherske nadversyn. Der er næppe tvivl om, at han anså sig selv for en ægte lutheraner, og muligvis har hans egne studier ikke været dybtgående nok til, at han selv har været helt klar over modsætningen mellem Luther og Melanchton. N. P.s skrifter varsler om den kommende modsætning mellem gnesiolutheranere og kryptokalvinister, og det er da også aldeles legitimt, at forf. lægger mest vægt på at placere N. P. i forhold til Luther og Melanchton. Imidlertid ville det have givet denne fortrinlige analyse større dybde, hvis N. P. også var blevet bragt i relation til de første reformprædikanter og Confessio Hafniensis 1530, hvis temmelig begrænsede forståelse af Luther meget vel kan have sat sig varige spor i Danmark.

Anne Riising

Kancelliets Brevbøger vedrørende Danmarks indre forhold. 1644–1645. I uddrag udgivne af Rigsarkivet ved Johan Jørgensen. (Rigsarkivet, 1968). 638 s.

Kort før sin alt for tidlige død nåede arkivar, dr. phil. Johan Jørgensen at se et enkelt bind som resultat af sit arbejde med udgivelsen af Kancelliets Brevbøger. Det omfatter årene 1644–45 og slutter sig i form og udvalg til de nærmest foregående bind med uddrag og referater af de åbne breve og missiverne i Danske Kancellis kopibogsrækker Registre og Tegnelser. Som tidligere afsluttes bindet med et udførligt person- og stednavneregister og et sagregister. Ikke mindst disse registre gør udgaven værdifuld; man har dermed i Kancelliets Brevbøger en

uvurderlig kilde til belysning af næsten alle sider af den tids historie, måske ikke mindst socialhistorien og kulturhistorien. Gennem de to registre kan man år for år følge personer, lokaliteter og emner i et omfattende stof, der hidtil har været udnyttet alt for lidt. Man må meget håbe, der vil være mulighed for, at udgivelsesarbejdet kan fortsætte, i hvert fald til 1648 og helst helt til enevældens indførelse i 1660. Man vil da have hele dette stof for en naturligt afgrænset periode, og 83 års udgiverarbejde vil ikke komme til at stå som en torso.

Ole Degn

Ebbe Gert Rasmussen: Bornholm 1658. Begivenhederne under Sveriges besiddelse af øen. (Udgivet af Bornholms historiske Samfund, 1967). 182 s.

Bornholm har en særlig stilling i kongeriget Danmark som den landsdel, der selv har sikret sit tilhørsforhold til riget. De begivenheder, der gik forud, den svenske besiddelse i året 1658, har adjunkt, cand. mag. Ebbe Gert Rasmussen detaljeret skildret i en bog, der oprindelig var udformet som specialeopgave til sproglig-historisk skoleembedseksamen ved Københavns Universitet, men senere er omarbejdet og udvidet. Bogen er i øvrigt identisk med Bornholmske Samlinger, 2. rk. 3.

I indledningen skildres forholdet mellem Danmark og Sverige op til 1660, og der redegøres for kildematerialet og den foreliggende litteratur. Derefter følger afhandlingens to hovedafsnit, indgående analyser af det svenske styre, dets etablering og baggrund, og af den bornholmske opstand i december 1658. I to afsluttende af-

snit bringes en sammenfatning og en vurdering af den bornholmske opstands betydning.

I tilslutning til fremstillingen er det planlagt at udgive et tekstbind, der skal indeholde det vigtigste, fortrinsvis svenske kildemateriale til belysning af begivenhederne. Læserne af første bind vil føle sig hjemme i dette tekstbind. Fremstillingen belastes af, at forfatteren skriver et noget gammeldags og kancellipræget sprog.

Ole Degn

Finn Gad: Grønlands historie, II, 1700–1782, 1. og 2. halvbind. (Nyt Nordisk Forlag Arnold Busck, 1969). 760 s.

I andet bind af sin store Grønlandshistorie skildrer lektor, cand. mag. Finn Gad forhold og begivenheder i perioden 1700–82. Dette tidsrum begynder med Hans Egedes missionsplaner og missionsvirksomhed i århundredets første årtier og slutter med handelsprojekter og handelsvirksomhed omkring 1780. Allerede omkring 1700 var handelen vel med i billedet, men væsentligst som et middel til missionens fremme, og først efterhånden blev den et mål i sig selv. Omkring de to poler, missionen og handelen, drejer skildringen sig. Andet bind får derved et helt andet præg end første.

Finn Gad har som grundlag for fremstillingen i dette bind haft et meget betydeligt trykt og især utrykt kildemateriale, der ikke tidligere har været benyttet. Dette har præget bindet, der er vokset helt ud over den lagte ramme; det er blevet på 760 sider, hvoraf godt 100 sider er udførlige noter og henvisninger, og det har måttet deles i to halvbind.

Endda er det hovedsagelig udviklingen i Vestgrønland fra Kap Farvel til Upernavik, der er beskrevet; forholdene i Østgrønland og Kap York-egnen træder kun glimtvis frem.

Når skildringen er blevet så omfattende, skyldes det for en stor del, at materialet ikke tidligere har været benyttet. Finn Gad har derfor ment det nødvendigt at gå i detaljer vedrørende adskillige problemer og spørgsmål, der ellers kunne have været behandlet i en række mindre studier. Som den første større Grønlands-historie er bogen derved blevet så meget mere værdifuld. Det er dog et spørgsmål, om den ikke ville have vundet i læselighed, om skildringen havde været strammet en del. Tilfældigheder og det offentlige træghed er væsentlige elementer i denne periodes Grønlands-historie, og de lange udredninger af den danske regerings bestræbelser for under uhyre vanskelige forhold at fremme mission og handel er ikke altid lige spændende. Så er der langt mere liv i afsnittene om grønlandske befolknings- og kulturforhold, om kulturpåvirkningen og den grønlandske befolknings reaktioner. Som grundlag for forståelsen er det udenrigs- og statspolitiske problemkompleks dog også af betydning, og med skildringen af disse forhold kaster Grønlands-historien tillige lys over væsentlige sider af regering og administration under enevælden.

En række kortskitser, det omfattende noteapparat og meget udførlige personnavne- og sagregistre gør det let at arbejde med bogen, der ligesom første bind er smukt illustreret, om end illustrationsmaterialet, især for tiden efter 1750, for en stor del svigter.

Ole Degn

Bo Bramsen: Ferdinand og Caroline. (Gad 1968). 206 s.

Samme 2. udv. udg. (Politikens Forlag, 1969). 336 s.

Gads Forlag udgav til nytåret 1968/69 en bog om prins Ferdinand og prinsesse Caroline, forfattet af forlagsdirektør Bo Bramsen. Den foreligger nu i udvidet udgave som første bind i et nyt historisk bibliotek, som Politikens Forlag vil udgive; det skal fortrinsvis rumme bøger om personer i 2.-3. parket.

Det er en god optakt, den nye skriftrække får. I og for sig bygger bogen ikke på indgående kildestudier, men på den foreliggende litteratur. Det er imidlertid imponerende, hvad dette har kunnet give. Meget vil mange læsere måske kende; men der er næppe nogen, der tidligere af de spredte oplysninger har kunnet skabe sig blot nogenlunde det helhedsbillede, her gives. I den udvidede udgave er der taget en hel del med, som nok ligger i yderkanten af emnet; men det belyser dog godt det miljø, hovedpersonerne udgik fra. Selv om historikeren af faget undertiden må føle kilderne noget overfortolkede, står der det tilbage, at både han og den i øvrigt historisk interesserede både vil blive fængslet og belært af den oplagt skrevne bog, der tillige er fortræffeligt og ofte overraskende illustreret.

Vagn Dybdahl

Arne Hoff og Anton Hvidt: Den danske reserveofficer 1842-1967. (Reserveofficersforeningen i Danmark, 1967). 160 s.

Det er fortrinsvis det ydre og det formelle, der er emnet i bogen. Der siges noget om de forskellige bestemmelser for reserveofficerer, lidt om

forholdet til andre befalingsmandsgrupper, og det garneres med en række værdiladede betragtninger. Til gengæld får læserne ikke meget at vide om reserveofficeren: antal til forskellige tider, opgaver, hvilke samfundsgrupper, der leverede reserveofficeren, om uddannelsen havde indflydelse i det civile liv og meget andet, som en historiker ville spørge om. Emnet havde fortjent en fagmæssig behandling.

Vagn Dybdahl

D. G. Monrad Breve. Udg. af Det danske Sprog- og Litteraturselskab ved Svend Hauge. (Gad 1969). 462 s.

Da Monrad ikke blot var en af Danmarks største statsmænd og religiøse tænkere, men også en af dets mest spændende personligheder i det 19. årh., har interessen for ham altid været stor. En række artikler og bøger om Monrad, heriblandt hele tre disputatser (Bagges, Huges og Nyholms) har således set lyset. Ligeledes er der udgivet en stor del af hans breve, som dog væsentlig har belyst hans politiske og gejstlige virksomhed. Nærværende udgave derimod sigter især mod Monrad som privatperson, idet Hauge har ønsket at få korrigeret de ofte »haarde og afvisende Domme«, der på grund af Monrads »ofte tilknappe, undertiden afvisende Væsen« (s. 17) er fældet over ham. Disse domme var dog kun fremherskende på Monrads egen tid og er siden blevet afløst af et langt mere nuanceret og i det hele velvilligt billede af såvel mennesket som politikeren Monrad. Alligevel er denne udgave, der væsentlig omfatter tiden mellem 1864 og Monrads død i 1887 og især indeholder breve til børnene Viggo og Adda, højst fortjenstfuld, da den bringer læseren så nær ind på livet af

den ældre Monrad som nogensinde. I disse familiebreve optræder Monrad dog ikke blot, som Hauge synes at mene, som den »kærlige, omsorgsfulde Familiefader« (s. 18), men også med den til egocentricitet grænsende selvoptagethed, som hans samtid ikke uden grund kunne have svært ved at døje. Brevene har også deres betydelige interesse ved at vise Monrads fortsat store og stigende engagement i dét politiske liv, som 1864-katastrofen, hans egen skyldfølelse herover og hans konsekvent hegelsk dialektisk prægede midterposition mellem venstre og højre afgørende bidrog til at udelukke ham fra aktiv deltagelse i, indtil det i 1882 lykkedes ham at komme ind i folketinget. Monrads politiske engagement belyses også af den sidst i udgaven optagne brevveksling mellem Chr. IX, dronning Louise og Monrad og af hans breve heri til F. M. Knuth, H. Carlsen, C. F. Allen og Chr. Richardt. Brevene giver ligeledes et levende indtryk af, hvorledes det sympatisk nok ikke blot var kongens, højres og venstres mistillid til ham, men nok så meget forfatningslivets stagnation og dermed faren for grundlovens undergang og absolutismens genindførelse, der pinte ham.

Teknisk set er udgaven imidlertid ikke imponerende. I stedet for den irrelevante skildring i den omstændelige indledning af afslutningen på Monrads liv (s. 24–28) havde man gerne set anført Huges editionsprincipper, som er svære at få øje på. Registret er således yderst mangelfuldt. Så prominente personligheder som fx. Shakespeare, Bismarck, Cantu, Hørup og Tietgen savnes. Mange i registret er ikke nævnt alle de steder, hvor de optræder i teksten, kultusminister Fischer således ikke det centrale sted, hvor han karakteriseres (s. 194). Noteapparatet er uden konsekvens, med

unødvendige gentagelser og udeladelser, der lader læseren i stikken. Fischer beskrives således næsten identisk i noter både på s. 193, 194, 248 og 444, derimod ikke, hvor det burde være sket, s. 78. S. 209 note 1 refereres og citeres en lang passage af et brev fra Chr. IX. Det er unødvendigt, da det i sin helhed er trykt senere (s. 407). Flere citater af breve i indledningen er af samme grund overflødige. Holstein (s. 218) er ikke identificeret i nogen note, derimod i registret fejlagtigt som Holstein-Holsteinborg i st. f. Holstein-Ledreborg. Det midt på s. 442 af Monrad omtalte værk sigter ikke til den i note 2 nævnte bog. Flere breve, helt eller delvist udateret, er enten ikke søgt eller fejlagtigt dateret. Et brev af 20. april u. å. til Chr. Richardt (s. 450) kan ud fra indholdet utvivlsomt dateres til 1881, jvf. Monrads omtale af arbejdet med redegørelsen om 1864 og af Chr. Winthers kones forestående død (11. juni 1881). Breve, der af Hauge er dateret 27. nov. 1883 (s. 351 ff) og 10.-11. marts 1883 (s. 322 ff) hidrører begge fra 1882; etc, etc. En række gentagelser af Monrad i nært på hinanden følgende breve kunne være skåret væk i udgaven. Omvendt er en række passager, ja hele breve fra New Zealandstiden udeladt som »væsentlig kun omhandlende økonomiske Dispositioner« (s. 40) og problemer. Det er uheldigt, da disse dog udgjorde en så afgørende, og derfor så interessant, faktor i nybyggerens hverdag.

Trods disse svagheder må udgaven modtages med glæde. For med den begynder tiden at være inde til den store, på moderne psykologisk grundlag byggede, Monrad-biografi, der kunne afløse P. Stavnstrups for sin tid så fortræffelige arbejde.

Leo Tandrup

R. Steen Steensen: Vore panserskibe 1863-1943. (Stubes Forlag, 1968). 492 s.

Bogen slutter sig til kommandørkapitajn Steensens tidligere behandlinger af dels torpedobådernes, dels ubådernes historie i den danske marine. Tekstens kerne omgives af først et rids af panserskibenes internationale historie og som bogens slutning et tilsvarende rids om de store enheders aftagende betydning i marinestrategien. Efter indledningen behandles de enkelte danske panserskibes historie: deres bygning, indretning og udstyr samt deres livshistorie, dvs. togter og ombygninger. Hovedvægten er lagt på det tekniske, mens særlige bemandingsproblemer m. m. ikke omtales. I det hele er den gennemlustrede bog nærmest en opslagsbog, hvor man kan finde tekniske enkeltheder; der siges derimod ikke noget om panserskibene i offentligheden, herunder i den forsvarspolitiske debat. Der siges heller ikke meget om marineledelsens dispositioner og planer med skibene.

Vagn Dybdahl

Morten Borup (ed.): Breve fra og til Holger Drachmann. 1-2. (Gyldendal, 1968). 465 og 442 s.

Samlingen er udgivet af Det danske Sprog- og Litteraturselskab; i anlæg og opbygning følges da også ret nøje mønstret fra udgaven af brdr. Brandes' breve og fra Bjørnsons korrespondance. Brevene går i tid fra 1862 til bruddet med Brandes 1883; de er udvalgt med henblik på at vise Drachmann som digter og i forhold til tidens stridsmænd; privat korrespondance er kun medtaget meget lidt (D.s breve til faderen har Morten

Borup lige udgivet i *Fund & Forskning*, XV, 1968). Hvis brevene vurderes ud fra den almene, politiske histories synsvinkel, er der ikke meget af betydning i samlingen, selv om der naturligvis er en række enkeltheder om det kulturpolitiske.

For litteraturforskningen må brevsamlingens værdi især ligge i det bidrag til Holger Drachmanns historie, som den især er. Det væsentlige er det billede, der tegnes af Drachmanns arbejde – hans kraft var i den retning kolossal; arbejdet kan følges tæt fra planlægning over realisation og frem til modtagelsen i offentligheden og blandt vennerne. Som heihed er værket derfor meget mere snævert end de to tidligere nævnte brevsamlinger.

Vagn Dybdahl

Jep Lauesen Frost (red.): De gamle byfoged-, birke- og herredsfuld-mægtige. Erindringer fra retslivet i tiden før retsreformen af 1919. (Gad, 1967). 360 s.

Fhv. højsteretsdommer Frost har her højst heldigt formået en række ældre jurister til at berette om deres fuldmægtigtjeneste i provinsen før 1919. De tretten forfattere dækker nogenlunde hele landet og alle sider af retsvæsenet både efterforskning, kriminal- og civilret, forvaltning og den omfattende sagførervirksomhed, som fuldmægtigene dengang også drev. Tillige berettes om arbejdsgang og om forholdet til befolkningen. Som helhed giver erindringerne et fyldigt og afrundet indtryk af denne samfundsgruppe, og selv de måske vel mange, men dog varierede gentagelser har deres værdi ved at styrke troværdigheden. Et personregister ville yderligere have øget bogens værdi.

Vagn Dybdahl

Fr. Teist: På afstand. Erindringer og tidsbilleder. (Gyldendal, 1968). 264 sider.

Højsteretssagfører Fr. Teist har ikke taget megen del i det offentlige liv. For en videre kreds er det da også navnlig den del af bogen, der motiverer »tidsbilleder« i undertitlen, som har interesse. Fr. Teist er embedsmandssøn (og en aldeles udmærket skribent); han skildrer meget fint og med sans for den illustrerende detalje livet i Rønne og Randers før 1914. Allerede som student fik han tilknytning til sagførervirksomheden, her som senere ikke mindst den administrative og rådgivende virksomhed for godsejere; også det giver anledning til udmærkede billeder både fra majoraternes sidste tid og fra godserne i mellemkrigstiden. Til dette kommer adskilligt til belysning af sagførergeringen først i Vordingborg, senere i København. Politisk interesse har her forskelligt om Steinckes processer i 1939 og om sagen mod Richard Jensen under besættelsen.

Vagn Dybdahl

Timofei Ksenofontowitch Jaschik: En livkosaks erindringer (Zac, 1968). 103 s.

Jaschik var op mod 1914 livkosak hos Nikolaj II og blev under 1. verdenskrig livkosak hos enkekejserinde Dagmar. Efter revolutionen fulgte han hende til Danmark, hvor han efter hendes død drev en mindre forretning, indtil han selv døde i 1946. De udgivne erindringer fortæller kort om Jaschiks soldaterliv og om hans hof-tjeneste. Den sidste gav ham lejlighed til at lære tsarfamilien at kende; han giver en række uprætentiøse portrætter, der vel ikke er dybtgående eller

føjer nyt til det allerede kendte, men på den anden side er ganske charmende i deres enkelthed.

Vagn Dybdahl

Sigurd Evensmo: Det store tivoli. Film og kino i Norge gennem 70 år (Gyldendal Norsk Forlag) 392 s.

»Så meget om så lidt« er den tanke, der uvilkårligt falder én ind, når man når frem til denne bogs sidste tekstside, side 366. Men tanken gælder kun *filmproduktionen*, der i de 70 år, filmen har eksisteret i Norge, har været mere end beskeden. Når det i århundredets begyndelse kun kom til få og spredte forsøg, skyldtes dette simpelt hen, at landet aldrig kom til at mønstre en gründer som Ole Olsen eller tidlige instruktørgeni er som Victor Sjøstrøm og Mauritz Stiller. Siden stillede den særlige norske biograf- og senere produktionsordning sig hindrende i vejen, og det er disses historie, der optager størsteparten af Evensmos skildring. Det bør dog retfærdigvis nævnes, at Norge efter 2. verdenskrig har produceret enkelte film af betydelig værdi, film, der har hentet deres emner fra krigstiden (Englandsfarere, Kampen om tungtvannet, Shetlandsgjengen o. fl.).

Allerede ved censurens indførelse i 1913 skilte man sig ud fra Danmark og Sverige. Den første norske censur klippede i filmene, så de kunne ses af alle; først 1921 fik man en delt censur med aldersgrænse. Den afgørende forskel kom dog til at ligge et helt andet sted, nemlig i selve ejerforholdet til biograferne: De norske biografer blev for størstepartens vedkommende kommunale. En opfordring til kommunerne om at interessere sig for kinodrift lå allerede i 1913-loven, og 1917 var man så vidt,

at man kunne oprette Kommunale kinematografers landsforbund. To år senere, 1919, fulgte Kommunenes filmcentral, der tog sig af udlejningen. Begge institutioner gav anledning til nogen strid med private interesser; men selv om der f. eks. fra amerikansk hold blev brugt stærke ord som »bolsjevisme«, »socialisering af kinematograferne« osv., holdt man skansen. I 1939 blev der drevet biografer i 70 norske kommuner; i 57 af disse var biograferne kommunale.

På baggrund af den faste organisation, biograferne fik, er det ejendommeligt at se, at man ikke formåede at stimulere produktionen tilsvarende. Kommunenes filmcentral forsøgte selv; men det blev kun til 7–8 film, af hvilke ingen fik blivende værdi. 1932 oprettedes et fælleskommunalt produktionsselskab Norsk film A/S, der imidlertid først 1935 fik et atelier. Selv om atelieret før besættelsen i 1940 kun blev lidt brugt, satte det dog sine spor. Da den første film blev indspillet i 1936, udgjorde billetindtægten af norske film 0,6 pct. af den samlede billetindtægt, tre år senere var procenten oppe på 10,4.

Med besættelsen forandredes forholdene totalt. Som alt andet skulle også filmen nazificeres. En altbestemmende rigsfilmdirektør blev indsat, men pudsigt nok rørte man ikke ved den »marxistiske« biografordning – den mente nemlig mange partifæller havde fungeret udmærket. Af egentlige nazistiske film blev kun indspillet en enkelt, som man til gengæld næsten måtte prygle folk til at overvære, hvis de ved en fejltagelse havde forvildet sig ind i biograferne.

Først efter krigen lykkedes det at få staten med – den første arbejderregering i 1935 havde i den retning skuffet entusiasterner. I tiåret 1920–30 havde biograferne afgivet 14,6

mill. kr. i skat, uden at staten havde ofret en øre til gengæld. Denne politik fortsatte arbejderregeringen med »demonstrativ uvitenhet og arrogance« skriver Evensmo. Da støtten endelig kom i 1946, var den beskeden, og den blev i årene fremover ændret flere gange – uden nogensinde at nå frem til nogen ideel form. Værst var 1950-ordningen, der gav tilskud til alle film, der blev fremstillet for maksimum 300.000 kr. Resultatet var en hausse i film, hvoraf adskillige var elendige. 1955 blev støtten sat i forhold til spilleindtægten, og det system har man, med en uvæsentlig ændring i 1963, opretholdt.

Evensmo, der selv som filmjournalist i dagblade og radio, som filmforfatter og som medlem af det første filmråd i 1947 har ydet sin indsats for norsk film, er af den opfattelse, at den norske ordning i sig selv er god nok, og at den udmærket kunne forenes med en planmæssig produktion. Det er ikke sket, det indrømmer han; skridtene fremad har været for små og nølende – man har ikke forstået at bruge det instrument, man havde for hånden.

»Det store tivoli« (titlen stammer fra den første filmforevisning i Norge, der fandt sted i Christiania Tivoli 1896) er en velskrevet, saglig bog, der ikke bærer præg af, at dens forfatter også skriver udmærkede romaner. Dens titel er i øvrigt dobbelttydig, idet den også skal vise hen til den kendsgerning, at statsmagten alt for længe vægrede sig ved at betragte filmen som andet og mere end netop – tivoli. Bogen er forsynet med mange morsomme billeder samt en komplet filmoversigt og gode registre.

Finn H. Lauridsen

Tage Kaarsted: Påskekrisen 1920. Skrifter udgivet af Jysk Selskab for Historie, 23. (Universitetsforlaget i Århus, 1968) 426 s.

Under betydelig opmærksomhed fra offentlighedens side udkom i efteråret 1968 Tage Kaarsteds bog om påskekrisen 1920. Kaarsted bekræftede sit ry som den historiker, der frem for nogen var i stand til at granske hjertes og nyres hos det moderne Danmarks ledende politikere. Da samtidig det valgte emne var af central betydning for forståelsen af vilkårene for det danske folkestyre, var historikere og politologer ikke mindre forventningsfulde over for det nye resultat af Kaarsteds legendariske flid. For de indviede var det ikke nogen stor overraskelse, at arbejdsindsatsen af Århus universitet honoreredes med den filosofiske doktorgrad.

I betragtning af den fyldige omtale, som i dagspresse, radio og TV allerede er blevet afhandlingen til del, vil det være post festum her i detaljer at referere de begivenheder, som igangsatte og udgjorde påskekrisen. I det følgende skal jeg da indskrænke mig til at berøre nogle efter min opfattelse centrale punkter, hvor der kan rettes indvendinger mod det i øvrigt fortjenstfulde arbejde.

Det er Kaarsteds opfattelse, at i påskedagene 1920 indtraf »den alvorligste politisk-parlamentariske krise, som vort folkestyre har kendt i dette århundrede bortset fra besættelsestiden«; afhandlingen koncentrerer sig altså om krisens politiske forudsætninger og dens konsekvenser på det parlamentariske plan, og om det kildemæssige grundlag hedder det s. 23, at »da det er lykkedes forfatteren at opspore og få adgang til en række arkiver, der enten har været

utilgængelige eller hidtil ikke udnyttet i dette øjemed, kan der gives en dokumenteret og vist nok udtømmende redegørelse for krisens forhistorie, dens forløb og afvikling«. Videre hedder det – s. 25 – : »For aktørerne var billedet af påskekrisisens begivenheder kalejdoskopisk og uoverskueligt både under processen og efter; proportionerne blev forskudt, og det var som mutationerne pludselig beherskede historien. Takket være det arkivmateriale, som har stået til rådighed ved udarbejdelsen af denne bog, er det i det hele lykkedes at tilvejebringe et adækvat grundlag for at kunne forstå de faktorer, der var bestemmende for hændelsesforløbet. Af de mange ofte forvirrende og modsætningsfyldte enkeltheder opstår en syntese«. Syntesen er således Kaarsteds rekonstruktion, og det spørgsmål melder sig, om kildematerialet tillader syntesen, og om syntesen svarer til »virkeligheden«.

I den i 1926 udsendte fremstilling om påskekrisen fremsatte Ove Rode den tese, at krisen primært var et resultat af partiet Venstres politik; først da Flensborg-bevægelsen og Venstres modstand mod det fremlagte forslag til en ny valglov kombineredes, var krisens forudsætninger til stede. Kaarsted finder det ikke muligt at opretholde denne tese uden væsentlige modifikationer, og af kapitel 19: »Valglovsforhandlingerne« fremgår det, at modifikationerne især vedrører valglovsspørgsmålet. En gennemgang af Venstres politik i relation til valgloven peger efter K.s opfattelse ikke i retning af, at spørgsmålet skulle have spillet nogen afgørende rolle for J. C. Christensens – og dermed Venstres – handlinger i forbindelse med ministeriet Zahles afskedigelse. Derimod fremhæves det, at J. C. Christensen lod sig rive med af Flens-

borgpsykosen samt af dennes mulige farlighed for Venstre, hvis det ikke sørgede for at bjerge sig i læ af den. K. tilføjer dog, at dette forhold ikke udelukker, at det kunne være J. C. Christensen og Venstre kært at ramme ministeriet af andre grunde.

Man kunne med andre ord sige, at mens Rode har villet se påskekrisen som et udslag af en fra det største oppositionsparti bevidst tilrettelagt politik, hvis sigte bl. a. var at styrte den siddende regering og derved undgå en ny og – for Venstre – uheldig valglov, og hvis »skurk« var J. C. Christensen, så har K. – uden direkte at udpege nogen erstatning for J. C. Christensen – ladet de almindelige parlamentariske modsætninger træde i baggrunden til fordel for en opfattelse af, at krisens primære forudsætning var en almindelig uvilje mod regeringens grænsepolitik, og at en lige så udbredt misnøje med den førte økonomiske og sociale politik var den baggrund, på hvilken mistilliden til grænsepolitikken kunne føres frem. Da Venstres politik i grænsesagen imidlertid var ambivalent såvel før som efter påskekrisen, har K. følt at måtte gå uden for rigsdagen for at finde de personer, som målbevidst udnyttede det nationale spørgsmål til at fremkalde en regeringsomvæltning; i jagten på sådanne personer har det været naturligt at stoppe ved de kredse, der optrådte som forbindelsesled mellem valgte danske politikere og de sønderjyder, som – uanset afstemningsresultatet – ønskede større eller mindre dele af 2. zone overdraget til Danmark.

Man bliver ved læsningen overbevist om, at den tidligere leder af hærens efterretningstjeneste, daværende oberstløjtnant E. With havde skabt sig en central position i dette miljø. Hans nationale overbevisning og hans

had til det radikale regimente parret med hans erfaringer som efterretningsofficer, hans energi og hans ikke ringe selvtillid gjorde ham til det naturlige midtpunkt i den forsamling, som K. har døbt With-kredsen. Som medlemmer af kredsen opfattes tillige politikere som Vanggaard og Harsløf, der – ligesom With – har efterladt sig en række breve og optegnelser. Der eksisterer således et omfattende kildemateriale, til hvilket K. har haft adgang, og på grundlag af hvilket det er lykkedes at kortlægge de aktionsplaner og påvirkninger, som udgik her fra til kongehus og opposition. En væsentlig del af »Påskekrisen 1920« er da blevet en velgennemført undersøgelse af, hvorledes en udenoms-parlamentarisk pressionsgruppe kan arbejde for at fremme sine mål.

Denne påvisning af planer og forsøg på påvirkninger siger imidlertid ikke noget afgørende om den *effekt*, som påvirkningerne havde på de valgte objekter. I denne henseende er det ikke lykkedes at sandsynliggøre, at With-kredsen var en afgørende – i visse henseender endog *den* afgørende – faktor i forspillet til påskekrisen. Det er hævet over enhver tvivl, at kredsen arbejdede på at fremkalde et regeringsskifte, fordi man opfattede dette som en uomgængelig forudsætning for en ændret dansk grænsepolitik. Regeringsskiftet *indtrådte*. Det er dokumenteret, at navnet Liebe på et tidligt tidspunkt nævntes i kredsen som den mulige leder af et forretningsministerium. Liebe blev Zahles efterfølger. Endelig er en betydelig del af fremstillingen benyttet til at kortlægge kredsens forsøg på at påvirke oppositionen, hoffet, de udenlandske legationer osv. Denne påvirkning er for K. bindeleddet mellem kredsens intentioner og de faktiske begivenheder; kredsens handlinger an-

tages næsten a priori at have haft en effekt.

I denne sammenhæng må det imidlertid være afgørende at overveje, hvilken overensstemmelse der var mellem kredsens politiske målsætninger og de resultater, der opnåedes på det ansvarlige politiske plan. With m. fl. ville fremtvinge et valg med det alt dominerende formål at gennemføre en ændring i grænsepolitikken, og de indså på et tidligt tidspunkt, at en dansk kursændring alene kunne ske, såfremt det lykkedes dem at overbevise Venstres leder, J. C. Christensen, om, at der forelå muligheder for at komme igennem med en ny politik. S. 64 hedder det, at det simpelt hen var en *conditio sine qua non* at sikre sig J. C. Christensens medvirken eller i det mindste accept, og s. 66 at for »J. C. Christensen har det sikkert stået klart, at Venstre måtte betræde en mellemvej (mellem ønsket om at opnå regeringsmagten og en åbenlys deltagelse i en ikke-parlamentarisk aktion). Det gjaldt for ham om at puste til ilden, men sagte og med årvågenhed; den skulle være under kontrol, så den kunne slukkes eller bringes til eksplosivt udbrud alt efter, hvad der ville gavne Venstre. Heraf følger J. C. Christensens nølende, forsigtige og tilsyneladende tvetydige politik; den var i virkeligheden velberegnet.« K. kunne have fuldstændt karakteristikken af J. C. Christensens politik ved at tilføje, at den også blev afgørende. Så langt går K. imidlertid ikke, idet det er hans opfattelse, at det lykkedes at omvende J. C. Christensen den 27. marts, hvor sønderjyderne Kloppenborg-Skrumsager og P. Grau argumenterede for deres og With-kredsens sag over for Venstres rigsdagsgruppe. Omvendelsen opfattes som et resultat af de udefra kommende påvirkninger. Det hedder s.

151 f: »Nu – og først nu – havde J. C. Christensen omsindet sig og var rede til på en eller anden måde at støtte de to sønderjyders krav. Hvad der bevægede ham, kan vi kun gisne om. Fra modstanderside var man tilbøjelig til at mene, at alt, hvad J. C. Christensen foretog sig, udelukkende var dikteret af snu, partiegoistisk beregning, og sikkert har da også hensynet til Venstres vælgerinteresser spillet ind for ham sammen med opfattelsen af, at rigsdagsgruppen var i skred. Selv en stærk partiformand må erkende grænserne for sin magt. Men det er næppe hele forklaringen. J. C. Christensens bevægelse var sikkert ægte; hans følelser bød ham at støtte Graus krav. Formentlig har han ikke forestillet sig, at det ville udløse så voldsomme begivenheder, som tilfældet blev; men skulle en udtalelse fra Venstre bidrage til at feje det radikale ministerium bort, var ulykken ikke så stor.«

Ingen kan afgøre, om J. C. Christensen lod sig lede af ægte bevægelse eller af snu, partiegoistisk beregning. De to prædikater udelukker ikke nødvendigvis hinanden, og under alle omstændigheder ses der ikke nogen grund til at antage, at han ikke skulle have overskuet konsekvenserne af sine handlinger. Intet tyder på, at J. C. Christensen ikke den 27. marts bevidst valgte at lade partiet vedtage en udtalelse, som indeholdt et krav om valg på grænsespørgsmålet – et krav, som måske kunne medvirke til at bringe regeringen Zahle til fald, men som på den anden side ikke på nogen måde forpligtede partiet Venstre til at føre en grænsepolitik, der stred mod partiets hidtidige, tvøvede holdning. De begivenheder, som indtrådte i dagene efter den 27. marts, viser efter min mening, at mens mange andre »tabte hovedet«, så mestre-

de Venstres leder fortsat situationen.

På det for With-kredsen centrale punkt lykkedes det altså ikke at presse oppositionens leder i et sådant mål, at det gav sig udslag på det ansvarlige politiske plan. Påskekrisen lagde op til det valg, som gav Venstre regeringsmagten. Skal der derfor ud nævnes nogen sejrherre, må det være J. C. Christensen, mens With og hans fæller måtte nøjes med at konstatere, at Zahle ikke længere lagde navn til en i øvrigt stort set uændret grænsepolitik. Denne opfattelse svarer til den, der findes i bogens sidste afsnit, men derved bestyrkes blot indtrykket af, at With og hans aktiviteter er tillagt overdreven betydning.

Det er åbenbart, at den anlagte vurdering af With-kredsens indflydelse er sammenhængende med en skævhed i det anvendte kildemateriale. S. 25 oplyses det, at hovedkilden til påskekrisisens forhistorie er forskellige privatarkiver, og der peges i første række på Jens Vanggaards og Valdemar Harsløfs arkiver; Vanggaard havde forbindelse til dronningens kabinetssekretær, C. P. M. Hansen, og Harsløf var With-kredsens bindeled til J. C. Christensen. De anvendte kilder betegnes som åbenhjertige og troværdige, og sammenfattende hedder det: »De kildekritiske problemer har derfor ikke været uovervindelige, også fordi det i de fleste tilfælde har været muligt at finde verifikation i andre kilder.« Antager man imidlertid, at J. C. Christensen i denne som i andre sammenhænge var det parlamentariske spils mester, forekommer det usandsynligt, at f. eks. Harsløfs optegnelser er repræsentative kilder til tolkning af J. C. Christensens adfærd, endelige motiver. S. 125 konstaterer Vanggaard over for Harsløf – i anledning af en samtale denne har haft med J. C. Christensen –:

»Han har vist snydt Dem, den gamle rævepels«, og s. 126 er det K.s vurdering, at »det er ejendommeligt, at With-kredsen, der dog talte en venstrepolitiker som Vanggaard, ikke kunne ræsonnere sig frem til J. C. Christensens motiver«. With-kredsen opnåede aldrig at placere sig således, at J. C. Christensens handlinger blev afhængige af kredsens ønsker; men man nåede heller ikke til nogen forståelse af hans motiver, og det er derfor betænkeligt at lade regeringen Zahles parlamentariske modspiller fremstå i lyset af With-kredsens vurderinger. På siderne 350–352 er foretaget en sammenfattende karakteristik af Venstrelederens motiver under krisen, i hvilken grænsepolitikken underordnes oppositionspolitikernes almindelige lyst til at tilføje regeringen et nederlag. Alt taler for, at denne karakteristik er rigtig. Påskekrise var bl. a. en politisk-parlamentarisk krise, hvis parter var regering og opposition. Det kildemateriale, som må inddrages i studiet af krisen, må derfor primært have udsagnsevne i denne sammenhæng.

Kaarsted – og mange andre med ham – har stærkt savnet den undersøgelse over J. C. Christensen som parlamentariker, der vil være en uvurderlig og uundværlig hjælp ved studiet af betydelige dele af moderne dansk politisk historie, herunder også påskekrise.

Heller ikke ved behandlingen af regeringen Zahle har K. kunnet støtte sig til allerede foretagne undersøgelser, og igen afspejler dette forhold sig i afhandlingen. Om regeringen hedder det s. 143, »at Munch og hans kolleger undervurderede styrken i disse [nationale] stemninger og deres magt over kongen, hvis sindelag de dog gennem syv år havde haft mulighed for at bedømme. De kan naturligvis

have regnet med, at kongen kunne skræmmes tilbage; men den dybere-liggende psykologiske forklaring er nok snarere, at ministrene nu havde været så længe ved magten under snart sagt alle tilskikkelser, at de efterhånden ikke længere havde fantasi til at forestille sig nogen anden tilstand«. Tankegangen gentages s. 185, hvor regeringen beskyldes for at have hyldet sig i en falsk tryghedsfølelse og være blevet på det nærmeste immun over for kritik. S. 341 f konkluderes: »For det første undervurderede ministeriet i høj grad den uvilje, som næredes blandt opinionsledere til højre for ministeriet. Der tænkes her ikke så meget på rigsdagspolitikkerne, hvis rette opfattelse ministeriet ikke kunne være uvidende om, men som det skød til side som en oppositions naturlige følelser, som på konservative redaktører, højirkelige præster, erhvervslivets fremtrædende skikkelser, officerer, adel og godsejere. For det andet overvurderede ministeriet sin egen styrke efter krigens afslutning med allieret sejr i november 1918«. Disse – og flere andre – karakteristikker fører imidlertid næppe til nogen dybere forståelse af ministeriets politik forud for og under krisen. For det første: Hvad skulle regeringen have gjort for at afværge faren? Forsøgt modpåvirkninger af kongen? Ført en anden grænsepolitik? Have veget pladserne på et tidligere tidspunkt? For det andet føler man sig ikke overbevist om regeringens manglende evne til at opfatte, hvad der skete omkring den. Den kunne ikke være uvidende om den snævre parlamentariske margen, den havde høstet en række lærerige erfaringer under statslånskrisen i 1919, og den kunne dog ikke forvente at få nogen form for støtte fra de ovennævnte ikke-parlamentariske kredse. Under

alle omstændigheder ville vore muligheder for at bedømme påskekrisisens politisk-parlamentariske sider være væsentligt bedre, såfremt regeringen Zahles politik havde fået den centrale placering i fremstillingen, som dens rolle synes at tilsige.

Som allerede flere gange berørt er det et gennemgående træk i bogen, at påskekrisisen primært opfattes som et politisk-parlamentarisk anliggende, som blev fremkaldt, styret og løst af folk, der enten var politikere, eller som i denne sammenhæng spillede en politisk rolle. Mod dette helhedssyn er fra anden side rejst den indvending, at det ikke svarer til virkeligheden. F. eks. har folketingsmand Aksel Larsen i et indlæg i Politiken gjort sig til talsmand for den opfattelse, at de egentlige krisevoldere var de erhvervs-kredse, der med H. N. Andersen i spidsen ønskede at hindre indgåelsen af en for det transatlantiske kompagni gunstig handelsoverenskomst med den sovjetrussiske regering. Hovedtesen i indlægget er en tro på, at der altid er drivende økonomiske kræfter bag en begivenhed som påskekrisisen. Tesen er ikke verificeret af sin fremsætter, og den er i sin generaliserende form næppe særlig frugtbar at arbejde med. K. har svaret, at der ikke findes noget samtidigt dokument, som kan bevise antagelsens rigtighed, omend mange omstændigheder kan tydes i den antydede retning. Hvordan det nu end forholder sig, så giver indlægget anledning til at overveje, om den anlagte helhedsvurdering lader sig opretholde. Var påskekrisisen med andre ord alene en politisk-parlamentarisk krise? Er det rigtigt at kalde afhandlingen »Påskekrisisen 1920« uden nogen antydning af, at undersøgelsen er koncentreret om krisens politiske manifestationer? K. har selv rokket ved den valgte titel gennem påvisnin-

gen af, at der i arbejderbevægelsen fandtes forskellige synspunkter på det fremtidige forhold til det omgivende samfund, og at disse forskelle kom til at spille en rolle ikke alene i strejkesituationen og under de deraf følgende uroligheder, men også for vælgernes reaktioner ved de efterfølgende valg. Aksel Larsen har berørt de økonomiske interesser, som kunne motivere de politiske udladninger. Disse eksempler er kun brudstykker af den komplicerede og brede sammenhæng, i hvilken påskekrisisen må sættes på plads, såfremt man ønsker at formulere et helhedssyn.

De her fremsatte synspunkter rokker ikke ved den kendsgerning, at »Påskekrisisen 1920«, opfattet som en punktuelt undersøgelse af en dramatisk og tilspidset politisk situation, har bragt os et skridt fremad i udforskning af den moderne tids politiske historie i Danmark. Ingen kan betvivle, at Tage Kaarsted som få andre har forudsætninger for at stå i første række i dette store og i mange år forsømte arbejde. Enhver god undersøgelse bærer i sig kimen til nye – sådan bør det også gå med »Påskekrisisen 1920«.

Knud Larsen

Jens Kruuse: De uforberedte. (Gyldendal, 1968). 132 s.

Jens Kruuse fortsætter her erindringerne fra »Min lykkelige barndom«. Denne gang er det livet blandt 1920'ernes og 1930'ernes litterære og akademiske ungdom, der er emnet. Bogen er – desværre – ikke så fyldig som barndomsrerindringerne; heller ikke så gennemarbejdet i detaljen. Det lykkes imidlertid fint at sige meget væsentligt. Også når der bortses fra de litterære kvaliteter, vil en histori-

ker kunne benytte dele af bogen med udbytte.

Vagn Dybdahl

Karl Raloff: Et bevæget liv. (Fremad, 1969). 205 s.

Karl Raloff er tysk socialdemokrat, kom til Danmark som flygtning i 1933, flygtede videre til Sverige i 1940, men vendte efter krigen tilbage til Danmark, først som korrespondent til tysk presse siden som presseattaché og er endelig forblevet i Danmark som pensionist. I hvert fald indtil 1945 ligner Karl Ralloffs liv mange andre tyske socialdemokraters; men emigrantbiografierne er ikke mange og særlig ikke, når det gælder emigranterne i Danmark. Da samtidig meget vigtigt kildemateriale er gået tabt, er denne bog vigtig for dette særlige afsnit af Danmarkshistorien.

Den første halvdel af bogen handler om Ralloffs liv i Tyskland før 1933. Han var tidligt med i den socialdemokratiske ungdomsbevægelse og var fra ganske ung aktiv som journalist og politiker. Dette velskrevne afsnit om det urolige politiske liv i Weimar-republikken har også dansk interesse, dels berettes om forbindelsen med DSU i Danmark, dels var den tyske ungdomsbevægelse så inspirerende for den danske, at skildringen derved giver et nyttigt baggrundsstof; det må dog siges, at forfatteren i vel høj grad holder sig til en række ydre momenter, mens ideologi og organisationsform kun strejfes.

Noget af det samme karakteriserer bogens sidste halvdel. Emigranttiden 1933–1940 kunne man have ønsket meget fyldigere behandlet. Der siges en del om modtagelsen i det danske socialdemokrati og dets ledende mænds hjælpssomhed; men Karl Ralloff

må have kunnet berette endnu mere. Det var meget ønskeligt, om han ville ofre tid på indsamling af historisk materiale om disse år; den nære kontakt til endnu levende emigranter eller deres efterslægt skulle give Ralloff de bedste betingelser for at kunne gøre dette.

Efter skildringen af årene i Sverige – skilt fra familien, der blev i Danmark – slutter bogen med en omtale af tiden efter 1945 og af Ralloffs deltagelse i opbygningen af en dansk-tysk forbindelse.

Vagn Dybdahl

W. e. v. Eyben: Thi kendes for ret. Retsopgøret efter besættelsen. (Juristforbundets Forlag, 1968). 118 s.

Professor v. Eybens bog tilsigter ikke at give en analyse af retsopgørets historie. Den vil give en oversigt over den særlige lovgivning og af, hvordan retspraksis udviklede sig. Kun sjældent rummer den vurderinger og da næsten altid kun juridiske ikke historiske eller politiske. Det bliver således en systematisering af kendsgerninger: lovbestemmelser og domme. Dette gør imidlertid bogen til en særdeles nyttig håndbog for den historiker, der behandler disse års politiske historie.

Vagn Dybdahl

Danmark. Gyldendals egnsbeskrivelse. 1. Bornholm med Ertholmene. – 2. Nordjylland med Læsø og Hirsholmene. (Gyldendal, 1969). 199 og 284 s.

Med disse to bind indleder Gyldendal en Danmarksbeskrivelse i 12 bind. Det er nærmest en Trap omsat i fortællende og mere folkelig stil. Der fortælles om geologien, plante- og dyreliv, lidt om områdets historie, går-

de, kirker og dialekter, om fremtrædende mænd, der er født i området, om folkeminder, drager m. m.

Der er flere af bidragene, der er ganske gode; men der er andet, som er ganske forbløffende at træffe i et værk udgivet af Gyldendal. Nogle enkelte eksempler på det sidste skal nævnes. I bindet om Nørrejylland er der et afsnit »Blå bog«, hvor der bringes biografier af kendte mænd og kvinder født i området, i reglen ganske intetsigende og et ejendommeligt udvalg (Carl Gandrup, men ikke Richardt Gandrup; Flemming Hvidberg, men ikke Frode Jakobsen; den nu ganske glemte Emma Bærentzen, men ikke et ord om købmand Chr. H. Nielsen, en central skikkelse i Vendsyssel i 19. årh.). Et afsnit om sagn og tro beretter nogle folkeminder, men hvorfor? Det må siges, om de er karakteristiske for egnen, eller om de svarer til, hvad der kendes fra andre egne, ellers har det ikke nogen betydning; noget lignende gælder de ældre klædedrager. De historiske afsnit er uforholdsmæssigt opfyldt af krige og andet alarmerende »nyt«.

Når det gælder herregårdene, meddeles en række ejernavne, som ikke vil sige læserne noget – de er da heller ikke medtaget systematisk i registeret. Om dette siges ikke noget om, hvad det omfatter.

Hele dispositionen gør læseren tvivlende over for, hvem værket henvender sig til. Historikeren og topografen af faget har ikke brug for det; som folkelig læsning er det nok alligevel for tilfældigt; som håndbog for turistene er det for usystematisk, for kommer han til Sæby, er han næppe indstillet på at skulle blade hele bogen igennem for at se, hvad der under de enkelte afsnit står om Sæby.

Når det gælder det tekniske, er kvaliteten heller ikke helt på det plan,

man er vant til fra Gyldendal. Offsettrykket er ikke det bedste inden for denne teknik; dette fremhæves yderligere af den stærke anvendelse af forskellige skriftgrader, men kommer i øvrigt navnlig til udtryk i billedgivelserne.

Vagn Dybdahl

Axel H. Pedersen: Birketing i Gl. Københavns amt 1521–1965. (Juristforbundets Forlag, 1968). XIV 400 s.

Landsretssagfører, dr. jur. Axel H. Pedersen, der har et betydeligt juridisk og retshistorisk forfatterskab bag sig, har med denne bog givet en nyttig oversigt over retsforholdene i et mindre afgrænset område gennem mere end 400 år. Omfattende studier og materialeindsamlinger ligger bag bogen, der giver et værdifuldt bidrag ikke blot til retshistorien, men også til administrationshistorien, kulturhistorien og personalhistorien. Bogen vil være til stor nytte som håndbog ved arbejde med arkivmateriale fra det pågældende område. Og den står som et godt eksempel på en gennemgang af mange administrationshistoriske og kulturhistoriske aspekter inden for et mindre, afgrænset område.

Dog savnes flere steder sammenfattende afsnit og oversigter. Intetsteds gives der en samlet oversigt over det geografiske område, der behandles i bogen. De forskellige tingområder behandles hver for sig i skarpt afgrænsede afsnit. Spredt imellem disse står afsnit om dommerstandens udvikling, birkeskriveren, den ugentlige tingdag, rakkeren, vejfiskaler m. m. Man kunne have ønsket en noget klarere og overskuelig opdeling af bogens stof. Ganske vist er de skiftende tiders administrative inddelinger, ikke

mindst retsvæsenets, ofte meget komplicerede; men bogens disposition letter ikke dette for læseren.

Ved hjælp af den detaljerede indholdsoversigt kan man dog til en vis grad orientere sig i bogen. Og et person- og stednavneregister – desværre ikke et sagregister – gør det muligt at finde frem til relevant materiale i denne værdifulde stofsamling.

Ole Degn

Alfred Kaae: Hover. Sognet ved åen. Hing herred, Ringkøbing amt (udgivet af Hover sogneråd pr. Spjald 1967) 336 s.

Lærer Kaaes skildring af Hover sogn adskiller sig vel ikke fra de bøger, han har skrevet om Torsted (1945), Låsby (1948), Ulfborg (1952 og 1956) og Lem (1962); men stadig må man imponeres over det store kildemateriale, han overkommer at gå igennem, og den levende og letflydende stil, han formår at omsætte sit råmateriale i. Det siger sig selv, at så stort et værk om så lille et område fortrinsvis påkalder sig lokal interesse. På den anden side indeholder det en lang række oplysninger af almen karakter, som man nok kunne ønske det muligt at tværregistrere på en eller anden måde, således at de kunne virke som igangsættere for andre. Man kan her pege på f. eks. den gennemgang, der er foretaget af kirkeregnskaber og tingbøger. Bogen vrimler med navne, og det er synd, at der ikke er blevet råd eller tid til et register. Noterne er yderst beskedne, en god halv side, og det oplyses ikke om alle arkivalier, hvor de beror. Til gengæld er der, som i Kaaes øvrige bøger, mange af hans egne yndefulde, sikre tuschtegninger.

Finn H. Lauridsen

J. Chr. Sixhøj: Viborg Katedralskoles dimittender 1630–1879. (Viborg byhistoriske arkiv, 1968). 220 s.

Bogen, der er udgivet af adjunkt Carl E. Jørgensen, gengiver et manuskript efterladt af lektor J. Chr. Sixhøj. Der gives en kronologisk fortegnelse over dimittenderne (den suppleres med registre); om den enkelte bringes korte biografiske data med henvisning til kilderne for disse. I en lang række tilfælde er der tillige korte, karakteriserende oplysninger fra kilderne, når disse ikke er tilgængelige i gængse opslagsværker. Bogen rummer således et betydeligt stof, som vil kunne komme mange til nytte. Det ville have været en væsentlig værdiforøgelse, hvis der ud over registre og dimittenderne tillige havde været et generelt personregister og et stedregister.

Vagn Dybdahl

Anders Enevig: Sigøjnere i Danmark. (Fremad, 1969). 106 s.

Med sit tidligere dokumenterede kendskab til og sin indføling med isolerede sociale grupper i vort samfund har Anders Enevig gode forudsætninger for at tage vort begyndende sigøjnerproblem op til behandling. Hans let tilgængelige fremstilling henvender sig til et stort publikum, og den vil bidrage til at skabe større forståelse for sigøjnernes fremtræden og vilkår.

Anders Enevig giver i bogens første tredjedel et kort rids over sigøjnernes historie i Danmark, idet han især beskæftiger sig med forholdene efter 1875, da fremmedloven kom; han viser, hvorledes den hårdhændede administration af denne lov gennem det 1911 oprettede statspoliti med-

førte, at vi i dette århundrede ikke har fået noget sigøjnerproblem. Politichef V. H. Mensen, der ledede statspolitiet til 1933, havde en indstilling til sigøjnerne, der kom til udtryk på følgende måde: Smid dem ud først. Så kan vi tale om det bagefter!

I resten af bogen gives der en noget spinkel fremstilling af sigøjnerkulturen samt en reportageagtig skildring af de ubehagelige begivenheder i 1968, da sigøjnere kom i vanskeligheder mange steder i landet. Det er forfatterens opfattelse, at en smule sanitær bistand til sigøjnerlejrene og en rimelig fortolkning af næringsloven vil løse de fleste problemer. Da vort sigøjnertal er så lille, skulle vi ikke med det første komme til at stå over for de langt vanskeligere assimileringproblemer.

Ib Gejl

Peter Kier: Min rejse gennem jordelivet. Udg. af Jens Holdt og Hans Hejselbjerg Paulsen. (Skrifter udgivne af Historisk Samfund for Sønderjylland, nr 39, 1968). 306 s.

En af de betydeligste præster i Nordslesvig i de første årtier af 1800-tallet var Østerløgum-præsten Peter Kier (1771–1834). I den sidste del af sit liv arbejdede han på en fremstilling af sin slægts og sit eget livs historie. Tanken med værket var, at det skulle være et åndeligt testamente for hans børn. Indtil kort før sin død i januar 1834 skrev han på manuskriptet, som aldrig afsluttedes.

Efter en omtumlet skæbne havnede manuskriptets to bind hos frimenighedspræst Thade Petersen. Fra ham gik det til landsarkivet i Åbenrå, hvor det nu befinder sig.

Skønt Kiers modersmål og omgangssprog var dansk, og skønt han

livet igennem udførte sine kirkelige tjenester på dansk, er erindringerne skrevet på et formfuldendt tysk. Andre af Kiers efterladte arbejder og bevarede breve fra hans hånd er på dansk, som han beherskede lige så fuldt som tysk og latin. Om han ved at skrive memoirene på tysk har villet understrege det lidt hemmelighedsfuldt gedulgte, der ligger i, at alle stednavne og personnavne er konstruerede dæknavne, får stå hen. Under alle omstændigheder er hans vekslen mellem sprogene et typisk udtryk for den sproglige situation i datidens Slesvig.

Kiers livrejse foreligger nu i en smuk udgave i dansk oversættelse ved afdøde provst, dr. theol. Jens Holdt og sognepræst, dr. theol. H. Hejselbjerg Paulsen. Hvordan arbejdet har været fordelt mellem de to fremgår ikke klart af udgaven, bortset fra, at dr. Holdt har signeret indledningen. Men man gætter næppe fejl, når man går ud fra, at de omhyggelige noter og den besværlige opløsning af alle dæknavnene skyldes dr. Hejselbjerg Paulsen, der selv stammer fra Østerløgum. I et tillæg er gengivet Peter Kiers stednavne-betegnelser med opløsningerne, og bogen slutter med en oversigt over Kiers efterladte manuskripter.

Når man nu ikke har villet eller turdet udgive værket i den tyske original – og man forstår godt betænkeligheden herved – må det siges at være en perfekt udgave af Peter Kiers rejse gennem jordelivet. Bogens værdi ligger i dens billede af livet i et nordslesvigsk sogn omkring 1800 og af tilværelsen i en præstegård på landet. Navnlig har første dels barndoms- og ungdomserindringer sammen med anden dels skildring af præste- og lærergerningen i Østerløgum interesse. Det snævert lokalhi-

storske i erindringerne skygger ikke for de oplysninger af mere almen interesse om skolevæsenet og landsbylivet, som bogen giver.

Hertil kommer en række religiøse og filosofiske betragtninger, som gør det muligt at karakterisere Peter Kier som teolog. For den mindre tålmodige læser har dr. Holdt samlet essensen af dette stof i sin fine indledning.

Af teksten og noterne fremgår, at Kier blandt sine mangehånde gøremål også indsendte en værdifuld indberetning til oldsagskommissionen i København, bl. a. med et vers af Elverhøjvisen og tre folkevisemelodier. Man kan kun dele udgiverens ønske om, at denne indberetning engang må blive trykt i sin helhed. Den fortjener det tydeligvis.

H. P. Clausen

Søhistorisk billedbog. (Handels- og Søfartsmuseet på Kronborg, 1967). 156 upag. sider.

Bogen giver i omkring 150 illustrationer et længdesnit af den danske søfarts historie. Hovedvægten er lagt på tiden ca. 1750–ca. 1850, hvor det snævre søfartshistoriske også er suppleret med billeder fra de danske kolonier, hvortil farten ofte gik. Dampskibsfarten fra o. 1850 til op i mellemkrigstiden forekommer noget stedmoderligt behandlet. I øvrigt er det inden for mulighederne et dækkende udvalg med særdeles gode billeder og korte, vellykkede tekster. Museet selv forestiller sig, at bogen må kunne finde anvendelse i undervisningen; dertil synes den også velegnet; men læreren vil i de fleste tilfælde skulle supplere sin vidne en del for at kunne bruge bogen.

Vagn Dybdahl

Henry Bruun: Dansk historisk bibliografi. II. Stats- og kulturforhold fra åndsliv og ud. – III. Danmarks topografi. Sønderjyllands (hertugdømmernes) historie, indre forhold og topografi. (Rosenkilde og Bagger, 1967–1968). 472 og 510 s.

Dr. Henry Bruuns store bibliografi er hermed i udgivelsen nået halvvejs i løbet af tre år, jfr. Historie VII, 328. Man må håbe, at omstændighederne vil tillade en hurtigere udgivelse af de følgende bind. Det bliver nemlig tydeligere og tydeligere, at først registret vil muliggøre en fuldstændig udnyttelse af værket. I den forbindelse kan det anbefales at overveje at medtage et stedregister i det sidste bind, i stedet for som hos »Erichsen & Krarup« og i bibliografien for 1943–47 kun at have forfatter- og titelregistre. Det ønskelige deri følger navnlig af, at bibliografien – i øvrigt efter et ganske rigtigt princip – lader det saglige sejre over det stedlige; dette forklarer også, at topografien i bind III har kunnet afvikles på 300 sider. Selv om man er aldrig så fortrolig med systematikken, vil det vistnok være meget forlangt, at man skal kunne komme på at søge noget om Ribe under »Malerkunst. Enkelte emner«. Det skal indrømmes, at det samme forhold vil gøre sig gældende for en række personers vedkommende. Det turde da også være et spørgsmål, om ikke et personregister vil være at foretrække fremfor et titelregister.

Vagn Dybdahl

Foreløbige arkivregistraturer, ny serie nr. 1. Privatarkiver. Politikeren Andreas Frederik Krieger. (Udgivet af Rigsarkivet, 1969). 48 s.

Med denne registratur over A. F. Kriegers privatarkiv har Rigsar-

kivet foretaget en omlægning af den form, hvori publikationen af registreringer over privatarkiver foregår. Hidtil er registreringerne udsendt i serie nr. 8 af Foreløbige arkivregistraturer, og i denne serie er registreret i alt 8 privatarkiver. Med registraturen over Kriegers arkiv indledes en såkaldt Ny serie, hvori hefterne trykkes i offset i A5-format. Krieger-registraturen er nr. 1 i denne nye serie.

Kriegers arkiv er afleveret til Rigsarkivet ad 8 gange i tiden 1894–1964. Den ældre registratur, der forelå over arkivet, er til udgivelsen revideret af arkivarerne Karen Marie Olsen og Sigurd Rambusch.

H. P. Clausen

Bornholmske kirkebøger. Foreløbige arkivregistraturer. Landsarkivet for Sjælland m. m., 1968). 57 s.

I 1967 indførtes ved et kirkeministerielt cirkulære nye regler for aflevering af kirkebøger. Herefter skal som hidtil kontraminiestrialbøgerne fra landsognene afleveres 10 år efter, at de er udskrevet, og fra bysognene 30 år efter udskrivningen, og desuden skal nu hovedministerialbøger, der er mere end 100 år gamle, også afleveres.

Samtidig er der af sikkerhedsmæssige grunde truffet den aftale, at hovedministerialbøgerne for tiden efter

1814 for det sjællandske landsarkivs område opbevares i landsarkivet i Viborg, mens landsarkivet for Sjælland modtager hovedbøgerne fra området vest for Storebælt. Kontraminiestrialbøgerne opbevares i de pågældende områders landsarkiver.

Fra 1967 har det sjællandske landsarkiv derefter gennemført en hjemtagning af kirkebøger efter de nye regler. Hjemtagningen sker provstivis, og der foretages en omhyggelig registrering af materialet, før et nyt provstis bøger tages hjem.

Det første resultat af denne ny-registrering foreligger nu i form af en særdeles praktisk registratur over de bornholmske kirkebøger. Det er med denne registratur blevet uhyre let for benytteren at finde frem til netop den kirkebog, der er brug for. Derved lettes ikke alene benyttelsen, men arkivet spares for en del af de overflødige ekspeditioner.

En redegørelse for de administrative forhold og for omlægninger af sognegrænserne ved landsarkivar Harald Jørgensen hjælper sammen med et stedregister yderligere til en hurtig orientering. Hjemtagningen af kirkebøgerne og tilrettelæggelsen af den nye registrering forestås af assistent Villy Christensen, mens kontorassistent Valborg Jørgensen har udarbejdet selve registraturen.

H. P. Clausen

Skrifter udgivet af:

JYSK SELSKAB FOR HISTORIE

1. *Hans H. Fussing*: Bybefolkningen 1600–1660. 1957. 125 sider. Udsolgt.
 2. *Viggo Sjøqvist*: Peter Vedel. Udenrigsministeriets direktør. I. 1957. 287 sider. Udsolgt.
 3. *Erik Rasmussen*: Statslånskrisen 1919. 1957. 125 sider. Udsolgt.
 4. *P. G. Lindhardt* og *Jørgen Swane*: To højkirke mænd. Brevveksling mellem bisp-erne H. Stein og J. Swane. 1958. 504 sider. Udsolgt.
 5. *Aksel Lassen*: Skæbneåret 1659. Hungersnød og pest over Sydvestdanmark. 1958. 169 sider og 18 plancher. Udsolgt.
 6. *Troels Fink*: Spillet om dansk neutralitet 1905–1909. L. C. F. Lütken og dansk udenrigs- og forsvarspolitik. 1959. 343 sider og 4 plancher. Udsolgt.
 7. *Kristian Hvidt*: Venstre og forsvarssagen 1870–1901. 1960. 220 sider, illustreret. Udsolgt.
 8. *Vagn Dybdahl* og *Birgit Nüchel Thomsen* (udg.): M. P. Bruuns dagbog 1856–74. 1961. XXXXI + 312 sider, illustreret. Kr. 19,40 (14,35).
 9. *Troels Fink*: Ustabil balance. Dansk udenrigs- og forsvarspolitik 1894–1905. 1961. 2. opl. 1969. 254 sider, illustreret. 45,00 (36,00).
 10. *V. Sjøqvist*: Peter Vedel. Udenrigsministeriets direktør. II. 1962. 388 sider, illustreret. Udsolgt.
 11. *Gunnar Sandfeld*: Thalia i provinsen. Dansk provinsteater 1870–1920 med særligt henblik på Jylland. 1962. 401 sider, illustreret. Udsolgt.
 12. *Aa. Rasch*: Niels Ryberg 1725–1804. Fra bondedreng til handelsfyrste. 1964. 432 sider, illustreret. Kr. 32,00 (24,75).
 13. *Aksel Lassen*: Fald og fremgang. Træk af befolkningsudviklingen i Danmark 1645–1960. 1965. 565 sider, illustreret. Udsolgt.
 14. For jysk og for dansk historie. Jysk Selskab for Historie, Sprog og Litteratur 1866–1966. 1966. 147 sider, illustreret. Kr. 20,25 (15,75).
 15. *Ib Gejl* (udg.): J. C. H. Fischers politiske dagbøger 1852–56, 1872–75. 1966. XVI + 284 sider. Kr. 33,75 (26,10).
 16. *Tage Kaarsted* (udg.): Admiral Henri Konows erindringer. I. Marine- og hof-tjeneste 1877–1914. 1966. 384 sider, illustreret. Udsolgt.
 17. *Tage Kaarsted* (udg.): Admiral Henri Konows erindringer. II. Guvernør – minister – flådechef: 1914–27. 1967. 372 sider, illustreret. Kr. 38,25 (32,65).
 18. *Aksel Lassen*: Vælgere på vandring. Nordiske valg 1947–66. 1967. 210 sider. Kr. 38,25 (31,50).
 19. *Ib Gejl* (udg.): For venner som kan tale og tie. Folketingsmand Anders Tanges breve til købmand Rasmus Winckler 1873–83. 1968. XVI + 235 sider. Kr. 40,50 (33,75).
 20. *F. H. Kjølse*: Rokokogreven Pierre d'Esneval og Christian VIs etiopiske projekt. 1968. 170 sider, illustreret. Kr. 33,75 (29,70).
 21. *Hans Chr. Johansen*: Dansk økonomisk politik i årene efter 1784. Bd. I: Reformår 1784–88. 1968. 379 sider. Kr. 45,00 (40,50).
 22. *Aage Rasch*: Staten og kunsterne. Bevillinger og meninger under enevælde og folkestyre. 1968. 219 sider, illustreret. Kr. 40,50 (33,75).
 23. *Tage Kaarsted*: Påskekrisen 1920. 1968. 426 sider, illustreret. Udsolgt. 2. opl. 1969, hæftet. Kr. 42,75 (36,00).
- Priserne i parentes er særpriser for selskabets medlemmer.
- *
- Endvidere har selskabet bl. a. udgivet:*
- Sophie Brahes regnskabsbog 1627–40. Ved *Henning Paulsen*. 1955. 256 sider. Kr. 12,60 (9,00).
- Troels Fink*: Fem foredrag om dansk udenrigspolitik efter 1864. 1958. 2. opl. 1967. 81 sider. Kr. 12,40.
- Troels Fink*: Otte foredrag om Danmarks krise 1863–64. 1964. 88 sider. Udsolgt.
- Tage Kaarsted*: Hvad skal det nytte? De radikale og forsvaret 1894–1914. 1958. 3. opl. 1969. 102 sider. Kr. 18,00 (14,00).